

ISSN: 2706-6185
e-ISSN: 2709-4197

Qədim Diyar

Beynəlxalq Elmi Jurnal

Ancient Land

International Scientific Journal

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

QƏDİM DİYAR

Beynəlxalq Elmi Jurnal

Cild: 7 Sayı: 6

ANCIENT LAND

International Scientific Journal

Volume: 7 Issue: 6

**Bakı – Baku
2025**

Beynəlxalq indekslər / International Indices

ISSN: 2706-6185
e-ISSN: 2709-4197
DOI: 10.36719

Təsisçi və baş redaktor

Tədqiqatçı Mübariz HÜSEYİNOV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
+994 50 209 59 68
<https://orcid.org/0000-0002-5274-0356>
tedqiqat1868@gmail.com

Redaktor

Assoc. Prof. Dr. Vüqar ƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
<https://orcid.org/0000-0001-7064-992X>
oghuz78@gmail.com

Redaktor köməkçiləri

Doktorant Könül HƏSƏNOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
<https://orcid.org/0000-0003-1490-5751>
konul_salmanova@mail.ru

Doktorant Xavər ƏLƏKBƏRLİ, Macarıstan Dövlət Xidməti Universiteti / Macarıstan
<https://orcid.org/0000-0001-9988-3189>
khavar.alakbarli@gmail.com

Magistrant Akif HƏŞİMOV, Nikolay Kopernikus Universiteti / Polşa
<https://orcid.org/0009-0007-2485-2629>
akifhesimov4@gmail.com

Magistrant Məhəbbət BABAYEVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti nəzdində Musiqi Kolleci / Azərbaycan
<https://orcid.org/0009-0003-2312-0507>
mehebbetteacher@gmail.com

Tədqiqatçı Nəhayət HÜSEYİNLİ, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
<https://orcid.org/0009-0003-4314-5605>
nehayet.huseynli@gmail.com

Dillər üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Abbas ABBASOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Aynel MƏŞƏDİYEV, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan

Elmi sahələr üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Rafail ƏHMƏDLİ, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Firuzə ABBASOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Zəhid MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Fazil BAXŞƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Ülviyyə HÜSEYNOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Zərövşən BABAYEVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Salatın HACIYEVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Dr. Aytəkin ZEYNALOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

REDAKSİYA HEYƏTİ

Prof. Dr. Anar İSGƏNDƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Dave WALSH, De Monfort Universiteti / Böyük Britaniya
Prof. Dr. Qulu MƏHƏRRƏMLİ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Duken MASSİMXANULİ, R.B.Süleymanov adına Şərqişnaslıq İnstitutu / Qazaxıstan
Prof. Dr. Əsməd MUXTAROVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Validə PAŞAYEVA, Atatürk Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Vaqif SULTANLI, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa
Prof. Dr. İntiqam CƏBRAYILOV, Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Abdulkadir GÜL, Ərzincan Binalı Yıldırım Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Ələmdar ŞAHVERDİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Vidas KAVALIUSKAS, Vilnius Biznes Universiteti / Litva
Prof. Dr. İsmayıl ƏLİYEV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Nasiba SABİROVA, Urgenc Dövlət Universiteti / Özbəkistan
Prof. Dr. Hümeyir ƏHMƏDOV, Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Afaq MƏMMƏDOVA, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Adil BAXŞƏLİYEV, Sumqayıt Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Seyfəddin RZASOY, AMEA Folklor İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Xəzər HÜSEYNOV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Svetlana KOJİROVA, L.N.Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti / Qazaxıstan
Prof. Dr. Mehdi BAĞIROV, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Sərvər ABBASOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. İosefina BLAZSANİ-BATTO, Rumın Dili və Mədəniyyəti Mərkəzi / Rumıniya
Assoc. Prof. Dr. Nuralı ÇƏLƏBİYEV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şəki filialı / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Cəbi BƏHRAMOV, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Nigar ZEYNALOVA, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Mehriban İMANOVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Mirkul ESENGULOVA, İ.Arabayev adına Qırğızıstan Dövlət Universiteti / Qırğızıstan
Assoc. Prof. Dr. Cavid BABAYEV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Sevinc RUİNTƏN, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAQULİN, Rusiya Federasiyasının DİN Moskva Universiteti / Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Mübariz ƏSƏDOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan

Founder and Editor-in-Chief

Researcher Mubariz HUSEYINOV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
+994 50 209 59 68
<https://orcid.org/0000-0002-5274-0356>
tedqiqat1868@gmail.com

Editor

Assoc. Prof. Dr. Vugar ALIYEV, Baku State University / Azerbaijan
<https://orcid.org/0000-0001-7064-992X>
oghuz78@gmail.com

Assistant editors

PhD Konul HASANOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
<https://orcid.org/0000-0003-1490-5751>
konul_salmanova@mail.ru

PhD Xavar ALAKBARLI, National University of Public Service / Macaristan
<https://orcid.org/0000-0001-9988-3189>
khavar.alakbarli@gmail.com

Master student Akif HASHIMOV, Nicolaus Copernicus University / Poland
<https://orcid.org/0009-0007-2485-2629>
akifhesimov4@gmail.com

Master student Mahabbat BABAYEVA, College of Music Nakhchivan State University / Azerbaijan
<https://orcid.org/0009-0003-2312-0507>
mehebbetteacher@gmail.com

Researcher Nahayat HUSEYNLI, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
<https://orcid.org/0009-0003-4314-5605>
nehayet.huseynli@gmail.com

Language editors

Prof. Dr. Abbas ABBASOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Aynel MASHADIYEVA, ANAS Institute of Linguistics named after Nasimi / Azerbaijan

Editors in scientific fields

Prof. Dr. Rafail AHMADLI, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Firuza ABBASOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Zahid MAMMADOV, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan
Prof. Dr. Fazil BAKHSHALIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Ulviyya HUSEYNOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Zarovshan BABAYEVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Salatin HAJIYEVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Dr. Aytakin ZEYNALOVA, Baku State University / Azerbaijan

EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Anar ISGANDAROV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Dave WALSH, De Monfort University / Great Britain
Prof. Dr. Gulu MAHARRAMLI, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Duken MASSIMKHANULY, R.B.Suleimanov institute of Oriental Studies / Kazakhstan
Prof. Dr. Asmad MUKHTAROVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Valida PASHAYEVA, Atatürk University / Turkey
Prof. Dr. Vagif SULTANLI, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Joanna MARSZALEK-KAVA, Nicolaus Copernicus University / Poland
Prof. Dr. Intigam JABRAYILOV, Institute of Education of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan
Prof. Dr. Abdulkadir GUL, The University of Arzinjan Binali Yildirim / Turkey
Prof. Dr. Alamdar SHAHVERDIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Vidas KAVALIUSKAS, Vilnius Business University / Lithuania
Prof. Dr. Ismayil ALIYEV, Nakhchivan State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Nasiba SABIROVA, Urgench State University / Uzbekistan
Prof. Dr. Hümeyir ƏHMƏDOV, Institute of Education of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan
Prof. Dr. Afag MAMMADOVA, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan
Prof. Dr. Adil BAKHSHALIYEV, Sumgait State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Seyfaddin RZASOY, ANAS Institute of Folklore / Azerbaijan
Prof. Dr. Khazar HUSEYNOV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Svetlana KOJIROVA, L.N.Gumilyov Eurasian National University / Kazakhstan
Prof. Dr. Mehdi BAGHIROV, Azerbaijan State Oil and Industry University / Azerbaijan
Prof. Dr. Sarvar ABBASOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Iosefina BLAZSANI-BATTO, Romanian Language and Cultural Center / Romania
Assoc. Prof. Dr. Nuralı CHALABIYEV, Shaki branch of Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Jabi BAHRAMOV, ANAS Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Nigar ZEYNALOVA, University of Azerbaijan Languages / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Mehriban IMANOVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Mirkul ESENGULOVA, Kyrgyz State University named after I. Arabayev / Kyrgyzstan
Assoc. Prof. Dr. Javid BABAYEV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Sevinj RUINTAN, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULIN, Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation / Russia
Assoc. Prof. Dr. Mubariz ASADOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/48/7-19>

Zəhra Allahverdiyeva

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0002-8697-0395>
zahra.allahverdiyeva@mail.ru

Xacu Kirmaninin fəlsəfi-didaktik görüşləri

Xülasə

Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin “Xəmsə” əənəsi üzrə mövzu, ideya, struktur və üslub problemlərinin araşdırılması geniş elmi müqayisələrə yol açan mürəkkəb bir məsələdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki orta əsrlər ədəbiyyatında “Xəmsə” əənəsinin inkişafını hər bir dövrün yeni tələbləri və ayrı-ayrı xalqların mədəniyyətinin inkişafı kontekstində araşdırılması vacibdir. Nizami ardıcılığının özlərinin də etiraf etdiyi kimi, “Nizaminin çəkdiyi səddi aşıb keçmək” çətin bir məsələ idi. Bu səbəbdən, yenilik etmək, mövzu və struktura orijinallıqları daxil etmək üçün bir çox nəhəng istedad sahiblərinə mühüm çalışmalar lazım gəlmişdir.

Nizami Gəncəvinin “Məxzənül-əsrar” (“Sirlər xəzinəsi”) poemasına cavab olaraq yazılmış Xacu Kirmaninin “Rövzətül-ənvər” (“Nurlar bağçası”) əsəri öz əhəmiyyəti ilə diqqəti cəlb edir. Nizami tərəfindən qoyulmuş bir sıra mühüm humanist fəlsəfi-əxlaqi ideyalar XIV əsrdə Xacu Kirmani tərəfindən yenidən ədəbiyyatın aktual məsələsinə çevrilərək sufi-modernist formada ifadə olunmuşdur.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, Xacu Kirmani, Rövzətül-ənvər, fəlsəfə

Zahra Allahverdiyeva

Azerbaijan National Academy of Sciences
Nizami Ganjavi Institute of Literature
PhD in Philology
<https://orcid.org/0000-0002-8697-0395>
zahra.allahverdiyeva@mail.ru

Philosophical-Didactic Views of Khaju Kirmani

Abstract

The study of the theme, idea, structure and style problems of the “Khamasa” tradition of the great Azerbaijani poet Nizami Ganjavi is a complex issue that opens the way for wide scientific comparisons. It should also be noted that the development of the “Khamasa” tradition in medieval literature is important to study in the context of the new requirements of each era and the development of the culture of individual peoples. As Nizami’s followers themselves admitted, “overcoming the barrier set by Nizami” was a difficult task. Therefore, many great talents had to make significant efforts to innovate and incorporate originality into the theme and structure.

The work of Khaju Kirmani “Rovzatul-envar”, written in response to Nizami Ganjavi’s poem “Makhzanul-asrar”, attracts attention with its importance. A number of important humanistic philosophical and moral ideas put forward by Nizami were re-expressed in a Sufi-modernist form by Khaju Kirmani in the 14th century, becoming a topical issue in literature.

Keywords: Nizami Ganjavi, Khaju Kirmani, Rovzatul-envar, philosophy

Giriş

Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi Şərq müsəlman renessansının əsas xüsusiyyətlərini - humanizmi, insanın aliliyi haqqında ideyaları sənətdə əsas yaradıcılıq prinsipinə çevirdi. O, “Xəmsə” vasitəsilə müxtəlif moduslar və qatlar daxilində Şərq xalqlarının bədii-nəzəri fikrini yenidən canlandırdı. Nizaminin “Xəmsə” mövzuları bəşər mədəniyyətində yeni ədəbi mərhələ və istiqamətin

başlanğıcı oldu. Akademik Həmid Araslı hələ XX əsrin 40-cı illərində şairin zəngin bədii irsinin bəşərin mədəniyyət tarixində oynadığı müstəsna əhəmiyyəti göstərərək yazırdı: “Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi hələ 800 il bundan əvvəl azadlığı, bərabərliyi, azad əməyi təbliğ edib bəşəriyyətin səadət və xoşbəxtliyini arzu edən bir sənətkar olmuşdur. Nizami xalqların səadətini, istiqlaliliyyətini, onların hər cür zülm və istismardan azad olmasını istəyib və bütün ömrünü bu uğurda sərf etmişdir. Nizami əməkçi insanın hüququ uğrunda mübarizə aparmışdır. Nizami öz xalqını bütün dünyada şöhrətləndirmiş və bütün xalqların bərabər hüquqlu mədəni həyatını arzulamışdır” (Araslı, 1998, s. 118).

Nizami Gəncəvinin “Xəmsə” ənənələrini izləyərək onun poemalarına cavab yazmış XIV əsrin böyük mütəfəkkiri Xacu Kirmani öz sufiyanə yaşayış tərzini və qələmə aldığı didaktik-fəlsəfi əsərlərlə Şərqin poeziya salnaməsində özünəməxsus əzəmətli yer tutur. Onun poemalarında sufi mürşidləri və övliyaların şəxsiyyətini ali bəşəri nümunəsi olaraq böyük məhəbbətlə vəsf edilir. Şair mərifət sahiblərinin nəcib xüsusiyyətlərini, ilahi eşq və ali insanlıq yolunda mücadilələrini yüksək sənətkarlıqla qələmə alır. Orta əsrlərin islami sufi filosofları, övliya və şeyxlər kimdir və cəmiyyətdə hansı mövqə tuturlar? Onların üstünlükləri nədən ibarətdir? Xacu “bu ləcivərd göylərin altında heç bir mülkü olmayan, lakin şahənə bir mənəvi- əxlaqi zənginliklə yaşayan, şövq və zövq əhli; İlahi eyvanda şahlıq tacı qurmuş, nəfsini öldürmüş azad” insanların şəxsiyyəti, xarakteri və ictimai fəaliyyətləri haqqında orta əsrlər dövrünə xas zəngin sufi-fəlsəfi məzmun və bədii üslubla ensiklopedik məlumat verir.

Tədqiqat

Müqayisəli araşdırmalar nəticəsində məlum olur ki, Xacu yaradıcılığına orijinallıq xasdır. Bu orijinallıq dövrün fəlsəfi təfəkkürünün simvolik ifadəsi olmaqla, sənətkarın özünəməxsus parlaq istedadının nümunəsidir. Şərq ədəbiyyatında “Xəmsə” davamçıları mövzusu üzrə əhəmiyyətli tədqiqatlar aparan şərqşünas alim Mehdi Kazımovun haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, “Xacunun “Xəmsə”-sində yalnız nəzirənin bir şərti – vəzn az-çox şəkildə qorunub saxlanmışdır. O, yalnız “Rövzətül-ənvar” (“Nur bağları”) poemasında Nizamini təqlid edir ki, bu da özünü əsərin adı və kompozisiyanın saxlanması bürzə verir” (Kazımov, 2012, s. 311).

Xacu Kirmaninin fəlsəfi görüşlərində sufi filosoflarının əxlaqi görüşləri mühüm yer tutur. Şair özü də sufiyanə ömür sürmüşdür. Tədqiqatçı alim Bilqeyis Quliyeva yazır: “Mürşidiyyə ordeninə və onun qurucusu olan Şeyxə xüsusi hörmətinə görə Xacu Mürşidi nisbəsini almışdır” (Quliyeva, 2010, s. 38).

Şair sufi şəxsiyyətlərinin mənəvi kamilliklərini, fədakarlıqlarını, insanın xoşbəxtliyi uğrunda mücadilələrini göstərmiş, islami sufizmin humanist ideyalarını özünəməxsus orijinal məzmun və bədii üslubla təbliğ etmişdir:

باده پرستند و ز می بی خبر
گوش بر آواز و ز نی بی خبر
بحر محیطند و ز گوهر ملول
چرخ بسیطند و ز اختر ملول
هم ره و هم رهرو و هم رهبرند
هم می و هم ساقی و هم ساغرند

(Xacu, 1991, s. 22)

Badəpərdstirlər və meydən xəbərsizdirlər,
Avazı eşidirlər və neydən xəbərsizdirlər.
Mühit dəryasıdırlar və gövhərdən ötrü qəmli,
Geniş asimandırlar və ulduzdan ötrü qəmli.
Həm yol və həm yolçu və həm yolun başçısıdırlar,
Həm mey və həm saqi və həm sağərdirlər.

Əsərdə 2-ci məqalətə aid - Seyyid tayfasından olan Həzrəti Cüneyd və Şibli rəhmullahi- əleyhim və rübubiyyə sirrinin açığlanmasının qarşısının alınması və onun cavabı - adlı hekayə daxil edilmişdir. Hekayə iki məşhur sufi filosofunun tövhid haqqında fikirlərini həsr olunmuşdur.

Hekayənin əsas məzmununu tövhid fəlsəfəsinin izahına və təriqət sahiblərinin tövhid haqqında görüşlərinə həsr olunmuşdur. Məlumdur ki, tövhidin əsasları – rübubiyyə (Allahı yaradan, ruzi verən,

dirildən, öldürən, yaratdığının dualarını eşidən, ona yardım edən və sair vahid olaraq tanımaq), uluhiyyə - isə yalnız Allaha ibadət etmək və Allahın ad və sifətlərini tanımaq kimi mühüm şərtlərlə bağlıdır.

Hekayədə bəhs olunan Şeyx Cüneyd Bağdadi haqqında mənbələrdə məlumatlar vardır. İlkin təsəvvüf filosoflarının məşhur nümayəndələrindən olan Cüneydin atası əslən Nəhavəndlidir, sonra Bağdada köçüb gəlmiş və burada məskunlaşmışdır. Cüneydin 909-cu ildə öldüyü məlumdur.

Mənbələrə əsasən, Cüneyd Bağdadi sufizmdə Allahın birliyi haqqında tövhid fəlsəfi anlayışını yeni konsepsiyasını izah etmiş, onu daha da zənginləşdirmiş və özündən sonrakı sufizmə mühüm təsir göstərmişdir. Cüneydin “konsepsiyası birliyə, vəhdətə, ağıl və ilk əsasa söykənir. Kəlamçıların Qurana əsaslanan birlik anlamaları da bu hissəyə daxil olur. “Kəlam” kəlməsi üzərində düşünən Cüneyd, “həddi - hədisdən ayırdı” və tövhidə işarə etdi. Cüneyd “tövhid” dedi. O (Allah) doğuş etmədən, arbitraj etmədən, təyin etmədən, formalaşdırılmadan və bənzəyişi olmadan birdir (təkdir): doğmadı, doğulmadı, ekvivalenti yoxdur və s.” (Cüneyd, 1993, s. 120).

Hekayənin ikinci qəhrəmanı Əbubəkr Şibliyədir. O, 861-ci ildə Samirə şəhərinin Şibli qəsəbəsində türk ailəsində anadan olmuşdur. Gənc yaşlarından Abbasilər sarayına yaxın olaraq valilik rütbəsi almış Şibli öz dövrünün sufilərindən Xeyr -əl Nəssacın söhbətlərini dinləmiş və sufizmə yönəlmişdir. Məlumatlara əsasən, Xeyr -əl Nəssac onu Cüneyd Bağdadinin yanına dərs almağa göndərmişdir. Şibliyə görə, “Tövhid Allaha qarşı duyulan daimi bir eşqdır. Ona mütləq bir bağlılıq və sonsuz bir təvəkküldür. Şibliyə görə, elm və əməl bütünlüyü və əməldə ixlaslı olmaq əsas şərtidir. Çünki əməlin dili, elmin dilindən daha təsiredicidir. Nəbilərə açılan kəşf vəlilərə açılan kəşfdən çox böyükdür” (Şibli, 2010, s. 125).

Xacu Kirmanin qələmə aldığı hekayə vasitəsi ilə bu iki böyük sufi filosofun görüşlərindən tövhid haqqında incə bir detallı qələmə almışdır. Hekayənin qısa məzmunu belədir: “Həzrət Cüneyd ki, tövhid quşunun ovçusu idi, bir gün Şibliyə belə söylədi: “Sirr mücrüsünün ağzını açma, onu minbərin başından açıb söyləyə bilməzsən. Biz ki, bu pərdənin nəğməqoşanıyıq, könül sazını pərdədə gizlətməmişik. Dostun işarətlərinin şərhindən keç ki, bunların hamısı Onun gizli rəməz və işarələridir. Onun qissəsini təqrirə (izah etməyə) hacət yoxdur. Allahın ayələrini təfsir etməyə kimsə qabil deyil. Mənanın sirri bəyan ilə bilinməz və Həqiqətin gizli elmi nişan ilə tapılmaz. Hidayət şərhini təsəllüflə oxuma. İlahi dərslərini təkəlliflə sürmə. Bu quşun nəğməsi dastan deyildir. Bu gülün qönçəsi gülüstandan ayrıdır. Vəhdət cədvəlinin xəttini çəkmək olmaz. Məna bədəsi sağərlə içilməz. Tövhid şahının qalası yoxdur, Təhqi q bülbulünün səfiri yoxdur. Yol (təriqət) əhlinin qədəmi başqadır, can Kəbəsinin evi başqa” (Xacu, 1991, s. 22).

Şibli isə cavabında dedi: “Bu sazda nəvə edən pərdə mənəm və pərdəçalan da mənəm. Deyən də mənəm və sözümü eşidən də mənəm. Görünən mənəm, üzümü görən də mənəm. İki cahanda məndən savayı bir kəs varmı? Ad mindir və (lakin) müsəmma (adlandırılan) birdir! Dürr danəsi hədsizdir və (lakin) dərya birdir!” (Xacu, 1991, s. 24-25).

Göründüyü kimi, hekayə islami sufizmin ilahi vəhdət ideyasını əks etdirir. Xacu Kirmani tövhid haqqında görüşlərini bəşərin yüksək mənəvi dəyəri olaraq təbliğ edir. O da sələfi Nizami kimi, islami humanizmin ilahi vəhdət - insana sevgi və mərhəmət, ədalət prinsiplərini qoruyub saxlayaraq, onu məharətlə davam etdirir. İnsan bu qaranlıq dünyada parlayan nurdur, varlığın əbədi dirilik suyudur.

Xacu Kirmani elm və mərifət sahibi olan insanların üstünlükləri haqqında orta əsr ədəbiyyatında mövcud olan fəlsəfi-nəzəri görüşləri daha da zənginləşdirərək, cismani və ruhani kamilliyin əsaslarına dair öz fikirlərini bədii şəkildə ifadə edir və bu məqsədlə “Rövzətül-ənvər” məsnəvisində Allah nurundan yaranıb, onun səxavət və kərəminə möhtac olan insanların, irfani düşüncə sahiblərinin, sufizm fəlsəfəsini təbliğ edən təriqətçilərin görüşlərinə geniş yer verir.

3-cü məqalət - “Bəşərin kəmalı- məratibi (dərəcəsi) və insan növünün sair heyvanat içində fəziləti” adlanır. Buraya - Soltan-əl arifin Bəyazid Bistami qüdsülləhi- ruh və vəhdət elminin bəyanı - adlı hekayə daxil edilmişdir.

Məqalət Nizami əsərində “İnsanın başqa heyvanlar içində fəziləti” adlanan 7-ci məqalətə uyğundur. Məlumdur ki, Nizami Gəncəvi bütün yaradıcılığı boyu insanın ali varlıq olaraq ilahinin mərifət xəzinəsindən yaradılması və onun başqa canlılardan üstünlükləri haqqında öz görüşlərini təbliğ etmiş, insan haqqında mövcud olan fəlsəfi-elmi bilikləri zənginləşdirmişdir.

Xacu Kirmani də təqdim olunan 3-cü məqalətdə ustadı Nizami Gəncəvinin ideyalarını fərqli süjet və sufi anlamında davam etdirmişdir. Şair insanın kainatda bənzərsiz və ali varlıq olaraq yaradıldığını aşağıdakı tərzdə tərənnüm edir:

قرص قمر آینه روی تست
نافه شب غالية موی تس
چهره صبح از دمت افروختند
سوره نور از دلت آموختند (Xacu, 1991, s. 26)

Ay qürsü sənin üzünün güzgüsüdür,
Gecənin göbəyi sənin saçının qaliyəsidir.
Sübhün çöhrəsini sənin nəfəsindən yandırdılar,
Nur surəsini sənin könlündən öyrəndilər.

Didaktik – fəlsəfi parçalarda təsirlənmələr xüsusilə özünü göstərir. Bununla belə, şairin orijinal təzadları da diqqəti cəlb edir. “Sübh üzün kimi çöhrəsi nurlu” yaranmış insan mənəvi naqislik üzündən bu gözəlliyi təəssüf ki, daimi yaşada bilmir, çünki onun qəlbi mərifət nuru ilə işıqlanmamışdır. Üz şam kimi işıqlanır, lakin hələ sübhədən əsər-əlamət yoxdur. Artıq gündüzdür, lakin sən bu gündüzün axşamı, yəni axırətin haqqında düşünmədiyin üçün ziddiyyətlər içindəsən.

Xacu Kirmani burada Bəyazid Bistaminin sufizmdə vəhdət elminə dair nəzəri görüşlərinə və insanın aliliyinə, bu vəhdətdə insan faktorunun uca mövqeyinə istinad edir. Şair burada Sufi şeyxinin insanın böyüklüyünə dair işlətdiyi Allaha aid “Sübhani” (böyüklük) epitetinə obrazlı şəkildə işarə edərək: “Eşq olsun, eşq olsun mənə, mənim əzəmətim böyükdür” (Xacu, 1991, s. 27) ifadəsini işlədir. Məlum olduğu kimi, Allaha məxsus olan bu kəlamın insana şamil edilməsi, vaxtilə Bəyazid Bistaminin təqib edilməsinə, öz doğma şəhərindən qovulmasına səbəb olmuşdu.

Qeyd etmək vacibdir ki, əsil adı Tayfur olan Bəyazid Bistami (Əbu Yəzid) 804-cü ildə Bistam şəhərində anadan olmuşdur. Mənbələrə əsasən, 875-878-ci illərdə vəfat etmişdir. Qəbri Bistam şəhərindədir. Bəyazid Bistami sufizm tarixinə Rabiənin Allaha özünün fədakarcasına məhəbbətinin davamı olaraq - Fəna fillAllah - (Allahda yox olma, fəna-yoxluq) mərhələsinə qovuşmuş bir filosof kimi daxil olmuşdur. “Məst sufi” ləqəbilə məşhur olan Bəyazid Bistami əksər mənbələrdə xatırlanmışdır. Sufinin ilahi həqiqət axtarışlarında “bixodi” (yoxluq) ruhun qüdsiyyət tapmasında, insanın Allaha yaxınlaşmasında mühüm şərtidir: - راه خدا گیر و ز خود در گذر (Tanrı yolunu tut və özündən keç) söyləyən şair öz əsərlərində bəşəri kamillik və mərifət yollarını göstərmiş, həmçinin öz ömrünü bu yolda sərf etmişdir.

Hekayədə şairin aşağıdakı təsviri diqqəti cəlb edir: “Bəyazid ilahi şərabdan məst olaraq هل من مزید -(Yenə varmı?) deyər nəyə çəkirdi” (Xacu, 1991, s. 28). Bu mənzərə təsadüfi olaraq verilmir. Məlumdur ki, هل من مزید - Yenə varmı? - ifadəsi Qurani-Kərimin Qaf surəsinin 30-cu ayəsindən iqtibasdır. Ayə belədir: - O gün cəhənnəmə: -Doldunmu? - soruşarıq. Cəhənnəm isə cavab verər: هل من مزید -Yenə varmı? (Quran, 2005, s. 519). Göründüyü kimi, şair görünən və görünməyən dünyanı qarşılaşdırır. Müəyyən tarixi dövrdə sufizm ideyalarının islami təfəkkürdən qaynaqlandığını və insanın doğru yola yönəldilməsi yolunda Qurandan alınma rəmzlərin istifadə olunduğunu göstərir.

Daha sonra hekayədə nəql olunur ki, “Şeyx Bəyazid Bistami könül bəzmində səbuhluq edirdi. Can camından mey içirdi. Məstlik meyxanasının sakini olmuşdu və varlıq aləmindən bixəbər idi. Sultanlığının şöhrəti yayılmışdı, Sübhanının surəsi dillər əzbəri olmuşdu. Bir nəfər ondan təkəlliflə sual etdi ki, “Ey layizal (əbədilik) meyindən məst olan! Gecəni necə sabaha gətirirsən? Sabahın (yəni o dünyanın-Z.A.) yəqinliyini xəyalına gətirirsən?”.

Bəyazid dedi: “Axşam və sabahdan dəm vurma ki, bizə nə gecə, nə gündüz? Sabahın yəqinliyi onun gecəsidir. Qüds evində nə ayıq, nə məst? Bu yolun məqsədi mənzildən uzaqdır, bu dəryanın gəməsi sahildən uzaqdır! Həqiqət gecəsinin sabahı yoxdur. Vəhdət sübhünün xəyalı yoxdur” (Xacu, 1991, s. 28).

Nizami yaradıcılığında ön plana çəkilmiş humanist prinsiplər-ədalət, doğruluq, mənəvi kamillik Xacu Kirmani əsərlərində dövrünün simvolikasının geniş tətbiqilə yenidən canlandırılır, sufi rəmzləri ilə dolu orta əsrlər poeziyasının əsas mövzusunə çevrilir. Varlıq tacının gövhəri - insan haqqında

Nizami təlimi öz yeniliyini, ifadə tərzini və orijinal xüsusiyyətlərini saxlamaqdadır. Xacunun aşağıdakı misralarına diqqət yetirək:

روز و شب ای خواجه در این کارگاه
چيست دو مفتول سپید و سیاه
حله طرازان که طرازش کنند
بهر تو کوتاه و درازش کنند
(Xacu, 1991, s. 27)

Gecə-gündüz, ey xacə, bu kargahda,
İki (cür) ağ və qara sim nədir?
Bəzək vuranlar ki, onun bəzəyini vururlar,
Səndən ötrü qısa və uzun edirlər.

Xacu Kirmani mənsub olduğu təriqət rəmzləri və özünün sufi dünyagörüşündən asılı olaraq, təsəvvüf tarixində ilkin çeşmələrə daha çox yer vermiş və bəşəri problemlərin həllini orta çağ sufizmindəki qabarıq meyllərə uyğunlaşdırmışdır.

Bununla belə, Xacu Kirmani Nizaminin fundamental ideyalarını qoruyub saxlayır, sələfinə xas olan məhəbbətlə ilahi nurdan yaranan insana - Sən bu bağçada (dünyada) dayanmayınca, gülün üzündə su və rəng yox idi - deyərək insanın böyüklüyünü və kamilliyini vəsf edir.

4-cü məqalət – “Tənbeh (cəza) və təhdid (hədə) və insanlara təzim gözü ilə baxmaq haqqında” (Xacu, 1991, s. 29) adlanır. Məqalətdə şair didaktik nəsihətlərlə insanı xeyir əməllərə çağırır, yoxsula, qəribə xor baxanları tənbeh edir, islami etiqadlarda ifrata varan, zahiri dindarlıqla lovğalanan, din qardaşına, dünyaya, bütün ələmə həqarət gözü ilə baxanları qınayır, həmçinin dövrün sufi filosoflarına izzətlə yanaşmağı tövsiyə edirdi:

چشم حقارت ز جهان باز گیر
تا نشوی پیش جهانی حقیر
(Xacu, 1991, s. 31)

Dünya qarşısında aciz qalmayan deyə,
Dünyaya həqarət gözüylə baxma!

Bu məqaləyə “Həsən Bəsri və qüdsüllah Həbib Əcəmi” haqqında hekayə daxil edilmişdir. Diqqət etdikdə, hekayənin məzmunu Qurani-Kərimdə olan bir qissə motivindən qaynaqlanır. Qurani-Kərimin Abəsə (80) surəsinin 1-12-ci ayələrində deyilir:

1.Qaş-qabağını tökdü və üzünü döndərdi. 2.Bir kor kimsə yanına gələn zaman. 3.Sən nə bilirsən, bəlkə o, təmizlənəcəkdir? 4.Və ya nəsihət alacaq, nəsihət ona fayda verəcəkdir? 5.Özünü ehtiyacsız bilən kimsəyə (gəldikdə isə) 6.Sən ona (köməyə) yetişirsən. 7.O təmizlənməzsə də, sən məsul deyilsən. 8.Amma özünü sənə çatdırıran şəxs, 9.Allahdan qorxan halda, 10.Sən ondan üz çevirirsən! 11.Belə deyil! Bu (ayələr) öyüd-nəsihətdir. 12.Hər kəs istəsə, ondan nəsihət alar” (Quran, 1991, s. 585).

Həsən Bəsri və Həbib Əcəmiyə həsr olunmuş bu hekayədə də nəql olunur ki, namaz vaxtı məsciddə Həbib Əcəmi Həsən Bəsridən yuxarıda dayanmışdı. Əl-həmd surəsinə oxuyurdu. Lakin qiraəti yaxşı ifadə edə bilmirdi. Həsən Bəsri öz-özünə dedi: “Namaz belə necə güclü olar? Bu əcəmli dili şikəst etdi” (Xacu, 1991, s. 31).

Oradan uzaqlaşdı, tənha bir yerdə namaz qıldı. Həmə gecə yuxusunda Həzrət-i İzzəddən (Allahdan) ona bir xitab gəldi: “Ey Həsən, niyyətin düzlüyü ibarələrdən uzaqdır. Sənin fəzilət oxun var idi, heyf, əldən verdin! Nə lovğalıq görmüsən öz ibarələrində? Baxmayaraq ki, sən namazı özgə cürə qılmayıb, dini adətlərin qaydalarını düz etmisən, lakin öz işarələrində axtarışçı olmamısan. Əgər ürək dürüstdürsə, dilin borclarını ödəyir. Dilin adı nədən ürəyin yanında gəlir? Ürək-doğruluq, dürüstlük üzündən yaxşıdır”. Süjet davam etdirilir. Həsən Bəsri peşimançılıq keçirir: “Bu ürəkdağlayan mənzərədən onun manqal sinəsi ud yandırdı” (Xacu, 1991, s. 31).

Didaktik ricətlərlə şair islami sufizmin əsas nəzəri və praktiki qaydalarını tarixdən aldığı ənənəvi qəhrəmanların obrazı vasitəsi ilə mənalandırır. Bu obrazlarla şairin məqsədi ümumbəşəri humanizmi, dünyəvi və ilahi eşqi, insana məhəbbət fəlsəfəsini təbliğ etməkdir:

گر شده ای جم مکن آزار مور
زانکه چو بهرام شوی صید گور

(Xacu, 1991, s. 30)

Əgər Cəm olsan belə qarışqanı incitmə,
Çünki Bəhram kimi gor ovçusu olarsan.

Xacunun bu beytində Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” əsərindəki Bəhramın son aqibəti süjetinə işarə aydın görünməkdədir. Şair sufizm ideyalarını zəngin fantastik süjet və mifik elementlərlə, həm də bədii bir dillə tərənnüm etməyi bacarmışdır. Onun bütün süjetlərində dramatik-romantik poeziya ənənələrini izləmək mümkündür.

5-ci məqalət- “İnqilab məşğuliyyətləri və dövrlərin iztirabları və Həzrəti-rəbb-əl-rübüba inam” adlanır. Əsərdə ənənəvilik baxımından struktur prinsiplərini qoruyaraq, qoca fələyin etibarsızlığından, dünyanın dəyişiklik qanunu ilə dövr etdiyini göstərən Xacu Kirmani həm öz dövrünün hakimiyyət çarpışmalarına, baş verən siyasi inqilablarına işarələr edir. Şair özünün cəmiyyət haqqında nəzəri-fəlsəfi görüşlərini orijinal məzmun və bədii sistem əsasında təbliğ edir.

5-ci məqalətə daxil olan hekayə “Məmləkətinə qarışıqlıq yol tapan və süqut edən Kirman padşahının hekayəti” adlanır. Hekayədə şair adlı-sanlı bir Kirman padşahından, onun mərhəmətli xasiyyətindən, gözlərindəki mərhəmət və şəfqətdən, özünün daxilinin onun ehsan xırmanından dolduğunu, bütün xərclərini onun səxavət buludundan aldığını söyləyir. Lakin dövrən dəyişmiş, həmin padşahın bəxtinin çərxi dönmüş, səadət ulduzu sönməyə başlamış və bir gün taxtına zaval gəlmişdir. Ölkədə inqilab olduğunu yazan şair gördüyü yuxusunu danışır: “Mən o mütəfəkkirəm ki, bu inqilabdan mənim bəxtim yuxusunda nə gördü? Bir cahan aqili gördü ki, o, mənim qocalığımdır. Sirlərin bilicisi, mənim könlüm, ruhum dedi: “Ey dövrənin qurbanı! O padşah müdrik və elm öyrənən olmadı. Padşahlıqda könül bəndinə pərdə qurdu, əzəl və əmələ ehtiyac duymadı. Bir başqa həyat suyunu tutdu. O da sənə kimi başqa bir dürrə möhtacdır. Uca hakim - Allah ona istədiyini verdi,amma o, başqa ölçünü tutdu....Bəxşiş və nemət şərhini tutdu. Hacət Ondan olacaq ki, onun heç bir şeyə möhtacı yoxdur. Kərəm yolunun başında bac-yük yoxdur. O ki, şövkətlə padşahlığını bağladı, bəxşiş və nemət şərhini tutdu” (Xacu, 1991, s. 35).

شرم نداری که غم نان خوری
کانچه نصیب تو بود آن بری...
شاه و گدا روزی از و می خورند
مور و ملخ قسمت از و میبرند

(Xacu, 1991, s. 35)

Xəcalət deyil ki, çörək dərini çəkirsən,
Sənə nəsibin nədirsə, onu götür.
Şah və gəda Ondan ruzi yeyirlər,
Qarışqa və çəyirtkə qisməti Ondan aparırlar.

Şair burada “Qarışqa və çəyirtkə qisməti Ondan aparırlar”- söyləməklə, Qurani-Kərimin Ankəbut surəsi(29) 60-cı ayədən iqtibas etmişdir. Ayə aşağıdakı şəkildədir: “Yer üzündə öz ruzisini daşıya bilməyən (və ya zəxirə etməyən) bir çox canlılar vardır ki, Allah onların və Sizin ruzinizi verir. O eşidən və biləndir” (Quran, 2005, s. 403).

6-cı məqalət- “Bizdən Allaha tərəf dönmək, könül əhlindən və himmət sahiblərindən kömək və onların nəzəri görüşləri haqqında” adlanan bu məqalətə aid “Həbib Əcəmi və törətdiyi cinayətə görə cəza alan qatil haqqında” hekayə daxildir. Hekayənin qısa məzmunu belədir: “Qətl törətmiş bir nəfər ovlanmış quş kimi tutuldu, dar ağacından asıldı. Onun qanından dar ağacı ənab rəngi aldı, onun asıldığı yerdə torpağın üzə qana qərq oldu.... Bir övliya səbh çağında yuxusunda gördü ki, həmə

qatil şəxsin çöhrəsi günəş kimi işıq saçır. Huri-cənnət məkanda xuraman-xuraman nazlanıb gəzir və onun üzünün işığından bağ nura qərq olub. Dedi:- Belə yaramaz əməllə necə bu dərəcəyə çatmısan? Sənin əlində pisləkdən başqa heç nə yox idi və indi belə dəstgah sürürsən. Əlində bir maya yox idi, xeyir tapmısan. Başın fələyə ucalıb. Sanki o çirkin, layiqsiz işi sən tutmamısan. Dedi: - Mənim başım yol qırağında asılı qalmışdı. Həbib Əcəmi oradan keçirdi. Mənim sərgəştə halıma nəzər saldı. Gördü ki, qolum-qanadım sınıb, başım dar ağacında sallanıb qalıb. Sübh tezdən sidq ilə tiği-duanı çəkib, mənim bağışlanmağım üçün bir dua oxudu və o könül əhlinin nəfəsindən mən nəfəs aldım. Səkkiz cənnət bağını gəzirəm və indi də onlardan birinə nəzər salıram” (Xacu, 1991, s. 38).

7-ci məqalət- “Kamil nəfsin əhvalı və təriqi-üsul ilə Tövhid məqamının əlaməti haqqında” adlanır. Xacu məsləki uğrunda təriqət yolu ilə irəliləyərək, kamil nəfsə doğru gedən insanı, onun inkişafını sufi məcazları ilə tərənnüm edir:

ما که می از ساغر جان خورده ایم
جان جهان در سر دل کرده ایم
روی در آئینه جان دیده ایم
گل ز گلستان خرد چیده ایم

Biz ki, meyi can sağərindən içmişik,
Cahan canını könüldə etmişik.
Üzünü can aynasında görmüşük
Ağıl gülüstanından gül dərmışik.

(Xacu, 1991, s. 39).

Bu məqalətə “Kiçik yaşlarında yuxuda gördüyü bir mələk və onun təbiri haqqında hekayə” daxildir. Şair bu hekayədə öz yuxusunu danışır: “Kiçik yaşlarımda və səba zamanında vaxtim aynasında səfa var idi. Mənim təbim müəlliminin söhbətindən rüzgar kimi güştə edirdi. Bir löbət camallı mələk yuxuma girdi və xəbər verdi ki, ey şirin kəlamlı tuti! Sən məliki- süxəndan olacaqsan, sənin hekayələrinin oxu Cövzaya çatacaq, adın Sürəyya ulduzuna qədər ucalacaqdır” (Xacu, 1991, s. 41-42). – deyə şair şeir sənətində ucalacağını ona uşaqlıqdan ilahi vəhy olaraq xəbər verildiyini söyləyir.

8-ci məqalət- “Eşqin ayətinin şərhinə, mehrin mahiyyəti və vəhdətin mərtəbəsinin isbatı”na həsr olunmuşdur.

Xacu bu məqalətdə eşq haqqında fəlsəfi dünyagörüşünü - ilahi eşqin birliyini, yüksək və ülvi məhəbbətin ilahi nurdan xəbər verdiyini didaktik hissədə ifadə edir. İlahi nura- vəhdətə çatan könül aşiqi insanın o nura əridiyini, hasilsiz və mənzilsiz bir ədəmə qovuşduğunu göstərir.

Xacunun üslubunda - könül- rəmzi daimi işlək bir obrazdır. Sələf Nizami özü də ilk poemasında - Könül- rəmzini İlahiyə yaxınlaşmaqda əsas vasitə olaraq qəbul etmişdir. “Qəlbini tanı, ...qəlbə bağlan, ...Sənin yolunu yalnız qəlb bilirdi” söyləyən Nizami əslinə qayıtmağa hazır olan ruhun son mənzilinin - qəlb, könül - olduğunu göstərir və təsəvvüfdə mövcud olan fikri poetik yolla oxucusuna çatdırır. Xacu Kirmani hekayəsinin əsas qaynağı Nizami əsəri olduğu süjetdən bəlli olur. Məlumdur ki, “Leyli və Məcnun mövzusunun mühüm ərəb qaynaqları mövcud olsa da, əsas ədəbi mənbə Nizami poeması hesab olunur. Görkəmli şərqşünas alim Səədulla Əsədullayevin gəldiyi nəticəyə əsasən, “Bu qaynaqlardan mühüm hissəsi - Nizaminin “Leyli və Məcnun” əsərinin əsas mənbələrindən sayılan ərəb məhəbbət lirikasının – Məkkə və Mədinə şairləri qoludur ki, buraya Ömər ibn Əbu Rəbiə (644-711), Abdullah ibn Məhəmməd əl-Əxvas (ölümü-723), Abdullah ibn Ömər əl-Ərci (VII əsr) və başqa sənətkarların yaradıcılığı daxildir. Bu mənbələrin digər qolu - köçəri beduinlərin plotonik məhəbbətini tərənnüm edən Camal ibn Abdullah ibn ər-Ruxxal əl-Əhyaliyə (öl.697), Qeys ibn Zəreh (öl.687) və Qeys ibn Müləvvəh əl-Əmirinin şeirləridir” (Asadullayev, 1981, s. 18-20).

Hasilsiz hasil, mənzilsiz mənzil - bu məcazlar Allaha aid sifətlərdir ki, sufizmə görə, qüdsiyyətə çatmış insana da şamil olunur. Bu sahənin mütəxəssis alimi Səadət Şıxıyevanın haqlı olaraq müəyyənləşdirdiyi kimi, “İnsanın ilahi mahiyyətli olduğunu əsaslandırmaq üçün şair Allahın ayrılmaz cəhətləri, atributları, Quranda sadalanan epitet və sifətlərinin bir qismini insanın üzərinə köçürür” (Bertels, 1965, s. 145). Xacu Kirmani bu məqalətə aid: مجنون که از لیلی خبر شنید و جواب او در عدم غیریّت (Leylidən xəbər eşidən Məcnun və onun cavabı) hekayəsini vermişdir.

Hekayənin məzmunu belədir: “Məcnun bir gecə könlü qana qər q olmuş halda, əql evindən kənara çıxdı, huşu getdi. Vəhşi biyabanla həmnəfəs oldu. Cəngəlliklərin xəstəsi oldu. Bir gün bir nəfər Leylidən ona xəbər gətirdi. Qeys Leylinin avazını eşitdi. Gördü ki, şər işığında məna pərdəsini açıbdır. Lakin heç yerdə Leylini tapmadı. Fəna işığı Məcnunun başının üstünü aldı. O özündən getdi ki, leylini tapsın, tapa bilmədi. Könlü pərdəsini can üzündən açdı və cahana həqiqətin gözü ilə baxdı. Aynada dostunun (Leylinin) üzünü gördü. Öz üzünün nəqşini güman etdi ki, odur. Dedi: Neçə vaxtdır ki, nəzər salıram. Heç bir şəkk yoxdur ki, Leyli mənəm. Mənim mən'im onun mən'ini göstərdi. Mən bütöv onun təcəllasındanam. Mənim varlığım onun varlığındandır. Mənim məstliyim onun məstliyindən gəlib. Fəryadla oxuyan şur bülbül öz surətini axan suda gördü. Dedi: əgər bu surət Aynaya baxıb öz üzünün nəqşini Leylinin üzünə hesab etdi və dedi:

گفت که چندان که نظر میکنم
هیچ شکی نیست که لیلی منم
صورت من بین شده معنی او
من همه عکسی ز تجلی او
هستی من هستی او آمده
مستی من مستی او آمده
من همه او گشته و او گشته من
تن همه جان گشته و جان گشته تن

(Xacu, 1991, s. 45)

Dedi ki, mən belə düşünürəm ki,
Heç bir şübhə yoxdur ki, Leyli mənəm.
Mənim surətim onun görünən mənasıdır,
Mən bütünlüklə onun təcəllasıyam.
Mənim varlığım onun varlığından gəlib,
Mənim məstliyim onun məstliyindən gəlib.
Mən tamamilə ona, o isə tamamilə mənə çevrilib.
Bədən tamam ruh olub və ruh isə bədən olub.

Göründüyü kimi, Xaci burada sifizmin ilahi vəhdət ideyasını əsas götürmüş və eşqin vəhdəti anlamında Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” əsərindən də faydalanmışdır.

9-cu məqalət – “Fikir yüksəkliyi və gizli saxlanılanlara etinasızlıq” haqqında adlanır. Şair burada dünyə nemətlərinin aldadıcı olduğunu,

دل چه برین جوسق نیلی نهی
مهد برین ابلق کیلی نهی
جان به تگلف بر جانان میار
پای ملخ نزد سلیمان میار

(Xacu, 1991, s. 46)

Nədən könlünü bu bulanıq köşkə tərəf tutursan,
Bu əbləh gili üzünə vətən edirsən.
Canı təkəllüflə (zəhmətlə) canan gətir,
Çəyirtkə ayağını Süleymana yaxın gətir.

Bu məqalətə aid “İskəndər və Aristotelin hekayəsi”ndə “ dünyadan zülmün zülmətini yuyub aparan, qəm tüstüsünü Adəmin ürəyindən təmizləyən, mərdlik və igidlikdə tək olan, lakin nəfsini cilovlaya bilməyən İskəndər surəti ilə müdrük kamalın, əqlin timsalı olan Ərəstu qarşılaşdırılır. Hekayədə nəql olunur ki, “İskəndər yer üzünü tutdu. Çin ayinəsindən pası təmizlədi. Kədər pərdəsini dinin üzündən qaldırdı. Aləmin ürəyindən zülmün zülmətini yudu. Qəm tüstüsünü Adəmin hisindən təmizlədi. Düzlüyünün səddi Yəcuc yolunu bağladı. Bəxt ulduzu parlayıb, ulduzların qəlbini sındırdı. Bir gün Ərəstu gördü ki, şahın vaxt aynası qaralıbdır. Dedi: “Ey dünyanı öz fərmanında saxlayan! Fələk səhnəsi sənə meydan olaraq ərsəyə gəlib. Nazer-e divan (mühakmə və müşahidə edən Allah -

Z.A.) sənə təəccüb qaldı. Tufanda boğulan təfəkkür oldu. Öz fikrini özünə tabe qurdun. Öz evini eyş ilə işıqlandırdın. Bəs nədən həyatının çeşməsi kədərli dir? Şadlıq mülkün qaralı b dır.” İskəndər cavabında dedi: “Bu keçən güzarda gözümün aynası dolmuş və kədərliyəm ki, nə səbəbdən işıq saçan könül gözünü bir ovuc torpaqdan ötrü qaraltdım” (Xacu, 1991, s. 49).

Beləliklə, Xacu Kirmani bu hekayə vasitəsi ilə, dünyanı tutduqca torpaq və xəzinədən doymaq bilməyən, nəfs və tamahının qulu olan şahları insanlığa dəvət edir.

10-cu məqalət- Düşüncəli və hədsiz qorxaq olmaq, Allahın bənzərsiz rəhmətinə ümid etmək işi-adlanır. Bu didaktik hissəyə uyğun olaraq, “Qoca mütrüb və onun minacatı” hekayəsi verilmişdir. Hekayənin məzmunu belədir: “Dastanlar oxuyan nəğməkar bir kişi vardı. Nəğməsini həyatına, məişətinə uyğun köklərdi. Gözəl zümzüməsilə zəməzəm suyu axıdırdı. Onun dəmsazlığı ilə sürəhi quş kimi qanadlarırdı. Zöhrə onun avazından hərəkətə gəlib dövrə vururdu. Mütrüb cavanlıq günlərini nəğməyə, nəvaya bəxş elədi. Bir müddət keçdi, ömrü qocalığa yetişdi. Çiçəklənən, şöhrətlənən dövrü keçdi, fəqirlik və acizlik dövrü gəldi. Onun cibləri tənburun kasası kimi boşaldı. Gözləri ursuz bir bağa döndü. Boğazı (qırtlağı) rübabın boğazı kimi qurudu. Onun musiqi dəftərini su apardı. Dişləri tökülüb ümidi kamdan qaldı. Beli çəngi kimi ikiqat büküldü, Könlü Üşşaq pərdəsi kimi daraldı (sıxıldı). Ömrünün qaranlıq axşamı yetişdi.

Qoca mütrüb bir səbh çağı xaraba karvansaraya gəldi. Zümzümə ilə könlünü rübab etdi. Ahu-zarı fələyə qalxdı. Bəmdən ahənglə minacata başlayıb Allaha dualar etdi. Qoca könlündə dərd və nalə edərək dedi: Sən ey öz qulunu eşidən! Könlümün pərdəsi nəvanı səndən tapdı. Naləm və fəryadım heç kəsə çatmır. Bu pərdədə səndən başqa könül ahənginə pərdəsazlıq edib yanan yoxdur. Altmış ildir ki, məxluqun (yaranmışların) içindəyəm. Bu gün isə dövrədən və zamanın qulağından uzaq yalnız sənə bəhrində nəvə vururam:

ساخته ام ساز مخالف بسی
چند زنم راه دل هر کسی
بهر تو امروز نوا می زنم
لیک نه از بهر هوا می زنم
چنگ و ربابم چو نشد دستگیر
مفکنم از پا و کنون دستگیر

(Xacu, 1991, s. 53)

Kifayət qədər özgə üçün saz çaldım,
Hər bir kəsin könlü yolunda nə qədər çaldım.
Bu gün sənə üçün nəvə qoşuram,
Lakin həvə - həvəs üçün çalmıram.
Çəng və rübabım əlimdən tutmadı,
Ayaqdan düşdüm və bu gün əlimdən tut!

Son dərəcə təsirli məzmun və mükəmməl poetik obrazlarla işlənmiş bu hekayədə İslami-sufi fəlsəfənin əsas ideyasından biri “Allahdan yaxşı dost, həmdəm yoxdur”, “Allaha qovuşub var olmaq –ona təslim olmaq” prinsipi qoyulmuşdur. Hekayə qəhrəmanı olan qoca mütrüb: - 60 il insanlar içindəyəm, lakin naləm və fəryadım heç kəsə çatmır. Bu gün isə sənə bəhrinə nəvə vururam- deyər yalnız Allaha sığınır.

Xacunun “Rövzətül-ənvar” əsərində **13-cü məqalətdə** verilmiş “Ədalət istəyən qoca qarı ilə Soltan Məlik şahın hekayəsi” mövzu, ideya və süjet etibarilə Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi”ndə “Şahın öz rəiyyəti ilə ədalətli davranması” adlanan 4-cü məqalət (Nizami, 1960, s. 112-114) və bu məqalətə aid olan “Sultan Səncər və qarı” hekayəsindən alınmışdır. Dövlət və ədalət problemi bir qədər dəyişikliklərlə Xacunun bu hekayəsində yenidən aktuallaşdırılmışdır. Təhkiyə formasında da Nizamidən bəhrələnmələrin şahidi oluruq. Hekayənin mövzu və süjetinə diqqət yetirək:

“Bir gün Məlik şah ov etmək niyyətilə İsfahandan yola düşdü. At oynatdı, cövlan etdi. Ovçu-padşah hər yerə səs-küy saldı, ayağının altında dağ-dərə qaldı. Şikardan ötrü ovçu qartal kimi qanadlandı, ov etdiyi yerin üzünü şumladı. Qoşunu ilə atları axan çayların qırağına sürdü. Bir qoca qarı qoşundan qabaq gəlib orada əyləşmişdi. Qarı şahı görəndə kimi qalxdı və dedi: “Ey dünyatutan şah! Nəçə sitəm, zülm oxu yerin bağrına vurdun. Mən qocaya da sitəm etdin. Sən qoşununun

etdiklərini seyr etmirsən? Ovçuluq (quş ovlamaq) ucundan sənin qoşunun ətrafa yayılıb at çapır. Kəndlilərin evlərinə zəlzələ, çobanların çadırlarına vəlvələ salırlar. Bu işin aqibəti başqa cür olar. Bütün bunlar sənin sərxoşluğunun ucbatındandır (yəni, qəflətdə olmağındandır- Z.A.). Bu tufanlar gəlib sənin başından keçər və bu qanlar kəməmindən axar. Bu üzdən mülkün yerində qalmaz. Qəlbin ovçuluğunu et ki, canı ondan taparsan. Qarının şur və şoğəbini (شغب) görən şah yaxınlaşdı və dedi: Ey zülmə hədəf olan və ey fəlakətdən qocalıq zamanına yetişən! O at ki, sənə cəfa veribdir, sənin yanındadır. Bu nəqşi vuran sənindir. Qarı cavab verdi ki, bu zülm səndədir, xalqın bütün naləsi sən ucbatındandır. Mənim ata-anasız yetimlərim gecə-gündüzü möhnətlə başa vururlar. Onların fikirləri mənim canımı alıb. Şir kimi bir inəyim var idi. Mənim yetimlərimin xərcini onun südü ödəyirdi. Mənim xatirim onun zəncirindən düzəlmişdi. Çölə otlamağa getdi və sən ovun oldu. Yolun ucu sən işinin başı oldu. Qolu güclü qoşunun başı, pənəhi sənsən və bu iş səndən oldu. Çünki sən ov etməkçün səmənd sürməsəydin, yazıq heyvan oxlanıb yerə yıxılmazdı. Əgər hər kəsdən agah olsan, kimsə kimsəyə zülm etməz. Qafilliyindən yarı sərxoşsan. Şah nə qədər rəiyyətdən kənar olsa, qoşun rəiyyətin qanını içər. Gözətçinin zülm və sitəmi soltanın qafilliyindəndir. Könlüsünü qocanın sözü şahın ciyərində qara oxa döndü. Gözünün sədəfindən gövhər axıtdı. Yəməni cəz`ini gövhər-əngiz etdi. Onun könlündən qəmi, küdurəti yumaq üçün qapısına yetmiş cür hədiyyələr apardı. Qarı şahın gətirdiyi çoxlu ehsanı görüb ona dualar etdi” (Xacu, 1991, s. 87).

Mövzunun Nizami prinsipləri əsasında qoyuluşunu izlərkən, bir sıra ənənəvi, artıq Şərq arxetipinə çevrilmiş - psixoloji təsir elementlərindən – müdrik qarı, yaxud ağıllı qoca obrazı vasitəsilə verilən öyüd - nəsihət üsulundan istifadə edilməsi diqqəti cəlb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, qüdrətli şahların aciz, lakin dünyagörmüş, müdrik qoca obrazları vasitəsilə ədalətə dəvət olunması, ölkənin ədalətlə idarə olunmasında onların fikirlərinin nəzərə alınması və sair Nizami əsərlərinə xas bu kimi cəhətlərin izlənilməsi vaxtilə Həmid Araslının tədqiqatlarında əsas ana xətlərdən biri olmuşdur. Alimin əsasını qoyduğu problemi davam etdirərək Nizami Gəncəvi irsini qədim türkdilli mənbələrlə əlaqəli şəkildə araşdıran Nüşabə Araslı yazır: “...şairin ağıl, bilik rəmzi kimi təsvir etdiyi bu nurani qoca obrazları hadisələrin gedişində mühüm yer tutur, fəlakətə uğrayan, gözlənilməyən çətinliklərlə üzləşənlərə kömək edir, öz ağıllı məsləhətləri, tövsiyələri ilə dara düşənlərin, çarəsizlərin dadına çatırlar” (Araslı, 2021, s. 528).

Xacu Kirmani əsərində təsvir olunan qarı obrazı Nizami Gəncəvinin “Sultan Səncər və qarı” hekayəsindəki zülmə məruz qalmış qoca qarı obrazının davamıdır. Əsərdə ideya humanizmin əsas kontekstinə – ictimai ədalət, şah və rəiyyət probleminin həllinə yönəldilmişdir. Mövzu tipologiyasına baxmayaraq hər iki şairin şəxsiyyəti, dünyagörüşü, milli - psixoloji xarakterindən asılı olaraq, problemin həlli prinsipləri fərqlidir. Nizami mövzuya real şəkildə, öz yaradıcılığına xas ideal-romantik düşüncələrlə, heç bir simvollaşma aparmadan münasibət bildirir. İdeal cəmiyyət qurmağın real yollarını şahlara, ictimaiyyətə diqtə edir. Həm Nizami, həm də Xacu əsərində qarının haqlı danlaq və nəsihətləri əslində hər iki şairin cəmiyyət, dövlət idarəçiliyi haqqında düşüncələrini əks etdirir. Nizami beytlərinə diqqət yetirək:

بندہ ای و دعوی شاهی کنی
شاه نہ ای چونکہ تباہی کنی
شاه کہ ترتیب ولایت کند
حکم رعیت بہ رعایت کند
تا همه سر بر خط فرمان نهند
دوستی اش در دل و در جان نهند
عالم را زیر و زیر کرده ای
تا تویی آخر چه هنر کرده ای؟

(Nizami, 1960, s. 113)

Bəndəsən, lakin şahlıq iddiası edirsən.
Sən şah deyilsən, çünki zülm edirsən
Şah vilayətdə qayda yaradanda,
Rəiyyətin hökmünü əsas tutar ki,
Hamı şah fərmanını başı üstündə saxlasın,
Onu dostu bilib könlündə, canında saxlasın.

(Sənsə) aləmi alt-üst etmişən,
Bununla sən nə hünər etmişən?

Nizaminin hekayə mətninə müdaxiləsi hər dəfə olduğu kimi, burada da Şərqi ədəbi fəlsəfi-didaktik formulalarını dağıdıb keçir; şair tez-tez faktlara, reallıqlara söykənir. Ürəyi xalqa yanan həssas vətəndaş, yüksək demokratik dünyagörüşə malik fenomen - şəxsiyyət, insan cəmiyyəti haqqında ən mütərəqqi ideyalara dərinlən filosof-alim olaraq çıxış edir; Nizami Gəncəvi ədalət üzərində ucalan türk dövlətçiliyini nümunə göstərir. Həmid Araslı, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Rüstəm Əliyev kimi alimlər öz araşdırmalarında Nizaminin o dövrdə irəli sürdüyü ədalət üzərində qurulan Türk dövlət anlayışı ideyasını araşdırmışlar. M. Ə. Rəsulzadə qeyd edirdi ki, “Adalet üzerinde kurulmuş devleti idealize eden Nizami, bu idealini Türk devleti tipinde buluyor” (Rəsulzadə, 1951, s. 183). Nizaminin ədaləti gözləməyən hökmdarların dövlətin əsaslarına ziyan vurduqlarına işarə etdiyini nəzərdən qaçırmayan akademik Həmid Araslı yazırdı: “Şair qeyd edir ki, Sultan Səncər bu hadisədən nəticə çıxarmadığı üçündür ki, Xorasanda ziyan edir. Bu, Sultan Səncər əleyhinə alovlanan Xorasan üsyanına işarədir” (Araslı, 2014, s. 9). Həmin beytləri bir daha xatırladıq:

دولت ترکان که بلندی گرفت مملکت از داد پسندی گرفت
چونکه تو بیداد کری پروری ترک نه هندوی غارتگری
مسکن شهری ز تو ویرانه شد خرمن دهقان ز تو بیدانه شد
(Nizami, 1960, s. 113)

Türklərin dövləti ki,ucaldı,
Məmləkət ədalət üzərində quruldu.
Sən zülm yolunu tutduğuna görə
Türk deyilsən,qarətkar hindusan.
Yurd və şəhərlər sənün ucbatından viran oldu,
Kəndlilin xırmanı sənün üzündən dənsiz qaldı,-

deyə, şair haray çəkir. 25-30 beytdə təsiredici didaktika ilə Nizami şahları düşünməyə vadar edir. Türk milli xarakterinə xas özəlliklər – yorulmaz ədalət axtarışları, bu yolda çarpışmalar, inam və cəsarət, hökmdarlara sözü açıq söyləmək və sair bu kimi keyfiyyətlər Nizaminin bənərsizliyidir. Akademik İsa Həbibbəylinin dəqiq ifadə etdiyi kimi, “...“Sirlər xəzinəsi” “Xəmsə” müəllifinin insanlığın xilasına və sabahına dair çağırışların xəzinəsidir...Nizami sadə, halal, pak mənəviyyətli və zəhmətkeş insan vasitəsi ilə cəmiyyəti dəyişdirməyin mümkünlüyünə ümid bəsləmiş, hökmdarları müdrik sözləri ilə ədalətə dəvət etməklə bunun nümunəsini göstərmişdir” (Həbibbəyli, 2021, s. 39).

Təəssüf ki, romantik şairin ideal cəmiyyət haqqında arzuları əhatəsində olduğu reallıqlarla üst-üstə düşmür, bununla belə, insanın kamilləşməsi ümidi ilə dini-əxlaqi nəsihətlərini yorulmadan təbliğ edirdi:

ز آمدن مرگ شماری بکن میرسد دست حصاری بکن
عدل تو قنديل شب افروز تست مونس فردای تو امروز تست
(Nizami, 1960, s. 113)

Ölüm gələndə, hesabı düşün,
Əli sənə çatır,(özünə) bir hasar qur.
Sənün ədalətin sənün gecəni işıqlandıran qəndildir,
Sabahkı munisin sənün bu günündür.

Nizaminin xalq üçün yanan qəlbinin ağrılarını son beyt bir daha təsdiq edir:

خیز نظامی ز حد افز ون گری بر دل خوناب شده خون گری
(Nizami, 1960, s. 114)

Qalx, Nizami, həddən artıq ağladın,
Qana dönmüş könüllər üçün qanlı göz yaşı axıtdın.

Xacu Kirmani öz sələfi Nizami kimi “ədalət” yolunu cəmiyyətin saflaşmasına aparan yol hesab edir. Ədalət problemini qabardaraq, tapdaqlar altında qalan xalqın iztirablarını qələmə alır. Nizami hekayəsinin motivləri əsasında yazılmış “Ədalət istəyən qarı və Soltan Məlik şahın hekayəsi”ndə bəzi misralar Nizami şeirilə həmahəngdir:

سینه مظلوم به خنجر مسوز
دیده محروم به ناوک مدوز
خون رعیت ز چه روی خوری
مال ولایت ز چه روی بری
(Xacu, 1991, s. 64)

Məzlumların sinəsini xəncərlə yandırma,
Məhrum gözləri oxla sancma.
Rəiyyətin qanını nə səbəbdən içirsən,
Vilayətin malını nə üçün aparırsan?-

İslami humanizmin qaynaqlarından süzülən, ədəbiyyatda simvolları Sənəidən və real gerçəkliyi Nizami sənətinin süzgəcindən keçib gələn ideyalar Xacu yaradıcılığında yenidən təzələnilir. Qoca qarının dililə: شاه نه چونکه تباہی کنی - Şah deyilsən, çünki cinayət edirsən, - deyən Nizaminin nəsihətləri Xacu Kirmani tərəfindən aşağıdakı şəkildə davam etdirilir:

این همه طوفان ز سرت بگذرد
وین همه خون از کمرت بگذرد
(Xacu, 1991, s. 66)

Bütün bu tufanlar başından keçər,
Bütün bu qanlar kəmərimdən keçər.

Xacu əsərinin sonunda hadisələr kosmoqonik şəkil alır; şair özünün sufiyanə düşüncələrini ifadə etmək üçün qısa bir süjet əlavə edir: “Məlikşah dünyadan köçüb torpağı özünə mənzil edən zamansübh çağı bir böyük övliya yuxusunda gördü ki, şah günəş çeşməsinin başından su aparır. Dedi: Ey parlaq rəyli şah! Gülşəndə şaha layiq yer düzəltmişən. Bu bustanda dostlardan ayrı halın necədir?... Dedi: Əgər o qoca qarıya rast olmasaydım və mənə dualar edib əlimdən tutmasaydı, mənim işim pis olardı” (Xacu, 1991, s. 87). Süjetin ardınca şair 10 beytlik nəticə hissəsində şahların ədaləti və maddi dünyanın vəfasızlığı haqqında ilahi həqiqətləri və mənalı şərh edir.

Nəticə

Xacu əsərləri müstəqil süjetli, orijinal və müxtəlif folklor elementlərinin daxil olması ilə zəngin, yüksək bədii-üslubi keyfiyyətlərə malik sənət nümunələridir. Buna baxmayaraq şairin hər bir məsnəvisində Nizami ənənəsinə bağlı ideya-bədii xüsusiyyətləri, görməmək mümkün deyildir. Şairin təsəvvüfü görüşlərində ilahi məhəbbətlə eyniləşdirilən insana məhəbbət fəlsəfəsi Nizami humanizminin davamıdır.

Ədəbiyyat

1. Araslı, H. (1998). Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığı. İçində H. Araslı (Red.), *Azərbaycan ədəbiyyatı: Tarixi və problemləri (Seçilmiş əsərləri)* (I cild). Gənclik, 732.
2. Araslı, H. (2014). Müqəddimə. İçində *Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi* (R. Əliyev, Filoloji tərcümə, izahlar və şərhlər). Qanun nəşriyyatı.
3. Araslı, N. (2021). *Nizami və xalq yaradıcılığı*. İçində *Nizami Gəncəvi: Həyatı və yaradıcılığı – Nizami Gəncəvi ili* (Kollektiv monoqrafiya). Elm, 984.

4. Asadullayev, S. (1981). *Leyli və Məcnun farsdilli ədəbiyyatda: Biblioqrafik icmal*. Düşənbə: Doniş.
5. Bertels, E. E. (1965). *Sufizm və sufi ədəbiyyatı: Seçilmiş əsərlər*. Nauka.
6. Cüneyd Bağdadi. (1993). İslam ensiklopedisi (Cild 8). TDV, 119–121.
7. Guliyeva, B. (2010). *Xacə Kermaninin “Səmnəmə” və “Xumay və Xumayun” poemaları*. Elm və Təhsil.
8. Həbibbəyli, İ. (2021). *Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi*. Elm.
9. Xacu Kermani. (1370 h. / 1991). *Xəmsə-ye Xacu-ye Kermani* (S. N. Kermani, Təş. və girişlə). Kerman: Şəhid Bəhnər Universiteti, Ədəbiyyat və Humanitar Elmlər Fakültəsi.
10. Kazımov, M. (2012). *Xacə Kirmani*. İçində *Farsdilli ədəbiyyatın yeddi əsri*. Nafta-Press, 391.
11. Qurani-Kərim. (2005). *Azərbaycan dilinə tərcüməsi və transkripsiyası* (M. R. İsmayilzadə Duzal, Tərc.). Beynəlxalq əl-Huda nəşriyyatı.
12. Nezami Gəncevi. (1960). *Məxzənül-əsrar* (Ə. Əlizadə, Elmi və tənqidi mətni).
13. Resulzadə, M. Ə. (1951). *Azərbaycan şairi Nizami*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi, Türk Dünyası Araşdırmaları Vakfı.
14. Şibli. (2010). İslam ensiklopedisi (Cild 39). TDV, 125–126.

Daxil oldu: 12.03.2025

Qəbul edildi: 12.06.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/48/20-23>

Vüsalə Qaziyeva

Bakı Slavyan Universiteti

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0009-0002-0484-676X>

vusalagaziyeva73@gmail.ru

Romantizm estetikasında şəxsiyyət problemi

Xülasə

Məqalə romantizmin estetikasında şəxsiyyət probleminə həsr olunub və onu maarifçilik baxışına qarşı qoyma kontekstində araşdırır. Maarifçilik dövründə şəxsiyyət sosial mühitin məhsulu kimi başa düşülürdü, insan isə təbiətə yaxşı hesab edilirdi, mənfi xüsusiyyətlər isə tərbiyə və cəmiyyətin nəticəsi sayılırdı. Romantizm isə şəxsiyyəti müstəqil, mənəvi-əxlaqi və psixoloji varlıq kimi qəbul edir, öz taleyini müəyyən etmək və azad iradəsini müdafiə etmək qabiliyyətinə malikdir, xarici təsirləri rədd edir. Romantizm ədəbiyyatında əsas diqqət şəxsiyyətin formalaşmasına deyil, onun daxili faciəsinə yönəlib. Romantizm yalnız XVIII–XIX əsrlərdə Avropada yaranan istiqamət kimi yox, həm də Orta əsrlər və Yeni dövrü əhatə edən daha geniş mədəni fenomen kimi nəzərdən keçirilir. Məqalə romantik ənənədə şəxsiyyət anlayışının əsas estetik, fəlsəfi aspektlərini açır.

Açar sözlər: *ədəbiyyat, romantizm, psixologizm, şəxsiyyət problemi, təhlili yanaşma, maarifçilik*

Vusala Gaziyeva

Baku Slavic University

PhD in Philology

<https://orcid.org/0009-0002-0484-676X>

vusalagaziyeva73@gmail.ru

The Problem of Personality in the Aesthetics of Romanticism

Abstract

The article is devoted to the problem of personality in the aesthetics of romanticism and examines it in the context of opposition to the Enlightenment perspective. During the Enlightenment period, personality was understood as a product of the social environment; man was considered naturally good, while negative traits were viewed as the result of upbringing and society. Romanticism, however, perceives personality as an independent spiritual, moral, and psychological entity, capable of determining its own destiny and defending free will, rejecting external influences. In romantic literature, the main focus is not on the formation of personality but on its inner tragedy. Romanticism is regarded not only as a movement that emerged in Europe in the 18th–19th centuries but also as a broader cultural phenomenon encompassing the Middle Ages and the Modern era. The article reveals the key aesthetic and philosophical aspects of the concept of personality in the romantic tradition.

Keywords: *literature, romanticism, psychologism, problem of personality, analytical approach, enlightenment*

Giriş

Maarifçilik dövrünün insanşünaslığında əsas fikir insanın xarakteri və davranışının sosial şərtlərlə formalaşması ideyası idi. Maarifçilər insanın təbiətə xeyirxah olduğuna və onda olan bütün mənfi keyfiyyətlərin cəmiyyətin və tərbiyənin təsiri ilə meydana gəldiyinə səmimi şəkildə inanırdılar. XVIII əsr maarifçiləri şərin mənbəyini cəmiyyətin natamamlığında və sosial münasibətlərdə görürdülər. Buna görə də onlar diqqətlərini cəmiyyətin tənqidinə və insanın hərtərəfli maarifləndirilməsinə yönəldirdilər.

Romantiklər isə maarifçilərdən fərqli olaraq qəhrəmanların davranış və xarakterini insan şəxsiyyətinin ilkin, mənəvi-ruhi və psixoloji quruluşu əsasında izah etməyə çalışırdılar. Onlar insanı dəyərli və substansial bir kateqoriya kimi qəbul edirdilər; bu şəxsiyyət öz taleyini müəyyən edərək, azad iradəsini təsdiqləyə və beləliklə, xarici və yad qüvvələrdən asılılığını inkar edə bilirdi.

Romantiklərin yaradıcılığında əsas yer şəxsiyyətə verilir, obyektiv gerçəklik, o cümlədən cəmiyyət və mühit isə onun dünyagörüşünün fonu kimi təqdim olunur. Romantik əsərlərdə hadisələr daha çox şəxsi daxili faciəyə yönəlib. Bestujev-Marlinski "iki ədəbiyyatdan" bəhs edərək yazırdı: "Bu, xristianlığa qədərki və xristianlıqdan sonrakı ədəbiyyatdır. Birincini tale ədəbiyyatı, ikincini isə iradə ədəbiyyatı adlandırırdım... birincisi — qurbanla cəlladın görüşdüğü yer, ikincisi — ehtiraslarla iradənin döyüş meydanı..." (Bestuzhev–Marlinskiy, 1958, s. 564).

Tədqiqat

Beləliklə, romantizm — "iradə poeziyasıdır", lakin bu, ilahi deyil, məhz insan iradəsidir. İnsan ruhunun azadlığı və onun şəxsi iradəsinin sərhədləri məsələsi romantiklərin yaradıcılığında əsas mövzulardan biri olmuşdur. Bayron, Vinyi, Şlegel, Şelli, Şiller kimi romantik şairlər öz qəhrəmanlarında həllolunmaz ziddiyyətlərlə mübarizə aparan, mənəvi axtarışlar içində olan şəxsin faciəsini əks etdirmişlər.

Cəmiyyətlə təmasdan uzaq olan qəhrəmanın daxili aləmi onu başqalarından üstün tutur və burada şəxsiyyətin prioritetliyi ön plana çıxır. Romantik qəhrəmanlar özünü təsdiq etməyə, iradə azadlığına nail olmağa çalışırlar. Bu azadlıq mübarizəsi çox zaman dağıdıcı nəticələrə gətirib çıxarır — həm ətrafdakılar, həm də qəhrəmanın özü üçün. Belə hallarda azad iradə anarxik "özbaşınalıq", volyuntarizmə çevrilir. "Özbaşınalığını" bəyan edən şəxsiyyət, cəmiyyətin qəbul etdiyi normalarla faciəvi toqquşma yaşayır (Alışanlı, 2000).

Azad iradəsini elan etmiş romantik qəhrəmanın taleyi ümidverici deyil və adətən faciəli olur. Lakin bütün bu faciəyə baxmayaraq, qəhrəman cəsarətlə azadlığını bəyan edir, öz şəxsiyyətini formalaşdırmağa çalışır. M.M.Umanskayanın yazdığı kimi, romantizm "... ağılın mütləq hakimiyyətinə və əxlaqi imperativə qarşı insan şəxsiyyətinin sərbəst meyllərini qoydu, onu əxlaqi qadağalardan və borc zəncirlərindən azad etdi, qorxmadan insan ruhunun bütün dərinliklərini və uçurumlarını, yüksəlişlərini və enişlərini ölçdü" (Solov'yev, 1989, s. 100).

Şəxsi iradə azadlığı ideyası İ. Kantın fəlsəfəsində, Fixtenin subyektiv idealizmində və Fridrix Şlegelin dahilik nəzəriyyəsində əsas mövzu olmuşdur. Bu cərəyanların hamısı suveren insan obrazını mərkəzə çəkən "seçilmiş şəxsiyyət" ideyasını təbliğ edirdi. Avropa cəmiyyətinin mənəvi inkişafında bütöv bir mərhələ "bayronizm" ilə assosiasiya olunur. Romantizm ruh etibarilə üsyankar idi. Bayron qəhrəmanı — titanik şəxsiyyətdir. Lakin bu şəxsiyyətin sonsuzluğa can atması onu daxili ikiləşməyə, narazılığa və ruhsal iztirablara sürükləyir. L.Y. Ginzburqun doğru müşahidəsinə görə, "bayronizm — hələ azadlıq idealına inamını itirməmiş, lakin həmin idealın gerçəkləşəcəyinə olan inamını artıq itirmiş romantik fərdiyyətçilikdir" (Lermontov, 1984, s. 712).

Artıq idealların və mənəvi dəyərlərin həyata keçəcəyinə inanmayan şəxsiyyət bəzən dağıdıcı bir qüvvəyə çevrilir. Sərhədsiz azadlığa can atan insan, onun reallaşmazlığı ilə toqquşur. V.S. Solovyovun ifadəsi ilə desək, belə insan "özünü daxildən azad bilir, hər bir xarici və ondan asılı olmayan başlanğıcdan üstün sayır, özünü hər şeyin mərkəzi kimi təsdiqləyir. Lakin əslində, o, dünya çevrəsində sonsuz dərəcədə kiçik və yox olan bir nöqtədən başqa bir şey deyil" (Shevchenko, 1962, s. 27).

Həqiqətən də, insan həddindən artıq böyük bir missiyanı və hüquqları öz üzərinə götürərək, nə tanrısıl gücə, nə də mütləq haqlara malikdir. Məhz bu, üsyankar romantik şəxsiyyətin faciəsidir. O, öz azadlığı ilə tək qalır. Bu isə onun üçün ən böyük sınaqdır — öz ixtiyarı ilə yaşamaq, öz "mən"-i ilə üz-üzə qalmaq. Belə motivlər Bayronun əsərlərində açıq şəkildə görünür. Onun qəhrəmanları üçün fərdi və anarxik azadlıq həm taledir, həm də ideal. "Çayld Haroldun həcc səfəri" poemasının qəhrəmanı Haroldun əsas cəhəti onun fərdiyyətçiliyidir. Bu üsyankar ruhlu qəhrəman tənha və dünyadan narazıdır. O, həyatda mənanın axtarışındadır (Maymin, 1976).

Bayronun "Korsar" poemasındakı qəhrəman da — güclü ehtirasları və qırılmaz iradəsi ilə — tənha bir fərdiyyətçidir. Xeyir üçün yaranmış olsa da, o, şərəf meylidir:

O, xeyir üçün yaradılmışdı, lakin

Şər onu özünə çəkdi və pozdu... (Bayron, 1953, s. 121).

Konrad insanları iradəsizliklərinə və zəif ruhlarına görə aşağılayır. O, özünü başqalarından üstün tutur. Lakin onun daxili uyğunsuzluğu və ruhsal disbalansı qəhrəmanın həyatını faciəli edir.

Bayronun “Manfred” faciəsində baş qəhrəman öz “mən”ində təcrid olunmuş bir şəxsiyyətdir. O, güclüdür, lakin bədbəxtədir. Manfred atası ilə müqayisədə insanlardan təcrid olunmuş, öz fərdiliyinin dərin şüuruna malikdir. Atası bu fərdiliyin fərqiində deyildi, buna görə də özünü hamı ilə vəhdətdə hiss edirdi. Manfredin fərdi üstünlüyü onu tənhalığa və təcridə məhkum edir:

Mənə heç yerdə dinclik yoxdur,

Nə axtarıram, nə istəyirəm — bilmirəm... (Bayron, 1974, s. 69).

İllərlə davam edən əziyyətlər və istedadlı zəkası Manfredə yalnız insanlara deyil, təbiət qüvvələrinə də hökm etmək gücünü verir. Lakin bu nə bilik, nə də dünyaya meydan oxumaq ona xoşbəxtlik gətirmir. Qəhrəman insan həyatına dair ağırlı bir həqiqəti anlayır:

Biz hamımız — zamanın və qorxunun oyuncagıyq,

Həyat — qısa bir andır, amma yenə də yaşayırıq,

Tələyə düşmüş kimi alın yazısını lənətləyirik,

Amma ölümdən qorxuruq (Bayron, 1974, s. 61).

Qəhrəman dəhşətlə anlayır ki, “həyat — cəmi bir andır”, və bu həyat həm mənasız, həm də dözülməzdir. Ətrafındakı insanlar isə bu həqiqətə göz yummağı seçir, düşüncə əvəzinə gündəlik səhlənkərliyə üstünlük verirlər. Manfredin daxilində “dəhşətli xaos” hökm sürür — işıq və qaranlıq, uca arzular və ehtiraslar, hər şey qarışmışdır, və bu qarışıqlıq heç bir hədəfə və nizam-intizama malik deyil:

Yüksək arzular və ehtiraslar,

Hər şey qarışıqdır, hər şey başıpozuq

Məqsədsiz, qaydasız şəkildə... (Bayron, 1974, s. 77).

Daxili ziddiyyətlərdən əzab çəkən Manfred ölümə doğru can atır. O, öz ehtiraslarının qurbanı və şəhیدidir. Manfred dünyadan və Tanrıdan üz döndərir. Ölüm anında bir rahib ondan tövbə etməsini istəyir. Lakin tövbə bu üsyankar və azad ruhlu qəhrəman üçün qəbul edilməzdir. O, azad yaşayıb və azad şəkildə — ölümə düz baxaraq — ölməyi seçir (Nizami Gəncəvi, 1993).

“Manfred”də Bayron təkliyə, təcridə və dünyəvi xoşbəxtliyə dair bütün ümidlərin puç olduğunu faciəsini təsvir edir. Axı Bayron özü də “çox zaman bu dünyanın qanunlarına qarşı çıxırdı, özünü üsyankar bir qul kimi aparırdı — daha güclü və qəddar qüvvələrin qarşısında, insanın mənasız və zülmkar əzablarına qarşı çıxırdı — bu insan ki, kainatın sonsuz ulduzlu səmasında itmiş bir qum dənəsindən başqa bir şey deyildi” (Ginzburg, 1940, s. 455). Bu, həm Manfredin, həm də Bayronun özünün faciəvi fəlsəfəsidir.

Şəxsi iradə azadlığı mövzusu Bayronun romantik yaradıcılığının zirvəsi olan “Kain” misteriyasında daha da əhatəli şəkildə təqdim olunur. Kain — üsyanın simvoludur. O, sadəcə qatil və qardaş qatilinin mənasız obrazı deyil, yer üzündə ilk üsyançıdır. Kain Tanrının hökmranlığına qarşı çıxır. O, ilahi iradədən üstün tutduğu şəxsi azadlığını və iradəsini təsdiqləyir. Yaradanın xeyirxahlığı ideyasını inkar edir; Kain dünyada hökm sürən şərin varlığı ilə xeyirxah bir Tanrı anlayışını uyğunlaşdırma bilmir. Onun üsyankar ruhu biliyə və idraka can atır (Umanskaya, 1971):

Mən əzab içindəyəm, düşüncələrə qərq olmuşam;

Duyuram ki, bu dünyada

Heç bir dəyərim yoxdur, amma

Fikrim Tanrı qədər qüvvətlidir! (Bayron, 1974, s. 393)

Kain bu idrakı lənətlənmiş mələk — Lüsifer vasitəsilə əldə edir. Lüsifer — azadlığa can atdığı üçün Tanrı tərəfindən göydən qovulmuş mələkdir və o vaxtdan bəri bütün tanrılığa qarşıdır. Latınca “Lüsifer” — işıq gətirən deməkdir. A.Vinogradov yazırdı: “Lüsifer — yeni Prometeydir; kor və qaranlıq təbiətdən insanlara həyatverici alovu qoparan, buz kimi donmuş dünyada insanları isidən, qaranlığı, nadanlığı və dini fanatizmin qaranlıq dünyasını dağıdan bir işıq daşıyıcısıdır. Bu fanatizm inqilabi dalğadan sonra bəşəriyyəti yenidən bürümüşdü.”

Kain üçün həyat — dağıntı və ölüm hökmranlığıdır:

Mən yaşayıram,

Amma yalnız ölmək üçün.
Və həyatda heç nə görmürəm ki,
Məni ölümü sevməməyə vadar edə bilərdi —
Hətata qarşı bizə doğuşdan verilmiş
lakin məğlubedilməz
bağlılıqdan başqa!
Yaşaya-yaşaya doğulduğum anı lənətləyirəm,
Və özümü də nifrət edirəm! (Bayron, 1974, s. 390).

Kain ilkin olaraq xeyir arzusunda olsa da, nəticədə qardaşını qətlə yetirir. O, qanlı bir cinayət törədir. Bununla da Kain Tanrı tərəfindən lənətlənir və əbədi sürgünə məhkum olunur. Tanrı isə bu qətlə baş verməsinə imkan verir, çünki Tanrının dünyasında tarazlıq üçün şəx və cinayət də zəruridir. Bayronun üsyankar poeziyası — fəlsəfi şübhə, etiraz və inkar motivləri ilə dolu olaraq — bəşəriyyəti daim narahat edən sualları ortaya qoyurdu. Onun yaradıcılığı Avropanın qabaqcıl düşüncə sahibləri arasında böyük əks-səda doğurdu (Vinogradov, 1960).

Nəticə

Rusiyada Bayronun üsyankar poeziyasına maraq, mütərəqqi rus gəncliyinin öz axtarışları ilə üst-üstə düşürdü. Unutmaq olmaz ki, XIX əsr rus ədəbiyyatının inkişafı Avropa ədəbiyyat prosesinin ümumi qanunauyğunluqları ilə paralel gedirdi. XVIII əsrin sonu — XIX əsrin ilk otuz ilində rus ədəbiyyatının inkişafına əsas təsir göstərən amillər Fransa inqilabı, 1812-ci il Vətəndaş müharibəsi, dekabrist hərəkəti və onun ardınca gələn siyasi reaksiyanın yaratdığı mühit idi. 1812-ci il müharibəsi və dekabrist hərəkəti rus mədəniyyətində dönüş nöqtələri oldu, xalqın özünüdərkli bu dövrdə formalaşdı. Bütün bunlar rus romantizminin üzərinə damğa vurdu. Artıq Tanrı, kainat və cəmiyyət kimi əvvəlki bütələr devrildi və rus romantizmi öz yeni bütünü — Şəxsiyyəti yaratdı. Dəyərlərin meyarı dini-mistik mütləqlər dairəsindən insan şəxsiyyətinə, xüsusilə onun daxili dünyasına keçdi.

Ədəbiyyat

1. Alışanlı, Ş. (2000). Romantizm: həqiqət sporları, romantizm problemləri və onların Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında işıqlandırılması: monoqrafiya (Y. Borev & Y. Qarayev, red.). Elm, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, AMEA.
2. Bayron, D. G. (1953). *Izbrannyye proizvedeniya*. Khudozhestvennaya Literatura.
3. Bayron, D. G. (1974). *Sochineniya* (Vol. 2). Khudozhestvennaya Literatura.
4. Bestuzhev–Marlinskiy, A. A. (1958). *Sochineniya* (Vol. 2). Goslitizdat.
5. Ginzburg, L. Y. (1940). *Tvorcheskiy put' Lermontova*. Khudozhestvennaya Literatura.
6. Lermontov, M. Y. (1984). *Sochineniya* (Vols. 1–2). Pravda.
7. Maymin, Ye. A. (1976). *Russkaya filosofskaya poeziya*. Prosveshcheniye.
8. Nizami Gəncəvi. (1993). *İskəndərnamə* (Filoloji tərcümə). <https://www.academia.edu>
9. Shevchenko, T. G. (1962). O svoyeobrazii metoda psikhologicheskogo analiza v romane M. Yu. Lermontova “Geroy nashego vremeni”. *Uchonyye zapiski Kharkovskogo universiteta. Trudy filologicheskogo fakul'teta*, 10, 91.
10. Solov'yev, V. S. (1989). Chteniya o bogochelovechestve. In *Sochineniya* (Vol. 1), 25–79.
11. Umanskaya, M. M. (1971). *Lermontov i romantizm yego vremeni*. Verkh. Volzh. Knizhn. Izd-vo.
12. Vinogradov, A. A. (1960). Pamyati Lermontova. In *Sochineniya* (Vol. 3), 295–457. Nauka.

Daxil oldu: 10.03.2025

Qəbul edildi: 14.05.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/48/24-33>

Solmaz Cabbarova

Naxçıvan Dövlət Universiteti
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0002-9975-1941>
scabbarli@yahoo.com

Nigar Babayeva

Naxçıvan Dövlət Universiteti
<https://orcid.org/0009-0001-3969-0921>
nigarbabayeva210804@gmail.com

Gənclərin tərbiyəsində motivasiya və nizam-intizamın rolu

Xülasə

Motivasiya və nizam-intizam gənclərin xarakterinin, akademik uğurunun və ümumi şəxsi inkişafının formalaşmasında əsas rol oynayır. Motivasiya insanları məqsədlərinə doğru aparsa da, nizam-intizam onların söylərində davamlılığı və əzmkarlığı təmin edir. Bu iki amil arasındakı qarşılıqlı əlaqə ömürlük dəyərlərin aşılması, məsuliyyətin gücləndirilməsi və uğura yönəlmiş təfəkkürlərin formalaşdırılması üçün çox vacibdir. Bu məqalədə motivasiya və nizam-intizamın əhəmiyyəti, tələbələr üçün intizam qaydalarının tətbiqi, gənclərin tərbiyəsində onların kollektiv rolu araşdırılır. Tədqiqat həm psixoloji aspektləri, həm də pedaqoji yanaşmaları cəlb etməklə, motivasiya və nizam-intizamın müəllimlərin və cəmiyyətin birgə söyləri ilə necə formalaşdığını və gücləndirildiyini təhlil edir. Burada Naxçıvan Dövlət Universitetində və digər ali təhsil müəssisələrində təhsil alan və ya keçmiş tələbələr olan 110 iştirakçı arasında onlayn sorğuda verilən suallara cavabları nəzərdən keçirəcəyik. Məqalədə gənclərin bu iki komponentə münasibəti, onları motivasiya edən və nizam-intizamda saxlayan şeylərdən ətraflı bəhs edilir və bu potensialın müxtəlif amillərə necə təsir etdiyinə dair geniş şərh verilir. Sonda məqalə göstərir ki, motivasiya və nizam-intizamın birgə tətbiqi təkcə akademik qabiliyyətdə deyil, həm də şəxsi və sosial inkişafda mühüm rol oynayır. Təhsildə struktur və imkanların optimal balansı gələcəkdə uğurlu şəxsiyyətlərin formalaşması üçün əsas təməllərdən biridir.

Açar sözlər: *motivasiya, intizam, təhsil, tərbiyə, şəxsi inkişaf*

Solmaz Jabbarova

Nakhchivan State University
PhD in Pedagogy
<https://orcid.org/0000-0002-9975-1941>
scabbarli@yahoo.com

Nigar Babayeva

Nakhchivan State University
<https://orcid.org/0009-0001-3969-0921>
nigarbabayeva210804@gmail.com

The Role of Motivation and Discipline in the Upbringing of Young People

Abstract

Motivation and discipline play a key role in shaping the character, academic success and overall personal development of youth. While motivation drives individuals toward their goals, discipline ensures continuity and perseverance in their efforts. The interaction between these two factors is crucial for instilling lifelong values, strengthening responsibility, and fostering success-oriented

mindsets. This article examines the importance of motivation and discipline, the application of disciplinary rules for students, and their collective role in the upbringing of youth. By involving both psychological aspects and pedagogical approaches, the study analyzes how motivation and discipline are formed and enhanced through the joint efforts of teachers and society. We will review the responses to questions posed in an online survey conducted among 110 participants, current or former students at Nakhchivan State University and other higher education institutions. The article discusses in-depth the youth's attitudes towards these two components, what motivates them and what keeps them disciplined, providing a broad interpretation of how this potential responds to various factors. In conclusion, the article demonstrates that the combined application of motivation and discipline plays a significant role not only in academic ability but also in personal and social development. The optimal balance of structure and opportunities in education is one of the main foundations for the formation of successful individuals in the future.

Keywords: motivation, discipline, education, upbringing, personal development

Giriş

Gənclərin tərbiyəsi mürəkkəb və çoxşaxəli prosesdir, təşviq və dəstəyin balanslaşdırılmış birləşməsinə tələb edir. Motivasiya fərdləri uğura can atmağa ruhlandıran daxili qüvvə kimi çıxış etsə də, nizam-intizam (disiplin) ardıcılığı və nizamı qoruyan təməl struktur rolunu oynayır. Motivasiya olmasa, fərdlər öz istəklərini həyata keçirmək üçün həvəsdən məhrum ola bilər və nizam-intizam(disiplin) olmadan onların söyləri struktur və ardıcılıq olmadan formalaşar.

Diqqətin yayındırılması və xarici təzyiqlərin üstünlük təşkil etdiyi müasir cəmiyyətdə motivasiya və nizam-intizam(disiplin) arasında tarazlığı saxlamaq getdikcə daha çətinləşir. Təhsil sistemləri, valideyn rəhbərliyi və ictimai təsirlər hamısı gənc düşüncələrin formalaşmasına kömək edir. Bu məqalə bu iki vacib elementin əhəmiyyətini araşdırır, tələbələr üçün effektiv nizam-intizam qaydaları təqdim edir və məsuliyyətli və uğurlu gənc fərdlərin formalaşmasında onların kollektiv rolunu vurğulayır.

1. Motivasiya və intizam haqqında ümumi məlumat

Motivasiya fərdləri məqsədlərinə çatmaq üçün hərəkətə keçməyə məcbur edən psixoloji qüvvədir. Onu iki növə bölmək olar:

- **Daxili Motivasiya:** Daxili məmnuniyyət, maraq və şəxsi inkişafı idarə olunur.
- **Xarici Motivasiya:** Tanınma, qiymətlər və ya maliyyə stimulları kimi xarici mükafatlardan təsirlənir.

1. Gənc fərdlər tez-tez akademik və şəxsi işləri ilə məşğul olmaq üçün hər iki növ motivasiyanın birləşməsinə ehtiyac duyurlar. Bununla belə, daxili motivasiyanın gücləndirilməsi uzunmüddətli uğur üçün çox vacibdir, çünki bu, öz-özünə öyrənmə və əzmkarlığı təşviq edir. “Motivasiya insanların iş görməsini dəstəkləyən təhrikəddici psixoloji qüvvə olduğundan o, öyrənənlərin davranışlarını istiqamətləndirməklə onların fəaliyyətsizliyini aradan qaldırır”. (Tamara, n.d) Bu baxımdan, motivasiya yalnız məqsədə çatmaq üçün daxili bir güc deyil, eyni zamanda fərdin enerjisini yönləndirən və onun davranışını tənzimləyən mühüm mexanizmdir. Xüsusilə təhsil mühitində motivasiyalı şagirdlər qarşıya qoyulmuş tapşırıqlara daha həvəslə yanaşır, çətinliklər qarşısında təslim olmur və öz öyrənmə prosesinə daha çox cəlb olunurlar. Bununla yanaşı, motivasiyanın formalaşması və davamlı olması üçün tədris mühitində emosional təhlükəsizlik, fərdi təşəbbüslərin dəstəklənməsi və məqsədyönlü geribildirim kimi amillər də vacib rol oynayır. Müəllimlərin və valideynlərin motivasiyaedici yanaşmaları gənclərdə məsuliyyət hissini gücləndirir, onların potensialını ortaya çıxarır və sosial adaptasiyasına müsbət təsir göstərir.

İntizam (disiplin)

İntizam(disiplin) qaydalara, etik dəyərlərə və ictimai normalara riayət olunmasını təmin edən davranışa strukturlaşdırılmış yanaşmaya deyilir. Onu iki növə bölmək olar:

- **Özünü İntizam:** Xarici məcburiyyət olmadan öz davranışını tənzimləmək bacarığı.
- **Tətbiq olunan İntizam:** Məsuliyyət və nizam aşılamaq üçün valideynlər, müəllimlər və ya mentorlar kimi səlahiyyətli şəxslər tərəfindən tətbiq edilir.

Düzgün həyata keçirildikdə, nizam-intizam(disiplin) gənclərə şəxsi və peşəkar uğur üçün vacib olan zəhmətin dəyərini, vaxtın idarə edilməsini və qaydalara hörmət etməyi öyrədir.

Motivasiya və nizam-intizamın (disiplinin) əhəmiyyəti

Motivasiya və nizam-intizam (disiplin) həyatın müxtəlif sahələrində, xüsusən də gənclərin təhsili və şəxsi inkişafında bir-birini tamamlayır. Gorbunovs, Kapenieks və Cakula (5) görə, motivasiya və özünü intizam uğurun artırılmasının iki böyük balinasını təşkil edir. O. S Vixanski və A.İ. Naumov tərəfindən motivasiya fəaliyyət göstərən, işləyən bir insanı işə cəlb edən, bu fəaliyyətin sərhədləri və formalarını təyin edən və müəyyən məqsədlərə nail olmağa istiqamət verən daxili və xarici aparıcı qüvvələrinin birləşməsi olaraq nəzərdən keçirilir (Əliyev, 2023, s. 127).

Tədqiqat

Həvəsli və nizam-intizamlı olan tələbələrin dərslərində uğurlu olma ehtimalı daha yüksəkdir. Motivasiya onları iddialı akademik məqsədlər qoymağa təşviq edir, nizam-intizam (disiplin) isə onlara nail olmaq üçün strukturlaşdırılmış qaydalara əməl etməyi təmin edir.

Motivasiyanın olmaması, işlərimizi yerinə yetirməməyimizə səbəb olur. “Motivasiya insanların fəaliyyətə keçməsinə dəstəkləyən təhrikəddici psixoloji qüvvə olduğundan, o, öyrənənlərin davranışlarını istiqamətləndirir və fəaliyyətsizliyi aradan qaldırır” (İsgəndərova, 2018, s. 134).

Nizam-intizamın olmaması isə uyğunsuzluğa səbəb olur. “Nizam-intizam gənclərin məsuliyyətli şəxsiyyət kimi formalaşmasında, qaydalara riayət etmə bacarığının və özünüidarənin inkişafında mühüm rol oynayır” (Həsənova, 2023, s. 22).

Xarakter İnkişafı

Gənclər intizamlı hərəkətlərin köməyi ilə əzmkarlıq, məsuliyyət və dürüstlük kimi əsas xüsusiyyətləri inkişaf etdirirlər. Motivasiya onları şəxsi inkişafa nail olmaq üçün ruhlandırır, nizam-intizam(disiplin) isə onların etik standartları qoruyub saxlamasını və məqsədlərinə sistemli şəkildə çalışmasını təmin edir.

Həvəsləndirilmiş fərdlər həyata müsbət baxmağa meyillidirlər, halbuki nizam-intizam(disiplin) onlara çətinliklərin və uğursuzluqların öhdəsindən gəlməyə kömək edir. Gənclər özünü idarə etməyi və dözümlü olmağı öyrəndikdə, stress, narahatlıq və təzyiqi daha effektiv idarə edə bilirlər.

Motivasiya və nizam-intizamda (disiplində) güclü təməl, gəncləri yetkinlik üçün lazımı bacarıqlarla təmin edir. İstər ali təhsildə, istər karyerada, istərsə də şəxsi münasibətlərdə bu keyfiyyətlər onlara məsuliyyətləri və çətinlikləri uğurla həll etməyə kömək edir.

İntizam (disiplin) qaydaları öyrənmə və şəxsi inkişafı təşviq edən strukturlaşdırılmış mühit yaradır. Aşağıda həyata keçirilməli olduğumuz bəzi əsas qaydaları göstərək:

1. Tələbələr dərslər, dərslərdən sonrakı fəaliyyətlərə və istirahətə vaxt ayıran gündəlik cədvəl hazırlamağa təşviq edilməlidir. Vaxtın düzgün idarə edilməsi, işlərimizi yubatmanın, get-gəllərin qarşısını alır və məhsuldarlığı artırır. “Əslində öz hərəkətlərinin nizam-intizamını təfəkkürün intizamından başlamaq lazımdır” (Fernando, Luis, Manuel, Alexander, 2020, s. 219).

2. Müəllimlərə, valideynlərə və sinif yoldaşlarına hörmət harmonik təhsil mühiti üçün əsasdır. Şagirdlərə fəal dinləmənin, nəzakətli ünsiyyətin və qaydalara riayət etməyin vacibliyi öyrədilməlidir.

3. Tələbələr istər akademik, istərsə də davranış baxımından öz hərəkətlərinə görə cavabdeh olmalıdırlar. Onları öz səhvlərinə görə məsuliyyət daşımağa təşviq etmək, dürüstlük və yetkinliyi inkişaf etdirməyə kömək edir.

4. Qısamüddətli və uzunmüddətli məqsədlərin müəyyən edilməsi tələbələrin motivasiyalı və intizamlı (disiplinli) olmasına kömək edir. Pedaqoqlar və valideynlər onlara real məqsədlər qoymaqda və onların irəliləyişlərini izləməkdə kömək etməlidirlər.

5. Texnologiyanın hökm sürdüyü bir dövrdə həddindən artıq ekran vaxtı və sosial mediadan istifadə kimi diqqəti yayındıran amilləri məhdudlaşdırmaq vacibdir. Bəs bu vasitələrə aludəçilik haradan yaranır? İlk öncə bu sualı cavablandırmağa çalışaq. “Televiziya verilişlərini nəzarətsiz izləyən, kompüter oyunlarından zövq alan, sosial mediaya hədsiz həvəsi olan uşaqlar həyatlarında olan boşluğu doldurmaq üçün daha əlçatan vasitələrdən istifadə edirlər ki, bunlarda daimi internet şəbəkəsinə qoşulu olan multimediyə vasitələridir. Bir müddət sonra isə uşaq oynadığı kompüter oyunlarından, sosial şəbəkələrdə izlədiyi proqramlarından zövq alır, zaman keçdikcə bunlar onun

sevimli məşğuliyyətinə çevrilir və təbii olaraq uşaq bütün vaxtını ona sərf edir” (Cabbarova, 2021, s. 125).

Kiçik yaşlardan formalaşan bu aludəçiliyi, yaranmış boşluğu daha səmərəli vasitələrlə əvəzləşdirmək və tələbələrin diqqətini yayındırmayan təhsil mühitləri yaratmaqla diqqətli öyrənmə təcrübələrini həyata keçirməlidir.

6. Gənclərin tərbiyəsi təşviq, ruhlandırma, rəhbərlik, yönləndirmə və strukturlaşdırılmış nizam-intizamın(disiplinin) birləşməsinə tələb edir. Valideynlər, pedaqoqlar və cəmiyyət bu keyfiyyətlərin formalaşmasında mühüm rol oynayırlar.

7. Valideynlər övladlarının davranış və rəftarlarını formalaşdıran əsas rol modelləri kimi çıxış edirlər. Dəstək və nizam-intizam(disiplin) arasında tarazlığı qorumaqla, onlar güclü dəyərləri aşılaya, məqsəd qoymağı təşviq edə və daxili motivasiyanı təmin edən mühit yarada bilirlər.

8. Müəllimlər strukturlaşdırılmış öyrənmə təcrübələri vasitəsilə tələbələrin motivasiyasına və nizam-intizamına(disiplinə) təsir göstərir. Tədris metodlarının cəlb edilməsi, aydın gözləntilər və müsbət möhkəmləndirmə motivasiyalı və nizam-intizamlı(disiplinli) sinif atmosferinə kömək edir. “Müəllim fənnə qarşı maraq oyatmaq, müsbət təlim motivasiyası yaratmaq, uşaqlarda fəal müstəqil fikir yarada bilmək və stimula yaratmaq qabiliyyətinə malik olmalıdır” (Kazım Karabekir, 2006, s. 118).

9. Mentorlar, icma liderləri və media da daxil olmaqla bütövlükdə cəmiyyət gənc fərdlərin perspektivlərini formalaşdırır. Təhsilə, etik davranışa və özünü təkmilləşdirməyə dəyər verən mədəniyyət gənclər arasında motivasiya və nizam-intizamı gücləndirir. “Böyüyən nəslin daşıyacağı mənəvi keyfiyyətlər-lə yanaşı, güclü ləyaqət eşqi, qüvvətli nizam-in-tizam da vacibdir. Nizam-intizam məqsədə nailolmağın aparıcı yoludur” (Orucova, 2019, s. 27).

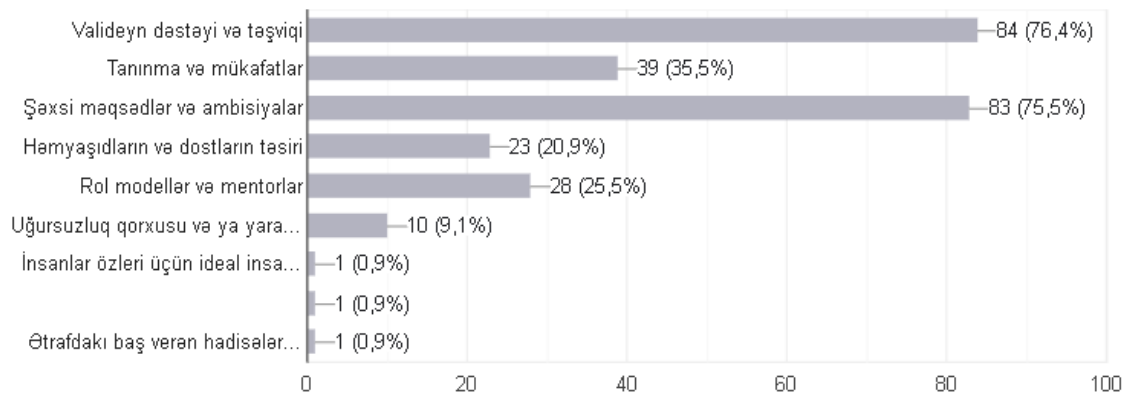
Tamara Willner “Motivation vs Discipline: the Yin and Yang of Health” adlı məqaləsində bildirir ki, məqsədlərə çatmaqda ən uğurlu insanlar həm daxili motivasiya, həm də intizamın birgə gücündən istifadə edirlər. Onun fikrincə, intizam(disiplin) insanın sağlam vərdişlər formalaşdırmasına kömək edir, lakin davamlı və real nəticələr əldə edən insanlar adətən həmin vərdişlərdən zövq alanlardır. Məhz bu amillərin vəhdəti uğurun açarıdır. Willner hesab edir ki, sağlam bir vərdiş seçərkən həmin fəaliyyətin insana necə zövq verəcəyini düşünmək vacibdir. Məsələn, əgər bir insan daha çox idman etmək istəyirsə, ona sevinc gətirən bir idman növünü seçməli və kiçik məqsədlər qoyaraq davamlı vərdişə çevirməlidir. O qeyd edir ki, zamanla bu fəaliyyət insanın fiziki və ruhi vəziyyətini yaxşılaşdırdığı üçün daxili motivasiya formalaşa bilər. Başqa sözlə, ilkin mərhələdə xarici motivasiya başlasa da, dayanmamaq və davamlı olmaq üçün daxili motivasiya ilə intizamın birlikdə olması vacibdir (Əliyev, 2018).

Fernando Claver və həmkarlarının araşdırmasına görə, Bədən Tərbiyəsi dərslərində şagirdlərin həm intizamlı davranışları, həm də akademik göstəriciləri **daxili motivasiya** ilə sıx əlaqəlidir. Bu motivasiya isə şagirdin özünü bacarıqlı, azad və sosial qəbul olunmuş hiss etməsi ilə formalaşır. Müəllimin **tapşırıq-yönlü mühiti** yaratması bu ehtiyacların qarşılanmasına kömək edir və nəticədə daha müsbət nəticələr əldə olunur (Hüseynzadə, Əzizova, Əliyev, Verdiyeva, 2021).

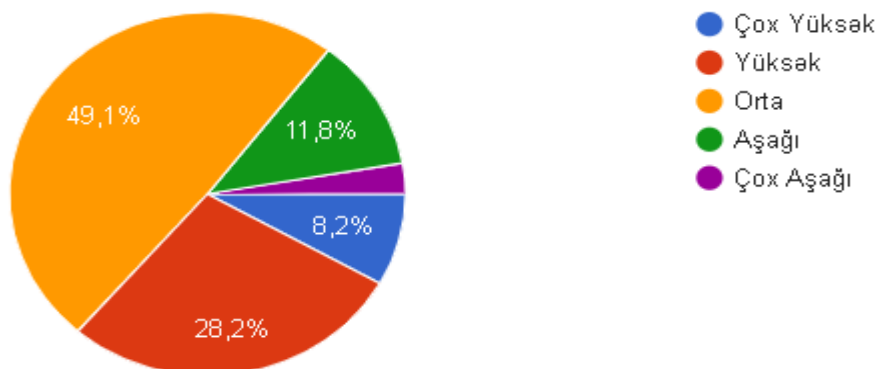
Əsasən Naxçıvan Dövlət Universitetində və digər universitetlərdə təhsil alan və yaxudda bitirmiş şəxslər arasında “Gənclərin tərbiyəsində motivasiya və nizam-intizamın (disiplinin) rolu” adlı online sorğu keçirildi. İştirakçıların rəylərinin köməyi ilə gənclərin tərbiyəsində motivasiya və nizam-intizamın (disiplinin) rolu haqqında daha dərin anlayış əldə edildi. Sorğuda motivasiya və nizam-intizam (disiplin) haqqında müxtəlif suallar soruşuldu. Sorğuda ümumilikdə 110 nəfər iştirak etdi onlardan 89(80,9 %) nəfəri qadın və 21(19,1%) nəfəri işə kişi idi. İştirakçıların 85,5%-i 17-22; 7,3%-i 23-26; 1,8%-i 31-35; 5,5%-i işə 36 yaş və üzəri yaşlarındadırlar və müxtəlif ixtisaslarda təhsil alırlar (Sadıqova, 2021).

Suallar və onlara verilmiş cavablar:

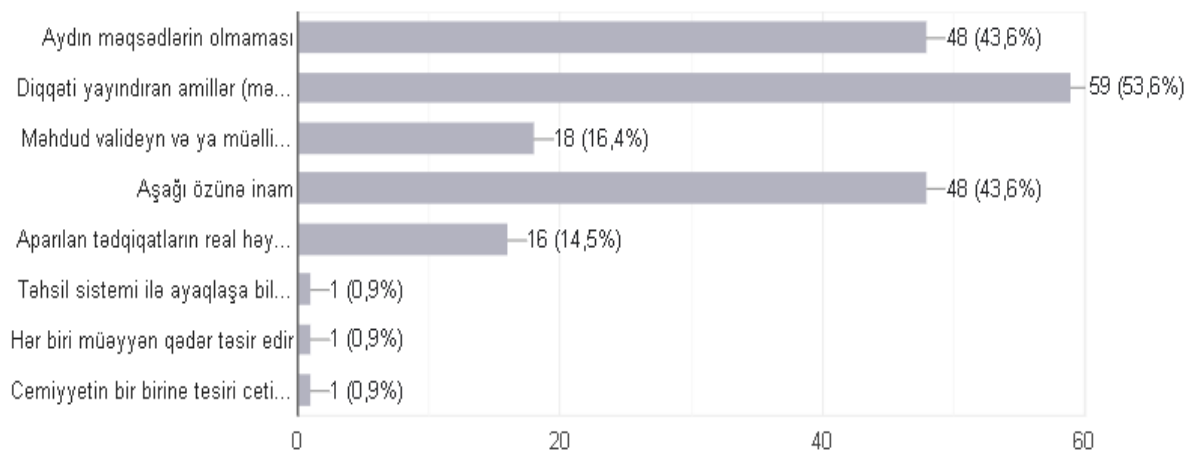
1. Gəncləri akademik və şəxsi inkişaflarında ən çox hansı amillər onları motivasiya edir?

2. Müasir gənclərin ümumi motivasiya səviyyəsini necə qiymətləndirərdiniz?

3. Gənclərin motivasiyasını sabit saxlamaqda ən böyük çətinliklər hansılardır?

4. Sizcə, gənclərdə motivasiyanı necə artırmaq olar?

- Gənclərə öz fikirlərini və hisslərini rahatlıqla ifadə etmək imkan verməklə, hədəf qoymağa təşviqlə, ilhamverici nümunələrin göstərilməsinə çox yer verməklə, uyğun şərait, pozitiv mühit yaratmaqla və s.

- Motivasiyanı mənəcə gənclərdə valideynlər və müəllimlər yaradır, çünki valideyn uşağı dəstəklədiyi zaman insan fərəhlənir, daha da yaxşı olmaq üçün çalışır. Müəllim bəzən aşağı qiymət yazdığı zaman mən sanki dərslərdən soyuyuram.

- Düşünürəm ki, məktəb dövrü ərzində müəyyən ixtisaslar üzrə tanıtımlar edilərsə və hər bir şəxs özünə uyğun peşəni seçə bilsə, bu gələcək üçün motivasiyanı artırmaqla bəzən əlavə, könüllü fəaliyyətlər, təcrübə proqramları orta təhsil dövründə qismən məcburi hala gətirilərsə, həmin proqramlarda iştirak edən gənclər sonda nə isə öyrənib motivasiyalarını artırmaqla bəzən sağlamlıq rəqabət ortamı da gənclər üçün idealdır.

- Daha müasir yönlü vasitələrdən istifadə etməklə. Məsələn, sosial mediadan. Bəzən gənclər sosial şəbəkələrdə gördüyü trendləri müəllimləri ilə birlikdə etmək istəyir. Amma ki, müəllimlərin buna münasibəti tərs olur. Əgər müəllimlər də sosial mediadan istifadə edib uşaqlarla belə məsələlər haqqında danışsa (dərs prosesini bölməyəcək şəkildə), bu metod daha yaxşı olar. Hətta gənclərə sosial mediadan düzgün istifadəni belə öyrətsələr və sosial mediadakı bəzi şeylərdən uşaqları çəkindirsələr, bu daha da əla olar.

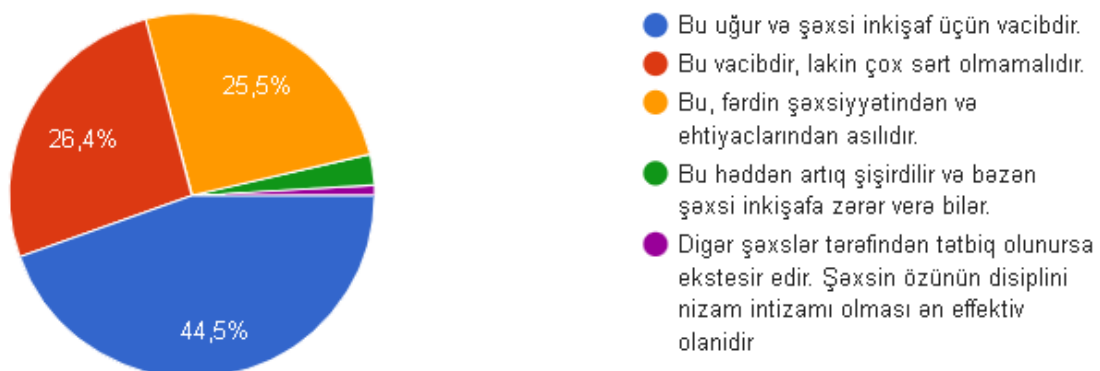
- Motivasiyanın olması üçün əvvəlcə qarşıya məqsəd qoyulmalıdır, özünə inam olmalıdır. Ancaq tək bu da kifayət deyil, belə ki, dəstək də şərtidir. Bir tələbə olaraq düşünürəm ki, çoxlu dərslərin verilməsi, müəllimlərin düşünməməsi, dəstək olmaması motivasiyamızı yetəri qədər azaldır.

Gənclərdə motivasiyanın formalaşdırılması və artırılması üçün onların öz fikirlərini sərbəst şəkildə ifadə edə biləcəkləri təhlükəsiz və dəstəkləyici mühitin yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müəyyən məqsəd və gələcəyə dair hədəflərin qoyulması, eləcə də bu istiqamətdə gənclərin istiqamətləndirilməsi onların daxili təşəbbüsünü gücləndirir.

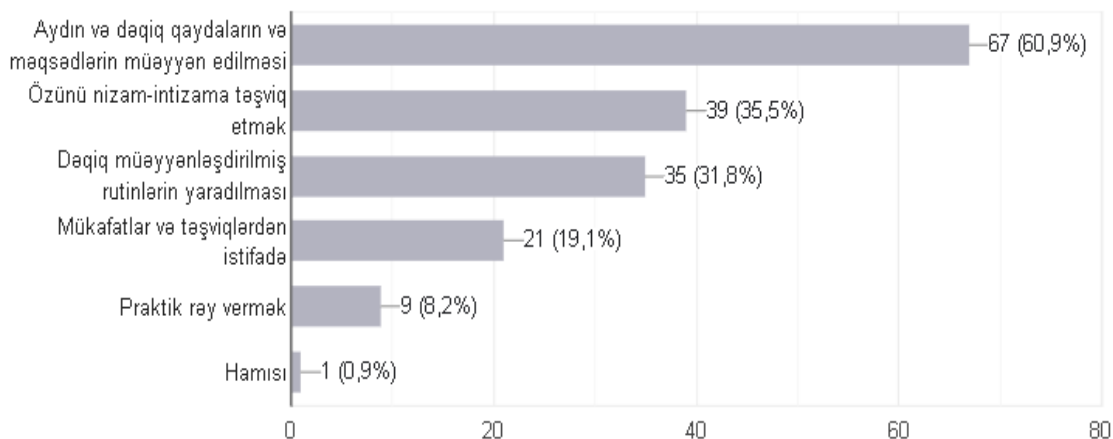
Validənlərin və müəllimlərin davamlı dəstəyi, obyektiv və anlayışlı yanaşması gənclərin özünə inam hissini artırır. İxtisas və peşə sahələri üzrə tanıtımların təşkili, könüllü fəaliyyətlərdə iştirak və təcrübə proqramlarına cəlb olunma da motivasiya üzərində müsbət təsir göstərən amillərdəndir.

Bundan əlavə, sosial mediadan təlim-tərbiyə məqsədi ilə düzgün və məqsədyönlü şəkildə istifadə edilməsi, gənclərin maraq dairəsinə uyğun müasir metodların tətbiqi, həmçinin sağlam rəqabət şəraitinin yaradılması onların fərdi inkişafına və davamlı motivasiyasına töhfə verir. “Motivasiya, fərdlərə qarşı necə davranıldığıyla və fərdlərin etdikləri iş haqqında nələr hiss etdikləri ilə əlaqəlidir” (Mazilkina, 2006).

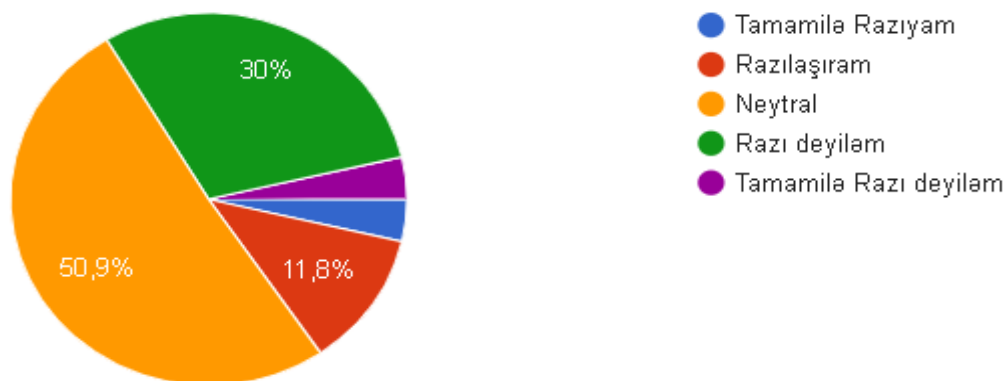
5. Aşağıdakılardan hansı sizin nizam-intizamla (disiplin) bağlı fikirlərinizi daha yaxşı təsvir edir ?

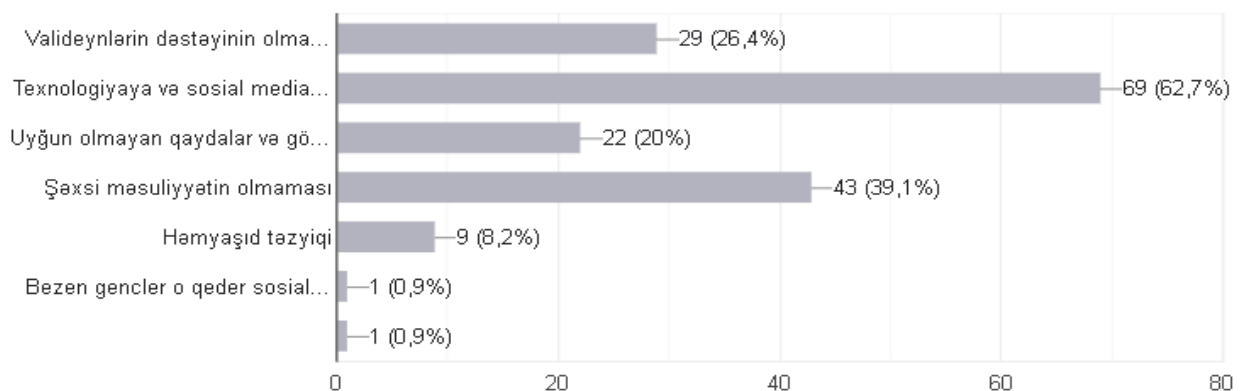
6. Sizcə gənclər üçün hansı intizam intizam (disiplin) üsulları daha effektivdir?

7. İndiki gənclər əvvəlki nəsillərlə müqayisədə nizam-intizama (disiplinə) əməl etmirlər.

8. Gənclər arasında nizam-intizamın (disiplinin) qorunmasında ən böyük çətinliklər hansılardır?

9. Gənclərə nizam-intizamı (disiplini) necə daha effektiv aşılamaq olar? (açıq)

- Sözlərdən, məsləhətdən çox davranışlarla nümunə olaraq, disiplinin məsuliyyətli olmağın nəticəsi olduğunu vurğulamaqla, disiplini cəza kimi deyil, öz hədəfinə aparan yol kimi aşılamaqla və s.

- Onları başa salaraq, əsasən də valideynlərin izah etməsi daha yaxşı olar. Valideyn övladına aşılmalıdır ki, intizamsızlıq sənin gələcəyin üçün yaxşı bir şey deyil. Mən valideynlərimə hər zaman minnətdarlığımı bildirirəm ki, mənə nizamlı-intizamlı böyüdüblər.

- Hər şeydən öncə şəxsiyyət formalaşarkən valideynin göstərişləri önəmlidir. Təbii olaraq, disiplinsiz valideyn disiplinsiz gənc deməkdir. İlk növbədə valideyn özü nizam-intizama diqqət yetirməli və öz övladına da bunu aşılmalıdır. Ancaq bunu aşılaraq sərt formada etmək olmaz. Nümunələr göstərmək olar: hər hansısa bir idman, musiqi, elm və digər sahələrdə uğur qazanmış insanların uğura gedən yolda disiplinin önəmini izah etməsi kimi. Bundan əlavə, ev şəraitində valideyn öz övladına kiçik tapşırıqlar versə, psixoloji olaraq uşaq o tapşırığı etməkdə özünü məsuliyyətli biləcək və beləliklə həm məsuliyyət, həm də disiplin formalaşacaq.

- Aydın qaydaların və gözləntilərin müəyyənləşdirilməsi, müəyyən dəyərlərin və əxlaqın təbliği, müsbət rol modellərinin təqdim edilməsi və təcrübələrin bölüşdürülməsi və s.

- Disiplin nəticəsində, nizam-intizamlı olduqda əldə edəcəkləri müvəqqəti çətinlikdən əldə olunan nəticəyə görə.

- Disiplin, nizam-intizam anlayışı insandan insana dəyişir. Dəqiq deyə bilmərəm.

- Uğursuzluqdan sonra yarana biləcək nəticələri izah edərək.

- Müasir texnologiyadan uzaq durmaq və qarşısına məqsəd qoymağı aşılamaq.

- Əgər aşılaman bir müəllimdirsə, öz həyatındakı düzgün nizam-intizamından, təcrübələrindən bəhs edə bilər.

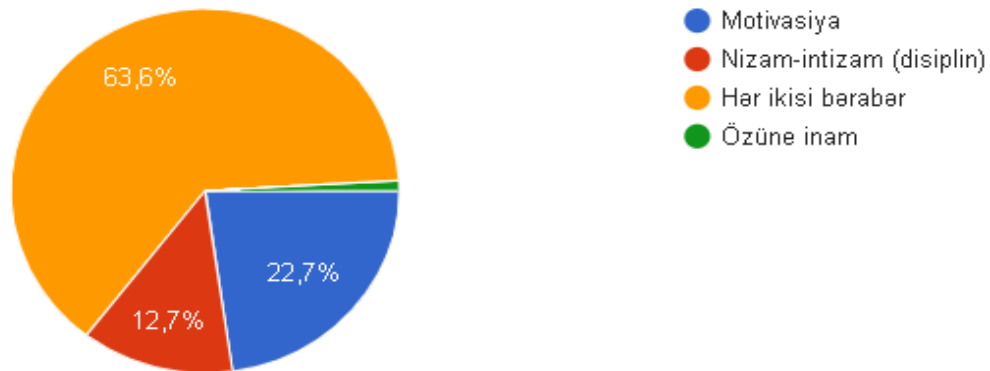
- Öz planlarını qurmağa imkan verin – bu, ona nəzarət hissi və məsuliyyət qazandırır.

- Motivasiyanın keçici olduğunu, yalnız disiplinin lazım olduğunu başa salaraq ola bilər, çünki əksər gənclərin bəhanəsi motivasiyanın olmamasıdır.

- Uyğun qaydalar tətbiq edilsə və dəstək olunsə, nizam-intizam effektiv olacaq.

Açıq suallara verilmiş cavablar əsasında aparılan təhlil göstərir ki, gənclərə nizam-intizamı aşılamaq üçün tək cəza deyil, real davranış və şəxsi nümunə ilə təsir göstərmək daha effektivdir. Respondentlərin əksəriyyəti qeyd edir ki, disiplin bir cəza vasitəsi yox, məsuliyyətli həyat tərzinin ayrılmaz hissəsi kimi təqdim edilməlidir. Bu yanaşma gənclərin intizamı daxili motivasiya ilə qəbul etməsinə şərait yaradır.

10. Uğur üçün hansının daha vacib olduğuna inanırsınız?

11. Sizcə, valideynlər və pedaqoqlar gənclərin tərbiyəsində motivasiya və nizam-intizamı necə balanslaşdırırlar? (açıq)

- Sevgi və nəzarəti balanslaşdıraraq. Bunu "etməlisən" deyil, "niyə etməlisən" deyib izahını verərək, motivasiya verərək, dəstək olaraq, özünə inam yaradaraq və s.

- Onlara dəstək olaraq, qərarlarını dinləyərək. Mənim qərarım səhv ola bilər, amma valideynim, müəllimim məni başa salaraq doğru yolu göstərməlidir. Mən bəzən səhv hərəkətlər edirəm. Amma atam-anam məni elə gözəl başa salır ki, o səhvi etdiyimə utanıram. Və çox sevinirəm ki, atam-anam mənə güvənir.

- Dərs zamanı müəyyən yarışlar keçirilə və yarışın sonunda uşaqlar mükafatlandırılı bilər. Yarış uşaqda disiplin, mükafat isə motivasiya hissi yaradacaq.

- Əvvəldə də qeyd etdiyim kimi bu şəxsin özündən asılıdır. Bəzən valideynlər, yaxud müəllimlər qarşısındakının bir şəxs olduğunu unuda bilər, onların fikirlərinə sayğı ilə yanaşmır. Əgər gənclər "əşi onların qanı dəlidir" kimi yox, həqiqətən də fikirlərinə hörmətlə yanaşılan fərd kimi qəbul edilsə, onlarda məsuliyyət artır və bunu özləri balanslaşdırı bilər.

- Gəncləri düzgün yönləndirmə və düzgün üsullarla ünsiyyət quraraq, anlayaraq, empatiya quraraq – insandan insana görə dəyşir.

- Motivasiya baxımından yaxınlaşsaq, mənə gənclərin öz istəklərinə nail olması üçün onları daim dəstəkləmək başlıca götürülə bilər. Hər bir valideyn öz uşağına hər zaman arxasında ona dəstək verəcəyini hiss etdirməlidir. Nizam-intizam baxımından isə qatı nizam heç nəyin həll yolu deyil. Daha humanist davranıb sərt olmayan nizam-intizam isə həll yoludur.

- Burada valideyn və pedaqoq təsiri əlbəttə ki, var. Amma eyni pedaqoq eyni auditoriyada digər gənclərdə eyni təsiri göstərir. Buna görə də nə qədər təsirli olsa da, gəncin özündə də buna maraq və iradə olmalıdır.

- Gəncləri davranışa və öyrənməyə təşviq etmək üçün motivasiya çox önəmlidir. Əgər gənc niyə nizam-intizamlı olmalı olduğunu anlayırsa, bu davranışı daxildən qəbul edəcək.

- Valideynlər və pedaqoqlar motivasiya ilə nizam-intizamı balanslaşdırmaq üçün qaydaları anlayışla izah etməli, gənclərə məsuliyyət verməli və onları fərdi yanaşma ilə tanımalıdırlar. Eyni zamanda nümunə olmaq və daxili motivasiyanı gücləndirmək də bu balansda əsas rol oynayır.

- Gənclər çox vaxt gördüklərini təkrar edirlər, deyilənləri yox. Əgər valideynlər, müəllimlər və ya mentorlar intizamlıdırsa, gənclər də bu davranışı təqlid etməyə meylli olar.

- İlk olaraq müəllimlər və valideynlər ciddiyyət və qayğıkeşliyi balanslaşdırı bilər, beləliklə gənclərdə motivasiya və disiplini balanslaşdırı bilər.

- Aydın və realistik gözləntilərin qoyulması, pozitiv dəstək və qayğı mühitinin yaradılması, müəyyən dəyərlərin və davranış modellərinin təqdim edilməsi və s.

Valideynlər və pedaqoqlar gənclərin tərbiyəsində motivasiya ilə nizam-intizamı balanslaşdırmaq üçün sevgi və nəzarəti, sərbəstlik və məsuliyyəti, anlayış və qaydanı uyğun şəkildə birləşdirməlidirlər. Motivasiya və nizam-intizam bir-birini tamamlayan amillərdir. Onlar düzgün psixoloji və pedaqoji yanaşma ilə birlikdə tətbiq olunduqda, gənclərdə məsuliyyət, özünə inam və davamlı inkişaf üçün şərait yaradır (Cəbrayilova, 2021).

12. Gənclərin motivasiyasını və nizam-intizamını yüksəltmək üçün əlavə hansı tövsiyələriniz var? (açıq)

- Motivasiya üçün gələcəyini düşünüb hərəkət etməyi tövsiyə edirəm. Nizam-intizamda insanın özünə qalıb. Amma başqalarıyla özünü müqayisə etməməli olduqlarını unutmasınlar.

- Onlar bu işi bacaracaqlarına dair inamı aşılamaqla, bacarmasa belə səhvlərini öyrənib yenidən edə biləcəklərini öyrətməklə.

- Özlərini yüksək nailiyyətləri, uğurları olan insanlarla müqayisə etmək lazımdır. Hamı eynidir. Başqası bacara bilirsə, biz də bacara bilirik.

- Əlimizdə gənclərə çatacaq vasitələrdən istifadə edə bilirik, məsələn - Sosial media (fikir yayınlığı səbəbi olaraq deyil, kömək göstərəcək vasitə olaraq), universitetlərdə tələbələrle iş şöbəsinə xüsusi şəxslərin köməyi ilə...

- Gənclərlə açıq havada qarşılıqlı danışmalar aparılmalı, fikirlərini öyrənməli, gənclərin gələcəklərini daha yaşanıla bilər hala gətirmək üçün disiplinin və motivasiyanın önəmi haqda məlumatlandırılmalıdır.

- Gündəlik rejim və zamanın düzgün bölüşdürülməsi disiplini gücləndirir.

- Sosial mediadan lazım olduğunda istifadə etməli, qarşılarına məqsəd qoymaları və özünəinamlarını artırmalarını məsləhət görürəm.

- Gənclərin motivasiya və intizamını artırmaq üçün aydın məqsədlər qoymaq, müsbət rəy vermək, zamanın düzgün idarəsini öyrətmək və maraqlarını dəstəkləmək vacibdir. Pozitiv mühit isə bu prosesin əsas dayaqdır.

- Təvsiyələr verməklə, gündəlik cədvəl tutmaqla, telefonda və əlavə cihazlardan bir az aralı tutmaqla.

- Hər şeyin mükəmməl olmasını tələb etmədən, çalışmaq və səylə irəliləmək daha önəmlidir.

- Fərsət tapdıqca nə üçün yaşadıklarını düşünsünlər, bəlkə işlərə bir az daha ciddi yanaşsınlar.

- Gənclərə fərdi yanaşmaqla.

- Gənclərə qarşı qoyulan qayda-qanunlara əməl etməlidirlər və bu qaydalara uymalarının vacibliyini anlamalıdırlar. Bəzən gənclər elə zənn edirlər ki, bu qaydalar onları sıxmaq üçündür, amma mənəcə əksinə – onların nizam-intizamlı (disiplinli) olmaları üçündür.

- Cəmiyyətimiz hal-hazırda elə bir vəziyyətdədir ki, insanlar bir-birlərini dinləmirlər – gənclərin fikirlərini, arzularını, ideyalarını və s. Bunun üçün nə ədəbiyyatımız, nə incəsənətimiz, nə texnikamız yetərli olmadığını düşünürəm. "Bacarmırsan" ifadəsindən tez-tez istifadə edirlər. 30 faiz bu sözlərin onun fikirlərinə təsir etməyinə imkan vermir, çalışır. Digər 70 faiz isə özünəinamını itirir, "bacarmayacağam" qorxusu yaranır, "birdən alınmaz" deyər düşünür və işə başlamaqdan çəkinir. Disiplin üçün birinci məqsəd, ikinci idə motivasiya lazımdır. Əgər güclü motivasiyası olsa, o məqsədə çatmaq üçün hər şeyi edəcək.

- İnnovativ təhsil alətlərinin istifadəsi, fərdi bacarıqların və inkişafın mərkəzləşdirilməsi, psixoloji dəstək və özünüinqlabın inkişafı, sosial və komanda fəaliyyətlərinin gücləndirilməsi, konstruktiv rəylərin verilməsi və davamlı əlaqə və s.

Motivasiya və nizam-intizam bir-birini tamamlayan və gəncin şəxsiyyətinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayan iki əsas amildir. Bu iki komponentin gücləndirilməsi üçün empatiya, dəstək, planlılıq və müasir yanaşmaların vəhdəti vacibdir. Gənclərə imkan verilməlidir ki, öz potensiallarını tanınsınlar, öz məqsədlərinə doğru inamla və intizamla irəliləsinlər.

Nəticə

Nəticə olaraq bu araşdırma göstərdi ki, motivasiya və nizam-intizam gənclərin tərbiyəsində ayrılmaz və əlaqəli elementlərdir. Motivasiya gənclərin daxili istəklərini oyadır, onları hərəkətə gətirir və həyat fəaliyyətlərini müəyyən edir. “İşin başlanğıcında daxili motivasiyanın formalaşmasına xüsusi fikir vermək lazımdır. Daxili motivasiya elə psixoloji halətdir ki, şəxs bilavasitə özünün fəaliyyətindən həzz almağa başlayır”. (Kərimova, 2003, s. 187)

Sorğu nəticəsində əldə edilən məlumatlar göstərdi ki, gənclər motivasiyaya əsaslanan amillər kimi dəstək, məqsəd və nümunəvi davranışı qeyd ediblər. Eyni zamanda nizam-intizamın aşılınması təkcə mexanizm kimi deyil, həm də sistemli şəkildə özünü hazırlamaq üsulu kimi daha səmərəli nəticələr verir. Valideynlərin, müəllimlərin və məsul şəxslərin məsuliyyətli, empatik və şəffaf yanaşması gənclərdə bu iki dəyərin tarazlı inkişafını təmin edir.

Bu inkişaf təhsil sistemlərində motivasiya və nizam-intizamın birgə inkişafı, gələcək nəslin daha məsuliyyətli, məqsədyönlü və dözümlü şəxsiyyət kimi yetişməsi üçün vacibdir. Bu prosesdə təkcə fərdi ailə səyləri deyil, həm də ailənin, təhsil müəssisəsinin, cəmiyyətin formalaşdığı mühit də həlledici rol oynayır. Gənclər üçün daxili motivasiyanı gücləndirən, seçim azadlığını tanıyan, qaydaları izah edən mühit yaradılmalıdır.

Bu xüsusiyyətlərin effektiv şəkildə inkişaf etdirilməsi üçün valideynlər, müəllimlər və cəmiyyətin dəstəyi vacibdir. Valideynlər övladlarını öz maraqlarını araşdırmağa həvəsləndirə, eyni zamanda aydın gözləntilər təyin edə bilərlər. Cəmiyyət də müsbət rol modelləri və yaxşı dəyərləri gücləndirən imkanlar təklif etməklə öz rolunu oynayır.

Ədəbiyyat

1. Cabbarova, S. (2021). Beşyaşlıların məktəb təliminə hazırlığında multimediyə vasitələrindən istifadənin yolları. Naxçıvan Dövlət Universiteti. Elmi Əsərlər, (1)110, 124–126. <https://www.researchgate.net/publication/390597039>
2. Cəbrayilova, R. (2021). Əcnəbi tələbələrə Azərbaycan dilini mənimsəməsinin sosial-psixoloji aspektləri [Avtoreferat, fəlsəfə doktoru dissertasiyası, Azərbaycan Respublikası].
3. Əliyev, M. (2018). Təhsildə tərbiyə və intizam məsələləri. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı.
4. Əliyev, P. B. (2023). Tərbiyə işinin təşkilinin nəzəriyyəsi və metodikası (Dərs vəsaiti). Bakı: CN Poligrafiya.
5. Fernando, C., Luis, M. M., Manuel, C., & Alexander, G. (2020). Motivation, discipline, and academic performance in physical education: A holistic approach from achievement goal and self-determination theories. PubMed. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/32903702/>
6. Həsənova, A. M. (2023). Motivasiya və onun təlim prosesində rolu. Magistrant Pedaqoji-psixoloji Elmlər, 2(8), 132–136.
7. Hüseynzadə, R., Əzizova, Z., Əliyev, S., & Verdiyeva, Ü. (2021). Pedaqogika. Bakı: Mütərcim.
8. İsgəndərova, S. (2018). Tədris prosesində motivasiya sahəsinin idarə olunmasının psixoloji xüsusiyyətləri. Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi Əsərləri, 85(3).
9. Kazım Karabekir. (2006). Eğitim Fakültesi Dergisi, (13).
10. Kərimova, G. (2003). Milli şüur anlayışı və məktəblilərdə onun formalaşdırılmasına dair. Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu. Elmi Əsərlər, (3), 26–30.
11. Mazilkina, Ye. I. (2006). Upravleniye konkurentosposobnost'yu. Menedzhment v Rossii i Zarubezhom, (5).
12. Orucova, N. (2019). Təhsildə motivasiya – şagirdlərin öyrənməyə cəlb olunması. <https://aqreqator.az/az/cemiyyet/3389083>
13. Sadıqova, F. (2021). Təhsildə motivasiya və özünəinamın formalaşdırılması. Azərbaycan Məktəbi, (3).
14. Tamara, W. (n.d.). Motivation vs discipline: The yin and yang of health. Second Nature. <https://www.secondnature.io/us/guides/mind/motivation/motivation-vs-discipline>

Daxil oldu: 27.03.2025

Qəbul edildi: 25.05.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/48/34-42>

Elmira Axundova

Bakı, Azərbaycan

sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0009-0007-8661-567X>

elmira_akhundova@yahoo.com.tr

Əl-Fərabî şərhlərində “elmlər təlimi” və “xoş ahənglər” müvafiqəti

Xülasə

Əl-Fərabî və Səyfi əd-Dəulə haqqında bizə yetişən bilgilər, orta əsr müsəlman ənənələri ilə yaşadılan alim və zəkaların bədii surətləri, mövcud təfsir və izahlarla yaranmış tarixi hekayələrdə yer almaqdadır.

İslam mədəniyyətinin parlaq çağında – elm məbədgahının inşası dövründə ilk musiqi nəzəriyyəsi yaradıcılarından olan Əl-Fərabinin antik irs mərhələsi ilə inkişaf etmiş kamil elmi baxışları, müsəlman ənənələri ilə var olan musiqi sistemi nəzəriyyəsi orta əsrlərin sonuna qədər daha da təkmilləşib, İslam alimlərinin yeni ixtiralarına yol açmışdır.

Onun ərəb xilafəti dövründə gerçəkləşdirdiyi musiqi bilikləri – makamlar (lad), iqaa (ritm), masafa (interval) quruluşları, musiqi nəzəriyyəsi, səslərin bədii xüsusiyyətləri və uyğunluqları ilə bağlı təhlil, təcrübə və mülahizələri musiqi incəsənətinin mükəmməl bilgi nümunələridir.

Əl-Fərabî tədqiqatlarında müxtəlif sahələri işıqlandıran biliklərin qarşılıqlı əlaqəsi çox zaman tədqiq olunan bir mövzunun digər mövzu daxilində yerləşməsi və inkişaf etməsi ilə bağlı idi. Onun bu kimi təcrübələri sadəcə musiqi sahəsində deyil, eləcə də məntiq və dilçilik elmləri üzrə apardığı tədqiqatlarda da görünməkdə idi.

Açar sözlər: *Əl-Fərabî, elmlər təlimi, islam mədəniyyəti, musiqi bilikləri*

Elmira Akhundova

Bakı, Azərbaycan

PhD in Art Studies

<https://orcid.org/0009-0007-8661-567X>

elmira_akhundova@yahoo.com.tr

Conformity of “Training of Sciences” and “Pleasant Harmonies” In Al-Farabi’s Comments

Abstract

The information on Al-Farabi and Sayf ad-Dawla and artistic images of scholars and geniuses who followed medieval Muslim traditions, took part in historical stories created with existing comments and explanations.

The scientific views developed with ancient heritage stage and theory of the musical system with Muslim traditions of Al-Farabi, one of the founders of first music theory in the brilliant period of Islamic culture – during the creation of the Temple of Science was further improved until the end of the Middle Ages and caused to new inventions by the scholars of Islam.

His musical knowledge realized during the period of Arab caliphate – analyses, experiences and considerations related to makams (lad), igaa (rhythm), masafa (interval) structures, music theory, artistic features of sounds and conformities are excellent examples of the art of music.

Interaction of knowledge that illuminates various fields in Al-Farabi’s researches was often associated with the presence and development of one topic under study within another topic. His experiences were related not only to researches on the field of music, but also on the logic and linguistics.

Keywords: *Al-Farabi, education of sciences, islamic culture, musical knowledge*

Giriş

Mənşəcə Orta Asiyalı olan Əbu Nəsr Məhəmməd ibn Tarxan ibn Uzlaq əl-Fərabî ət-Türki 870-ci ildə Sırdəryanın Fərab əyalətində dünyaya gəlmişdir. Ustadın etnik kimliyi mübahisəlidir. Bəzi ədəbiyyatlarda Əbu Nəsrin fars kökü ilə bağlı məlumatlara təsadüf edilsə də, əldə edilən qaynaqlar onun türk olduğu-na əsas verir. Fərabinin türksəsilli olduğunu irəli sürən İbn Xəllikan (1211–1282) 1271-ci ildə tamamladığı “Əyanların vəfatı və dövrün oğulları” adlı əsərində böyük alimin Türkistanda, bu gün Fərab kimi tanınan, keçmiş Otrar yaxınlığında kiçik qəsəbədə – Vasicdə, bir türk ailəsində dünyaya göz açdığını yazır. Soyadındakı Tarxan əsilliliyi onun Xorasan hakimiyyəti imtiyazını, ət-Türki isə “türk” mənsubiyyətini təsdiqləyən dəlildir.

Tədqiqat

İbn Xəllikanın Fərabiyə “əl-türk” deməsi, dövrün bəzi yunan yazarları tərəfindən mübahisələrə səbəb olmuş, zira ustadın əlyazmaları arasında bu imzanın görülməməsi qənaətində idilər. Halbuki, İbn Xəllikanın sənət izini təqib edən Əbu əl-Fida öz ustadının “əl-türki” ibarəsini “əslində, o bir türk idi” (vua-kəna rəculan türkiyyən) demək istədiyini yazmışdır (Agah Sırrı Levend, 2015, s. 17).

Əl-Fərabî bütün əsərlərini ərəb dilində qələmə alıb, Aristotelin bir çox traktatlarını bu dilə çevirmiş, onların daha aydın anlaşılması xüsusunda əlahiddə şərhlər verib, antik fəlsəfənin öyrənilməsi, İslam dilinin bir fəlsəfə dili olaraq tanınması üçün böyük əmək sərf etmişdir.

Qərb fəlsəfəsində Alfarabus kimi tanınan Əbu Nəsr əl-Fərabî ilk təhsilini doğulduğu məkanda tamamlayıb, davamı üçün dövrün mərkəzi sayılan Bağdada gəlmiş, öncə Yunus ibn Əbu Bəşir Müttinin, daha sonra Məkkədə Yuhanna ibn Haylanın təlim ocağında ərəb və məntiqə giriş fənlərini öyrənməyə başlamışdır. Əbu əl-Həsənin (X əsr) hekayələrindən məlum olur ki: “Əl-Fərabî Şamda olarkən, bölgə zənginlərinin bağlarında qarovul çəkir, qaranlıq çökdükdə bağça çırağının zəif şöləsi ilə oxuduğu qalın kitabların mənasını anlamağa səy edirdi. Çox keçmədi ki, onun elmlərə sahibolma məziyyətləri ortaya çıxdı, yazıları şöhrət qazandı, paylaşıdığı bilgilərini öyrənmək istəyənlərin sayı çoxaldı və o öz dövrünün aliminə çevrildi. Səyf əd-Daulə Əbu əl-Həsən Əli ibn Abdulla ibn Həmdan ət-Təqlabi ona ehtiram göstərüb, istedadını dəyərləndirdi, bununla da Fərabinin taleyi dəyişdi” (Bədəvi, 1983, s. 156).

Əl-Fərabî və Səyf əd-Daulə haqqında bizə yetişən bilgilər, orta əsr müsəlman ənənələri ilə yaşadılan alim və zəkaların bədii surətləri mövcud təfsir və izahlarla yaranmış tarixi hekayələrdə yer almaqdadır. Bunlardan ən maraqlısı İbn Xəllikanın əmir məclislərindən birində Əbu Nəsrin ifaçılıq məharətini və səlist, rəvan nitqini nümayiş etdirən hekayəsidir:

“Bütün müğənnilərin saraya gəlməsini əmr edən Səyf əd-Daulə, müxtəlif musiqi alətləri ilə onun hüzuruna çıxan sənət xadimlərinin ifalarını izləyirmiş. Onlardan hər biri öz alətində bacarığını sərgiləyərkən, Əl-Fərabî ifalarda qüsurları tapıb – “Ğalat!” (xəta) – deyərək kənardan müdaxilə edirmiş. Bu zaman Səyf əd-Daulə ondan soruşur: “Ey, sən özün bu sənətdə hər hansı bir elmi hünərə qabilsənmi?” Əl-Fərabî əlini köksünə qoyub, Əmir önündə təzim edir və söyləyir: “Bəli, hökmdarıam”. Səyf əd-Daulə hüzurunda türk qiyafəti və öz məğrur ədası ilə dayanan bu musiqişü məclisdəkilərin qınaq hədəfi olsa da, hər kəs narahat baxışlarla bu işin sonunu gözləyir. Çox keçmir ki, Əl-Fərabinin axıcı səs və müşayiətinə, dəqiq tələffüzü ilə səslənən bilgilərinə qapılan məclis əhli musiqi elmindən xəbərsiz olduqları həqiqətləri eşidib, bu münəvvər gənci heyretlə dinləyirdilər. Hekayələrindən sonra hər kəsin xəyalə daldığını görən Fərabî, yanıqlı səsi ilə qatqı qəlbləri oxşayan qanununu qutusuna yerləşdirib, kimsənin xəbəri olmadan oranı tərk edir” (Bədəvi, 1983, s. 159).

İslam mədəniyyətinin parlaq çağında – elm məbədgahının inşası dövründə ilk musiqi nəzəriyyəsi yaradıcılarından olan Əl-Fərabinin antik irs mərhələsi ilə inkişaf etmiş kamil elmi baxışları, müsəlman ənənələri ilə var olan musiqi sistemi nəzəriyyəsi orta əsrlərin sonuna qədər daha da təkmilləşib, İslam alimlərinin yeni ixtiralarına yol açmışdır.

Onun Ərəb xilafəti dövründə gerçəkləşdirdiyi musiqi bilikləri – makamlar (lad), iqaa (ritm), masafa (interval) quruluşları, musiqi nəzəriyyəsi, səslərin bədii xassələri və uyğunluqları ilə bağlı təhlil, təcrübə və mülahizələri musiqi incəsənətinin mükəmməl bilgi nümunələridir.

Nəzəri biliklər üzrə söz sahibi olan Fərabî məntiq, hüquq, əxlaq, siyasət, kimya, riyaziyyat, musiqi və kainat elmlərini öyrənmiş və bu fənlərin hər birinə aid müstəqil, kamil əsərlər yaratmışdır. Fəlsəfəni elmlərin təməli kimi qəbul edən Əl-Fərabî, antik dövrdən orta əsrlərə qədər uzanan hakim bir düşüncə təsiri ilə yaranmış bütün elm sahələrinin eyni kökdən qaynaqlandığına, biliklər arasında müəyyən məntiqi əlaqənin olduğuna inanırdı.

Musiqini elmlər sırasında riyaziyyatın bir qolu kimi görən Əl-Fərabinin bu sahə ilə bağlı qələmə aldığı "Əl-mudhal fi'l-musiqə", "Kitab əl-ustukisat ilm əl-musiqə", "Kitab fi ihşa əl-iqaa fi'l musiqə" və "Sanaat əl-musiqə" risalələri bu gün sahib olduğumuz çox dəyərli sənət əsərləridir. Qərb musiqi tədqiqatçıları və filosoflarına görə, Əl-Fərabinin bu əsərləri orta əsrlərin ən mükəmməl bilgi qaynaqlarıdır. Bu kitabların çoxsaylı şərhlərində musiqi alətlərini ifa etmə və musiqi yaratma təcrübələrində öz mükəmməl bacarıq və məharətləri ilə yola çıxan müəllif öncə sələflərinin əsərlərini incələmiş, daha sonra düşüncə və tövsiyələrini paylaşmışdır.

Əl-Fərabî tədqiqatlarının məna və açılışları onun məlumat qaynaqları olan istilahları (terminləri) ilə dərk edilir. Bunların mərkəzində öncə "marifa" – dərk etmə, və "ilm" – bilik, anlayışları mühüm yer tutur.

İslam dilçiliyində bu məfhumlar xüsusi şərh növləri olan "Dini Kitablar" (Quran və hədislərin – "əhdi ətiq", "əhdi cədid") və ilahiyyat (dini nəzəriyyələr) ədəbiyyatı ilə başlayıb, ali ədəb-ətik normaları ilə uzlaşan, nəsr və poeziya ilə bitən bir dövrü işıqlandırır. Orta əsr ədəbiyyatını zənginləşdirən bu anlayışlar onları tədqiq edənlərin qənaəti ilə istər tək, istərsə də bir-birinə nisbət olub, səsləndiyində ya eyni, ya da tamamilən əks mənaları ifadə edə bilərdi (Daykeeva, 2002, s. 70).

"Qurani-Kərim" (Kəlam-i kadim – "Biz onu mübarək bir gecədə nazil etdik" Duxan sur. III a.) surələrində "ilm və marifa" – ilahi qanunlarla aydınlanma, təməl, ali dini biliklər – əmr, yasaq, müjdə və xəbərdarlıq bəyanları, əxlaq və hüquq müddəalarıdır. İslam nəzəriyyəsi ilə "ilm" – irqi bilik, etiqad (iman), "marifa" – "adab" mənasına yaxın olub, "ali və yüksək dərəcə" anlamı daşıyır. Əl-Fərabinin məntiq (düşüncə və nəticə) nəzəriyyəsi ilə birincinin mənası – "bilik" (ilim), bundan törəyən "bilgin" (alim) dini biliklərin daxil olduğu hər təlim sahəsinə aid edilən anlayışlardır. "Marifa" (elm, bilik, hünər) isə fəlsəfi qaynaqların, qavranılan bilik məcmusunun açıqlanmasına dəlalət edir (Daykeeva, 2002, s. 72).

Orta əsrlərdə elmi anlayışları ətraflı təhlil və şərh etmə ənənəsi Əl-Fərabinin Aristotel məntiqinin ifadəsi olan "Orqanon" tədqiqatları ilə başlamışdır. Ustad altıcildlik "Orqanon"-un bütün bölümlərini öz təfsirləri ilə açıqlamış və ona daha iki bölüm əlavə etməklə, səkkizcildlik bir məcmuə toplusuna çevirmişdir. Zəngin bilikləri özündə toplayan bu möhtəşəm risalədə Fərabî Şərq fəlsəfəsinin məntiqi əsasları ilə yanaşı, fəlsəfənin bir qolu olan metafizika – varlıq, kainat, zaman, səbəb, fəza, ruh qavramı və musiqi haqqında dəyərli düşüncələrini paylaşmışdır.

Əl-Fərabî "məntiq" şərhlərini bölümləndirərkən, Aristotela istinad etmiş, mövzu ardıcılığını qoruyaraq, hər mövzunu bir kitabda yerləşdirmişdir. Birinci kitab – "Makulat" (Dərəcələr), ikinci – "Əl-İbarə" (İfadələr), üçüncü – "Əl-Kiyas" (birinci Analitiklər), dördüncü – "Əl-Burhan" (məntiqi dəlillər), beşinci – "Əl-Cədəl" (elmi mübahisə sənəti), altıncı – "Əl-Hikmət əl-muməvvi ha" (sofestik – yanılğan dəlillər), yeddinci – "Hitabat" (Bəlağət) və səkkizinci – "Nazm" (Şeiriyyət) adlanır.

Aristotela görə məntiq, bilgi əldə etmənin vasitəsi idisə, Fərabiyə görə, o, həm "sənət aləti" (istedad), həm də bir elm anlayışı idi: "məntiq – nitqə yaxın olub, düşünmənin (zəkanın sərbəst fəaliyyəti) kainat qanunlarını, nitq isə dilin mənsub olduğu lüğətin qaydalarını müəyyən edir" (Əl-Fərabî, 1962, s. 83).

Fərabî "məntiq sənəti"-nin altı – "burhani", "cədəli", "muğalita – sofestai", "hitabi" və "şeyri" üslubla ifadə edildiyini açıqlamışdır:

- "Muğalita" (Galat – yanılğan) – doğruya bənzər xətalı, yanlış sözlər.
- "Burhani" (şəffaflıq, həqiqət, dəlil) – haq ilə batili ayıran sözlər.
- "Cədəli" (hilaf ül-cədəl – zidd, əleyhdar) – müxalifətə və cəbhəyə səbəb sözlər.
- "Sofestai" (şübhə, inkar) – hər şeyi inkar edən, hökmə varmayan sözlər.
- "Hitabi" (bəlağət) – gözəl sözsöyləmə sənəti.
- "Nazm" (şeyriyyət) – hər hansı bir varlığın daha üstün, yaxud daha alçaq, daha gözəl və daha cirkən təsvirini mənalandıran ahəngdar ifadədir (Əl-Fərabî, 1962, s. 102).

Əl-Fərabî elm, ehtimal və təsəvvürlərin fərqli olmasından və gözəl söylənən sözün güclü təsirindən söz açır: “İnsanların bir çoxu bilik və dəlilləri deyil, təsəvvürləri təqib edər: birini hər hansı bir işə sövq etmək istəyən bəlağətli nəzm söyləyər, qarşı tərəf istəməsə belə, bu qafiyələrin təsiri ilə icraya tərəf yönələr. Bu səbəbdən bəziləri istisna, bu ahəngdar ifadələr süslənir, bəzənir, kəlmələr qüvvətlənir və “Məntiq elmi”nə parlaqlıq, gözəllik bəxş edilir” (Əl-Fərabî, 1962, s. 114).

Böyük ustadın tədqiqatlarında “maarifə” anlayışı – “varolma” əsasının bədii şəkli – “təsəvvür” (taxayyul) kimi şərh edilir. Onun sırf musiqi mövzusuyla işıqlanan risalələrində bu termin musiqi nəzəriyyəsinə “əsasın qavranılması” – “musiqinin dərk edilməsi”, “musiqi ahənglərinin qavranması” kimi daxil olunmuşdur.

Müəllifin şərhlərində öz mənasıyla “maarifə” anlayışından fərqli səslənən “ilm” (dəlil) – “təməl biliklər” olub, iki məna birliyiylə şəkillənən idrak yenə “elm” anlamı daşımaqdadır. “İlm” öz mənasıyla “fi’l” (fəaliyyət) və “a’mal” (təcrübə) anlayışına zidd olsa da, “a’lim” (bilici) ifadəsi bir şəkildə, “fi’l” anlayışını tamamlaşdırıb (Əl-Fərabî, 1967, s. 77).

İdrak – qavrayış Əl-Fərabî təfsirlərində bu və ya digər incəsənət əsaslarına daxil olan sərbəst düşüncə meyarı kimi tədqiq edilmişdir.

Elmi terminlərin çoxsahəliliyinə diqqət çəkən ustad bu anlayışı “nəzəri sənətin bilik sahəsi” və “dəlillərin məqsədi” kimi qəbul etmiş, bilik təməlinin varlıq səbəblərini açıqlamışdır.

Əl-Fərabiyə görə, musiqi elmində “varolma səbəbi” mövzunun – səslərin, melodiyaaların tədqiqatlarıdır. Onun əsərlərində “mövzu” məfhumunun xüsusiyyətləri digər – riyaziyyat, məntiq, ədəbiyyat elmlərində olduğu kimi, ona məxsus ölçüdə, öz tərkib mənalarıyla şərh olunmuşdur. Ustadın fikrincə, “məqsəd” və “fəaliyyət”in musiqiyə tətbiq edilməsi yalnız onlara uyğun nəzəriyyə ilə gerçəkləşə bilər.

Nəzəri müdduələri musiqi sahəsinə daşıyan Əl-Fərabî təcrübələrlə qavranılan musiqi sənətinin nəzəriyyə ardıcılığını bu düşüncələriylə əsaslandırır: “Əgər məzmun təhlilində təcrübə hədəfi varlıq əsası kimi təslim alınıb, qavrama kimi qəbul olunursa, bunlar varlığın deyil, idrakın əsaslarıdır, onları istiqamətləndirən idrak deyil, varolma səbəbləridir” (Əl-Fərabî, 1967, s. 38).

Ustadın digər elmlər birliyinə daxil olmuşu “musiqi” tədqiqatları “varolma” qanunlarına şərtlənmiş, musiqi də riyaziyyatın bir bölümü kimi “elmlər təlimi”nə daxil edilmişdir. Onun tədqiqatlarında “elmlər təlimi” – elm və varlığın bütün sahələrini əhatə edən nəzəri fəlsəfədir.

Fərabî'nin sistemli izahlarında tez-tez işlənən “ilm” və “maarifə” ilə yanaşı, “sina” – “incəsənət” anlayışı da başlıca əhəmiyyət kəsb edir. Onun şərhlərində incəsənət – istedad və hazırlıq nəticəsi kimi, insana bəxş edilən imkan – “təfəkkür nitqi” kimi dəyərləndirilir. Ustad məntiq anlayışına – “nitq (nutk) dedikdə, mən insana xas olan təfəkkürü nəzərdə tuturam” deyər, aydınlıq gətirmişdir (Əl-Fərabî, 1967, s. 51).

“Kitab əl-musiqa əl-kəbir” risaləsində incəsənət sözü mənalara bölünmüş – “hayaa” (mövcud şəkil), “ma’laka” (məvzuya anlama) və “nutk” (düşüncə izharı) istilahları müəllifin izahlı təhlilləriylə açıqlanmışdır.

Əl-Fərabî'nin (“Elmlərin təsnifatı”, “İdrak fəhminin təhlili”, “Möhtərəm şəhər əhlinin düşüncələri”) risalələrində çox mənaya (söz, düşünmə, ağıl, ölçü) sahib olan ərəb sözünün bənzəri – yunan “logos” (nitq) istilahına tez-tez təsadüf olunur. Antik dövr filosoflarından sonra bu terminin mənalarını açıqlayan ustad, onun qəbul olunmuş üç: düşüncə ilə qazandılın zəka, ruh qavramı ilə yaranmış məntiqi istedad və zahiri məntiq (qabiliyyət) anlayışlarını daha müfəssəl şərhələrlə təqdim etmişdir (Əl-Fərabî, 1986, s. 72).

Böyük alim bütün idrak növlərini, qabiliyyətlə – bilik və bacarıq birliyi ilə gerçəkləşən fəaliyyəti “ilk mükəmməllik” (əl-kamal əl-avval) kimi anlatmışdır: “Səxavətdən (burada – istedad) doğan ilk mükəmməllik – kamillik nailiyyətinə – ali səadətə, mütləq gözəlliyə doğru istiqamətlənir” (Əl-Fərabî, 1967, s. 86).

Musiqi sisteminin qaydalarını iki sahə ilə müəyyənləşdirən Əl-Fərabî onları əməli fəaliyyət (hayaa əməliyya – fa’ila) və nəzəri bilik (hayaa nazariyya – a’lima) anlayışları ilə səciyyələndirmişdir. Əməli fəaliyyət özlüyündə daha iki – ifa (‘ada) və bəstə (siqa) qisminə bölünmüşdür. “İfa – musiqinin dinləyici zövqünə uyğun duyğu və hisslərin icrası, bəstə – musiqi ahənginin yaranma şəkildir” (Əl-Fərabî, 1967, s. 54).

Musiqinin "səbəbləri" – bəstə (siqa əl-əlha'n) və ifa ('ada əl-əlha'n) ustadın poetik düşüncəsilə: "təfəkkürdə gerşəkləşən "təsəvvür" – "musiqi" – ruhun qidalandığı ahəngdarlıqdan yaranan dərin bir zəkadir (Əl-Fərabî, 1967, s. 55).

Fərabiyə görə, tədqiqatlarda musiqi anlayışlarının bir-birindən fərqlənməsi onun istifadə etdiyi istilahlara geniş, əhatəli, mənalı olması ilə bağlıdır. Bu meyarları üzə çıxarıb onları özünəməxsus düşüncələri ilə təhlil edən alim, eyni zamanda nəzəri biliyin elmi üsullarını da əks etdirə bilmişdi.

Əl-Fərabî istənilən mövzunun təhlili ilə dərk etmənin keyfiyyətlərini incələyir, onları növlərinə görə dərəcələrə bölür, mövcud xassələri ilə, bir üslubu digərindən üstün keyfiyyətləri ilə izah edirdi (Əl-Fərabî, 1986, s. 76).

Onun təfsirlərində "musiqi ahəngləri" – təbii (insan qırtlağı) və süni səslərin icrası ilə hasil olan bəyanlar – "Əməli musiqi elmi" adlanmışdır. Ustada görə, "musiqi – nizamlı ahənglərin, düşüncə və hisslərin birləşib, icra ilə mükəmməlləşdiyi incə sənətdir". "Ahəngdarlıqla hasil olmuş bu sənət öz tərkibini iki qisimlə anladır: birincisi – dinləyənin duyğularını oxşayan mükəmməl musiqi təzahürü, ikincisi – duyğuların icra etmədiyi, sadəcə, qalıbdan çıxmış avazların icrasıdır..." (Əl-Fərabî, 1967, s. 55).

Bir başqa şərhində musiqi anlayışının əsas səbəb və göstəricisi olan "eşitmə" amili, ərsəyə gələn təsirli və duyğusuz musiqilər arasında yaşanan fərq, onların təsir gücü kimi səciyyələnir: "qulaq – bir-birinə uyan, yaxud uymayan bəm, zil səslərdən yaranmış musiqi ahəngini eşidir, seçir, şüura və ruha ötürür" (Əl-Fərabî, 1967, s. 59).

Qədim yunan alimlərinin izilə gedib, bəzən onlardan fərqlənən Əl-Fərabî musiqinin təbii əsasları olan ifalar haqqında ətraflı bilgiler vermiş, bu alimlərdən intiqal etmiş bilikləri şərhləri ilə tamamlamış, hətta bəzi yanlışlıqları düzəltmişdir. Ustadın istər öz dövrünün, istərsə də özündən sonrakı çağlarla bağlı müfəssəl bilgiler verməsi musiqi tarixində müstəsna yer qazanmaqdadır.

Antik ənənələri davam etdirən ustadın elmlər təsnifatında "musiqi"ni riyaziyyat elmlərinə aid etdiyini daha öncə qeyd etmişdik. Onun dəqiq elmlər sahəsi latın dilində "trivium" (üçüzlü), "quadrivium" (dördüzlü) bölgüsü ilə sinifləndirilmişdir: "nahiv", "məntiq", "bəyan" – triviuma, "riyaziyyat", "həndəsə", "kainat bilikləri", "musiqi" və "fayaziya (fizika)" quadriviuma daxil edilmişdir. Əl-Fərabinin fən sıralamasında riyaziyyat fənninə xas olan ardıcılıq digər elmlərin özəllikləri ilə tamamlanır. Bunlar – "hisslərdən təcrid olmuş dəqiq elmlər", həmçinin "təbii meyarla yaranan incəsənət və riyazi amillərin qəbul etdiyi – məqsəd, üslub, mövqe, intizam və ölçü münasibətləridir" (Əl-Fərabî, 1967, s. 62).

Dövrün musiqi tədqiqatlarında riyaziyyat bölümünə daxil olmuş musiqi elmi də digər fənlər kimi həm hesablamə təhlilləri, həm də bu incəsənətin özünəməxsus əlamətləri ilə səciyyələnməli idi. Musiqi anlayışını genişləndirən musiqişünas alimlər öz risalələrinin təsnifatına daxil etdikləri musiqi elementlərini səs və ritm vahidləri ilə müəyyənləşdirirdilər.

Daha öncə Şərqdə şifahi ənənələrlə mövcud olan musiqi anlayışlarını elmi-nəzəri qaynaqlara istiqamətləndirən Əl-Fərabî "Böyük musiqi kitabı" risaləsinin girişi ilə rəşional bir nəzəriyyə irəli sürmüşdür. İnsanı bir musiqi aləti olaraq qəbul edən ustad bu aləti boğaz, kiçik dil və burun olaraq üç bölmə ayırmışdır. Ustadın məntiqi ilə əməli musiqi – xəncər, dil, burun, ney, habelə – ud, qanun kimi emal edilmiş alətlərdən hasil olan ahəngli səs, nəzəri musiqi isə müqəddəmə, üsul, nəğmə, bəstəçilik və sənət yaradıcılığı ilə hasil olan fəaliyyət üsuludur (Filiz, 2015, II s. 42).

Bu risalənin bir başqa bölümündə "təbii musiqi" mövzusu iki – təcrübə və nəzəriyyə meyarları ilə təhlil edilmişdir. İkincinin məramı Əl-Fərabinin elmi bilik əsasları ilə məna qazanan nəzəri təfsirləridir.

Musiqi elminin təməl və qaydalarını araşdıran müəllif bunları mövcud elmlərin öz anlayışları ilə – "at-təlim" (təhsil), yaxud "ət-təlim ən-nazariyya" (nəzəri təhsil) ilə açıqlayır. Fərabinin ifadələri ilə elmə daxil olan bu mənalər müasir tədqiqatlarda hələ də qorunmaqdadır. Şübhəsiz, ustadın "Kitəb əl-musiqə əl-kəbir" risaləsində istifadə etdiyi çoxmənalı, zəngin istilahlara zamanla daha geniş təhlillərə vəsilə olmuşdur.

Belə ki, musiqi – təhlil və şərhlərdə cəbr, həndəsə, kainat bilikləri, fizika, hətta tibb elmləri ilə müqayisə edilir və biliklərarası elmi fərziyyələr meydana çıxır. Belə qənaətə gəlmək olur ki, musiqi elminə daxil olan bu anlayışlar ilk bilik mərhələsi sayılan "antik dövrün sinifləndirmə və tədqiqetmə

təcrübəsi" ilə – "trivia" (qrammatika – natiqlik, təbiət, cəmiyyət və təfəkkürün inkişaf qanunauyğunluqları), bəzən isə "kvadriviya"da yer alan məntiq bölümləri ilə şəkil qazanmışdır (Əl-Fərabî, 1986, s. 81).

Əl-Fərabî təfsirlərinin məntiqini müəyyənləşdirən elmi düşüncələr onun "səbəb" (asbab) anlayışı ilə məna qazanır. Ustada görə, elmin hədəfi – mövzuların mövcud olması, səbəbin təhlili: eşitmə, duyulan səsə sürəti, insanı öz təsiri altına alan "təbii, qeyri-təbii" səslər, müşahidə, təcrübə və nəzəri qanunlardır.

"Bilik – üç təməl təzahürü şəkilləndirir", – deyən Əl-Fərabî bunları "Böyük musiqi kitabı"nda belə sıralayır: "təməl məzmun, həqiqi düşüncə və əsaslı dəlil." Bunların hər biri üç qaynağa – duyğu, düşüncə və qavrama özəlliyinə sahibdir. Duyğu (şüur) – cismin təməlini qoyur, qavrama – duyğu və təfəkkür birləşməsi ilə emal olunur, bilik – (düşüncə) bu ikisi birləşən anda doğur (Əl-Fərabî, 1967, s. 79).

Musiqi bilgilərinə də digər dəqiq elmlər intizamını nümayiş etdirən ustad "elmlər təlimi"ni – bilik, təməl, məlumat və məntiqin yer aldığı "nəzəri incəsənət" (sina'a nazariyya) kimi səciyyələndirmişdir. "Böyük musiqi kitabı"nın müqəddiməsində kamillik meyarları, incəsənət sahəsində əldə ediləcək nailiyyət və mükəmməllik keyfiyyətləri belə açıqlanır: "Nəzəri sənətdə kamala çatmaq istəyən şəxs üç önəmə diqqət etməli: tədqiqatın qaydalarını bilməli, mövzuya aid mövcud vasitələrdən faydalanıb, doğru nəticəyə varmalı, mövzu ətrafında digər fikir sahiblərinin düşüncələrini dəyərləndirməli, elmə nüfuz etmiş yanlışlıqları düzəltməlidir. "Mükəmməlliyin" son vacib şərtlərindən biri – iddiaçının önə sürdüyü bəyanlarla "həqiqət" naminə dürüst mübahisə etmə sənətinə sahib olmasıdır" (Əl-Fərabî, 1967, s. 27).

Yenə ustadın həyat və yaradıcılıq səhifələrini işıqlandıran İbn Xəllikanın hekayələrində dövrün əmiri-xəlifəsi Razibiləllah sultanın vəziri Mühəmməd ibn Qasım Karhinin sualını cavablandıran Əl-Fərabî: "Məndən xalqın anlayacağı bir dildə kitab yazmamı istədiniz. Öncəkləri, yaxud zamanımda yazılanları incələmə səbəbilə, yazacağlarımı anlamam üçün istəyinizi bir az gecikdirdim. Bu mövzuda dəqiq və kamil kitab yazılmışsa, yenisini yazmaq faydasızdır. Bu sənətlə bağlı öncəki qələm sahiblərinin görəkli şəkildə açıq olmadığını fərq etdim. Bu – onların məharət sahibi olmadıqları anlamına gəlməz, bəlkə bunun qaynağı yazılan əsərlərin bir çoxunun yox olması, yaxud əcnəbi dildə yazılmasıdır. Sizin istəyinizi bu səbəbdən qəbul etdim", – deyən ustad elmi əsəri təşkil edən şərtlərdən söz açmışdır (Bədəvi, 1983, s. 165).

Əl-Fərabini özündən öncəki filosoflarından fərqləndirən əsas özəllik onun musiqi sistemi sahəsində əldə etdiyi nailiyyət və ixtiraları ilə yanaşı, ud, qanun və ney alətlərinin mahir ifaçısı olması idi. Ustadın bəstələri xalq sevgisini qazanmaqla bərabər, dövrün mühafizəkar əhli tərəfindən də maraqla qarşılanır, nəğmələri sürətlə yayılırdı. Əslində, bu maraq səbəbsiz deyildi, çünki Əl-Fərabî fəlsəfə, məntiq və digər elmlərə sahib olsa belə, öz daxili ilə qismən təsəvvüf (ərəbcə sufuyya – İslamın mütləq həqiqətlərini tərif və etiraf edən) idi. İnsan toplumundan narahat olan ustad çox zaman yazılarını təbiət qoynunda, əyalət izdihamından uzaqlarda qələmə alardı (İbn Xəllikan, 1978, s. 58).

Musiqi sənətinin inkişaf yolunu əks etdirən, gerçək adı "Kitəb sənət əl-ilmi əl-musiqə" olub, "Musiqi əl-kəbir" adıyla şöhrət qazanan bu risalə Əl-Fərabî məntiqinin mükəmməlliyini – səs, təbiət, varlıq, şeir vəzləri, səs ahəngdarlığı, çalğı alətləri, bir sözlə, musiqi ilə bağlı bütün mövzuları işıqlandırmış, Yaxın və Orta Şərq mədəniyyətinə parlaq bir elm bəxş edilmişdir. Zəngin bilgilər məcmusu olan bu risalədə səs anlayışı təbiət, düşüncə və duyğu meyarları ilə təhlil edilmiş, ud, tanbur, rebab, mizmar (ney), qanun alətlərinin xarakterik özəllikləri, onların fərqli tembr və ifa imkanları məna qazanmışdır. Əl-Fərabinin bu kitabında özünəməxsus musiqi istilahları ilə yanaşı, elmi-nəzəri və fəlsəfi düşüncələri də böyük marağa səbəb olmuşdur. Dolğun və ətraflı bilgilərlə zəngin bu risalədə mövzular iki bölümlə sıralanmışdır. Birinci: "nəğmə ilə tanışlıq", "tam və əksik səs birləşməsi", "uyğun və qeyri-uyğun səs uzlaşması", "müşahidə", "ritm", "təməl ritmlər", "ritmin iti və narın zərbələri", "təkrarlanan ritmlər", "tamamlayıcı ritmlər", "milli ərəb ritmləri", "ahəngli musiqilər"; ikinci qism – "insan "xəncəri" (burun, qırtlaq) ilə yaranan musiqilər", "səslərin müstəsnalığı", "şeir misraları", "musiqi və mətn uyğunluğu", "fərqli səslənmələr", "bəstələr", "səs ahəngdarlığının başlanğıc və sonu" başlıqları ilə əks olunmuşdur.

Əl-Fərabiyə görə, musiqi yaranışı ilə həyata keçirilən "ifaçılıq" – icraçının əməli ifadəsinə

yönelən məslək və niyyətidir. Onun nəzəriyyəsində bu fəaliyyət, istehsal (hasil etmək) anlayışları ilə ölçülür. Belə ki, “əməli sənətdə biliklərin ifadəsi – musiqi tərkiblərinin qarşılıqlı uzlaşması, səslənmənin ifadəsi tərəfindən dəyərləndirilməsi və bu keyfiyyətlərin ifadəyə ötürülməsidir” (Süleyman Uludağ & Bayram Akdoğan, 2014, s. 57).

Orta əsrlərdə nəzəri incəsənətə bəstəkarlar da müraciət edirdilər. Dövrün bəzi istedadlı musiqiçiləri sənətdə baş qaldıran fəlsəfi düşüncələri təqib edir, musiqidə mövcud olan ilk mənbənin mahiyyətini araşdırmağa çalışırdılar. Əl-Fərabî öz dövrünün tanınmış müğənnisi İshaq əl-Mousilinin də bu özəlliyini dəyərləndirmişdir: “İshaqın səviyyəsinə yüksələn hər kəs ehtimal ki, nəğmələrə nüfuz edən az, yaxud cüzi səbəblərin bu biliklə əlaqəsi olmadığını yenə “mövcudluq” anlayışı ilə dərk edə bilər” (Süleyman Uludağ & Bayram Akdoğan, 2014, s. 59).

Əl-Fərabinin geniş mənalara qələmə aldığı bütün musiqi risalələrində olduğu kimi, “İhsa əl-ilim” risaləsinin musiqi bölümündə də musiqi təliminin fərqli müddəaları önə çəkilir:

1. Dəqiq elmlərlə sinifləndirilən musiqi sənəti tədqiqatlarında nəzəri-məntiqi mükəmməllik, “elmlər təlimi” ilə açıqlanan sənətin təməl mövzuları.
2. Nəğmələrin (ləhn) yaranması, səs makamları, fərqlilikləri və səs nisbətləri.
3. Musiqi ahəngləri ilə sözlərin uzlaşması, alət çeşidləri.
4. Ritm növləri, nəğmə ölçüsü ilə yaranan zərbələr.
5. Nəğmələrin bəstə üslubları; sadə nəğmələr; şeir bəndləri ilə uzlaşan musiqi ahəngləri (Macid Faxri, 1987, s. 46).

Əl-Fərabiyə görə, bu icranı yerinə yetirən hər kəs buna məsul olduğu qədər, həm də bu vəzifəni həssaslıqla başa çatdırmalıdır. Ustadın bu sahədə irəli sürdüyü nəzəri əqidə və gəlidiyi qənaət müfəssəl bilik məlumatları olmaqla yanaşı, həm də yerində səslənən elmi-nəzəri ixtirələrdir. Musiqi tədqiqatlarına daxil olan fəlsəfi mülahizələr sistemli bilik üslubuna əsaslanan çoxmənalı düşüncələrin təzahürüdür.

“Duyğu” (əl-hiss) və “əmin təfəkkür” (tayakku əl’akl) anlayışları Fərabî müqayisəsi ilə belə səciyyələnir: “Dərk edilən duyğu vasitələri maddəni (gerçək varlığı) dəyərləndirə bilməz, təfəkkürə məxsus olan fəaliyyətlər əminlik mərhələləri ilə gerçəkləşir. Maddəni şəkilləndirən meyarlar qavrama şərtlərinə çevrilir: təfəkkür maddə varlığını öz təsbitləri ilə təsdiqləsə belə, duyğu zaman-zaman, fərqli şəkillərlə təkrarlanır” (Əl-Fərabî, 1962, s. 94).

Dürüst mövqeyini xəyalı və dini görüşləri ilə birləşdirən Əl-Fərabî insanı digər varlıqlardan fərqləndirən, onun cəsarətini üzə çıxarıb, təfəkkür anlayışını yenə bu varlığın ruhu ilə uzlaşdırır, “onu” (ruhu) özünəməxsus keyfiyyətlərlə səciyyələndirirdi: “Göyüzü və bütün kainat fərqli ruha sahibdir”, yaxud “ulduzların hər biri öz ruhunu daşıyır” və ya “ruh – cisimdən ayrılsa da, varlığını davam etdirən lətif bir qanundur, o, bütün canlıların (insan, heyvan və bitki) daxilindədir”. Böyük filosof insana xas mənəvi güc və təfəkkür keyfiyyətlərini bir də belə açıqlamışdır: “Varlıqların vəzifə gücünə – yemək, böyümək və çoxalma; qavrama gücünə xarici təsirlər – duyğu, xəyal, hafizə, təfəkkür, ehtiras, nifrət və vücudu hərəkətə gətirən qüvvət daxil edilir. Bunların hər biri cismin bəlli bir üzvünün yardımı ilə hərəkət edir, əksi mümkün deyil, bu güclərdən heç biri varlıqdan ayrı zühur etmir” (Süleyman Uludağ & Bayram Akdoğan, 2014, s. 74).

Əl-Fərabinin fəlsəfi tədqiqatlarında “ölümdən sonra ruh və əbədiyyət” mövzusu da təhlil edilmişdir. Orta əsrlərdə bu anlayış ətrafında zaman-zaman bir-birini təkzib edən mülahizələr yürüdülürdü. Qeyd etmək lazımdır ki, Əl-Fərabiyə görə, ruh, vücudun önündə zahir olmaz, onunla eyni anda gəlib, eyni anda yox olar.

Bütün bilik əsaslarını və təcrübə üsullarını ümumiləşdirməyə çalışan ustadın təfsirlərində müxtəlif bilik uzlaşmaları ilə tədqiq edilən müxtəlif elm sahələrinin təsir və fəaliyyətləri ilə qarşılaşmaq olur.

Öz dərin fəlsəfi şərhləri ilə dövrün qanun və ənənələrinə sadıq qalan alimlər incəsənətin yeni qaynaqlarını yaratmaqda idilər. Bu sənətin əsas mahiyyətini, həqiqi keyfiyyətlərini üzə çıxaran Əl-Fərabî “gerçək” bilik təsnifatını – “məlum biliklər”, “digər elmlər birliyi ilə təsbit edilən biliklər”, “nizamlı, sınırlanmış biliklər” dərəcələrinə bölüb, biliklərin mövcud xassələrini, onun başlıca amillərini izah etmişdi. Bu təsnifatda əsas “gerçək” biliklərlə yaranan aydın və ətraflı bilik dəlilləri, təcrübələrlə mənə qazanmış düşüncələr yer alsada, digər elmlərin təsiri ilə hasil olan elmlər

nəhayətdə bir başqa bilik sahəsinin əsası kimi səciyyələnmişdir.

Musiqi sənətinə Əl-Fərabî məntiqi ilə daxil olan biliklərin vəhdəti – “nəzəri əsaslar” (*əl-məbadī ʾən-nazariyyā*) və eşitmə, duyma təcrübələri ilə şəkillənən “əməli əsaslar” (*əl-məbadī ʾəl-ʾəmaliyyā*) idi. Musiqi nəzəriyyəsində bu təcrübələrin birincisi ilə səs və musiqi tədqiqatları, ikincisi ilə onların “mükəmməl”, “qeyri-mükəmməl”, “ahəngli” və “ahəngsiz” keyfiyyətləri təhlil edilmişdir. Fərabinin fikrincə, musiqi tədqiqatları bu keyfiyyətlərlə uzlaşan əməli fəaliyyət və nəzəri təhlillərlə həyata keçirilməlidir:

“Əgər mövzu duyğu, yaxud əməli yolla dərk edilməmiş və məntiqi təhlilə tabe olmur, tədqiqatçının ‘müqayisə’ və ‘münasibət’ xüsusiyyətlərinə müraciət etməsi labüddür. Təməl, mücərrəd, təcrid olunmuş ruhi varlıq qanunlarının dərk edilməsi xüsusiyyətlərində sözügedən bu iki şərt müfəssəl şərtlərə qol-qanad vermişdir” (Əl-Fərabî, 1967, s. 105).

Daha öncə söyləmişdik ki, orta əsrlərdə “musiqi elmi”nin nəzəri bünövrəsi məntiq, şeiriyyat, fizika (*fayaziya* – təbiət) və riyaziyyat elmləri əsasında yaranmışdır. Dövrün alimləri müəyyən musiqi mövzularının tədqiqatı üçün incəsənət və ilahi biliklərə müraciət edir, başqa sözlə, qələmə alınmış yazıları ilə öz fəlsəfi, yaxud dini baxışlarını əks etdirməyə çalışırdılar. Bu səbəbdən ilk addımlarını fəlsəfi biliklər zəminində gerçəkləşdirən “musiqi elmi” artıq gerçək biliklərlə, ətraflı təhlil, təcrübə və nəzəri şərtlərlə müəyyənləşən məntiqi bilik anlayışına çevrilmişdir.

Digər elm sahələrində olduğu kimi, Əl-Fərabî musiqi tədqiqatlarında da hər hansı bir mövzunun gerçək mahiyyətini açmaq, onun sahib olduğu “müəyyən-mücərrəd” meyarların izahı üçün yalnız “məntiq” – dəlil və dəyərlər elmindən, onun nəzəri mənbələrindən istifadə etmişdir.

Böyük alim hər zaman güvəndiyi “məntiq” anlayışı ilə gerçəyi yanlışdırdan qoparan özəllikləri kəşf etmişdi:

“Məntiq təfəkkürün təməlidir, o, inandığı varlığın arxasınca gedər və qorunar. Məntiq öz xəyalı və dürüst düşüncəsi ilə elmi və dini müşkülləri ayırır özəlliyi kəşf edir. Tələffüz dilin sahib olduğu təfəkkürə təslimat göstərir” (Aydınlı, 2011, s. 71).

Əl-Fərabî tədqiqatlarında müxtəlif sahələri işıqlandıran biliklərin qarşılıqlı əlaqəsi çox zaman tədqiq olunan bir mövzunun digər mövzu daxilində yerləşməsi və inkişaf etməsi ilə bağlı idi. Onun bu kimi təcrübələri sadəcə musiqi sahəsində deyil, eləcə də məntiq və dilçilik elmləri üzrə apardığı tədqiqatlarda da görünməkdə idi. Fəlsəfi məntiqin iki qolunu təmsil edən “tədqiqat” və “müləhizə” anlayışları ustadın araşdırma səbəbləri olub, şərtlərinin mükəmməlliyini təmin edən bədii düşüncələrlə “musiqi” varlığını tədqiq edib, onun elmi baxışlarını açıqlamışdı.

Öz nəzəri təhlillərində ümumidən xüsusiyyə müddəası ilə yola çıxan Əbu Nəsr Əl-Fərabî hər bir mövzu tədqiqatını biliklərin nəticələri və sıralanmış müləhizələri ilə həyata keçirmişdir. Öz nəzəri sisteminə əsaslanan alim tədqiqatlarının mahiyyətini qısa olaraq belə açıqlayır:

“Bilikdə təhlil – ‘son’dan ‘başlanğıc’a qədər məlum olmayan əsaslarla fəaliyyət göstərir, tərkib isə ‘məlum başlanğıc’la həyata keçirilir” (Kaya, 2014, s. 63).

Nəticə

Elmi biliklərin əsasları ilə təkmilləşib, fəlsəfə və məntiq meyarları ilə tədqiq edilən musiqi nəzəriyyəsinin “başlanğıc” və “nəticə” anlayışları hələ ilk İslam alimlərinin “elmlər təlimi” ilə müəyyən edilsə də, nəzəri incəsənətin elmi axtarışları, təlim müləhizələri hələ də davam etməkdədir.

“Kamil təfsirlər üslubi-dövrəyə yerləşmədikcə, ‘aşkardan’ ‘nəticəyə’ uzanan düşüncələrin idarəsi ilə var olan bu və ya digər maddənin mahiyyəti hələ açılmaqdadır” – təbiri, Əl-Fərabinin yüksək hədəflərinin – təlim, təfəkkür, duyğu və məntiq birləşməsinin bariz ifadəsidir.

Ədəbiyyat

1. Aydınlı, Y. (2011). *Farabi*. İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi.
2. Bədəvi, A. R. (1983). *Ər-risələ əl-musiqiyyə və əl-fəlsəfiyyə li Əl-Kindi və Əl-Fərabî* [Əl-Kindi və Əl-Fərabinin musiqi və fəlsəfi traktatı]. Beyrut.
3. Daykeeva, S. D. (2002). *Filosofiya muzyki Abu Nasra Mukhammada al'-Farabi* [Əbu Nəsr əl-Fərabinin musiqi fəlsəfəsi]. Almatı.

4. Əl-Farabi. (1962). *Əl- 'Uṣrūḥāt əl-falsafiyya* [Fəlsəfə risalələri]. Qahirə: Dər əl-Kitəb əl- 'Arabī.
5. Əl-Farabi. (1967). *Kitəb əl-musiqa əl-kəbir* [Böyük musiqi kitabı] (Ğ. Abd əl-Məlik, Şərh.). Qahirə: Dər əl-Kitəb əl- 'Arabiyya li ət-Tibā'a və ən-Nəşr.
6. El-Farabi. (2014). *İhsau' l Ulum* (A. Arslan, Trans.). Ankara: Divan Kitap.
7. Əl-Fərabī. (1986). *Kitəb əl-əlfaz əl-musta'mila fī əl-mantiq* [Məntiqdə istifadə edilən sözlər kitabı] (M. Mehdi, Təq. və mül.). Beyrut: Dər əl-Muşriq.
8. Fakhry, M. (1987). *Əl- 'ai'tibārāt əl-Fārābī* [Fərabī mülahizələri]. Beyrut.
9. Filiz, Ş. (2015). *Farabi*. İstanbul: İnsan Yayınları. (Kılavuz Kitaplar Dizisi)
10. İbn Xəllikan. (1978). *Kitəb vəfəyət əl-aya'n və ənəb'u əbnə'i əz-zəməən* [Əyanların vəfatı və dövrün oğulları haqqında yazılar] (İ. Abbas, Ed.). Beyrut.
11. Kaya, M. (2014). *İslam filosoflarından felsefə mətnləri*. İstanbul: Kitapyurdu Yayınları.
12. Levend, A. S. (2015). *Divan edebiyatı: Kelimeler, remizler, mezmunlar ve mefhumlar*. Ankara: Dergâh Yayınları.
13. Uludağ, S., & Akdoğan, B. (2014). *İslam ve musiki; İslam ve musiki sanatı: Makale, inceleme, araştırma* (Vol. I–1275 s.; II–1288 s.). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Daxil oldu: 11.03.2025

Qəbul edildi: 11.05.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/48/43-47>

Abdelaziz Tahraoui

University of Continuing Education – M'sila

<https://orcid.org/0009-0006-5871-9255>

aziztahraouialg@gmail.com

Electoral Violence in Nigeria's Fourth Republic: The 2011 Elections as an Example

Abstract

This study addresses the phenomenon of violence associated with electoral processes in Nigeria, aiming to explore the roots of this issue and its practical manifestations. It begins with an analysis of the theoretical concepts related to political violence in electoral contexts, identifying its characteristics and different forms. The study then examines the historical development of this phenomenon in Nigeria's modern experience, with a focus on the period following the return to democracy in 1999, particularly the 2011 elections. This is done by investigating the patterns of violence that emerged during this period and the mechanisms of its spread. Finally, the study reviews the consequences of this violence on national stability and the future of democracy in Nigeria.

Keywords: *electoral violence, Federal Republic of Nigeria, democratic transition, national stability*

Əbdüləziz Təhraui

Davamlı Təhsil Universiteti – M'sila

<https://orcid.org/0009-0006-5871-9255>

aziztahraouialg@gmail.com

Nigeriyanın Dördüncü Respublikasında seçki zorakılığı: 2011-ci il seçkiləri nümunə kimi

Xülasə

Bu araşdırma Nigeriyadakı seçki prosesləri ilə əlaqəli zorakılıq fenomeninə toxunaraq, bu məsələnin köklərini və onun praktiki təzahürlərini araşdırmaq məqsədi daşıyır. O, seçki kontekstində siyasi zorakılıqla bağlı nəzəri konsepsiyaların təhlili, onun xüsusiyyətlərinin və müxtəlif formalarının müəyyən edilməsi ilə başlayır. Tədqiqat daha sonra 1999-cu ildə demokratiyaya qayıdışından sonrakı dövrə, xüsusilə də 2011-ci il seçkilərinə diqqət yetirməklə Nigeriyanın müasir təcrübəsində bu fenomenin tarixi inkişafını araşdırır. Bu, bu dövrdə ortaya çıxan zorakılıq nümunələrinin və onun yayılma mexanizmlərinin araşdırılması ilə həyata keçirilir. Nəhayət, tədqiqat bu zorakılığın Nigeriyada milli sabitliyə və demokratiyanın gələcəyinə nəticələrini nəzərdən keçirir.

Açar sözlər: *seçki zorakılığı, Nigeriya Federal Respublikası, demokratik keçid, milli sabitlik*

Introduction

In the context of breaking away from party and military dictatorships, African countries plunged into competitive electoral experiences in an attempt to overcome the legacy of indifference towards the fate of democracy on the continent. The last few decades have witnessed an apparent shift toward pluralistic systems, with many countries allowing for periodic elections. However, in reality, these elections have turned into mere formalities lacking democratic substance. Instead of being a tool for the peaceful transfer of power, these elections have become instruments to maintain the democratic façade, while power remains, in reality, concentrated in the hands of ruling or military elites. This raises profound questions about the seriousness of democratic transition in Africa, especially given the increasing signs of electoral fraud and manipulation. Despite the democratic changes observed in

the African political scene since the end of the Cold War, these transitions have not always been smooth or stable. Many countries that theoretically transitioned from one-party systems or military rule to multi-party systems faced numerous obstacles that hindered the consolidation of democracy. This was due to weak institutional structures, rampant corruption, and the dominance of old elites over the political scene under a new democratic guise. Moreover, external factors, such as the support of international powers for authoritarian regimes under various pretexts, contributed to hindering true democratic transformation.

One of the most prominent challenges facing emerging democracies in Africa is the lack of genuine legitimacy in their elections. Elections are often held under international pressure or to polish the image of the ruling regime, without any genuine intention of transferring power in the event of a loss. This makes them mere "electoral spectacles" aimed at giving false legitimacy to the rulers, while decision-making mechanisms remain under the control of the ruling elites. Additionally, the weakness and division of political parties, coupled with the absence of clear political programs, prevent the emergence of an opposition capable of effectively competing with the ruling system.

Electoral violence remains one of the most dangerous factors hindering democratic transition in Africa. In many countries, elections have become synonymous with acts of violence and ethnic or religious conflicts, where armed gangs and inflammatory rhetoric are used to intimidate voters or falsify results. This weakens citizens' trust in the democratic process and also leads to the fragmentation of social cohesion and the outbreak of long-term conflicts.

Nigeria stands out in this context as an interesting case. Despite being the largest democracy in Africa in terms of population, it has experienced repeated waves of electoral violence, particularly during the 2011 presidential elections. Although these elections were part of the democratic process that began after the end of military rule in 1999, they were marked by bloody incidents that sparked widespread debate about their integrity and stability. This has led us to pose the following question: What are the root causes behind the continued electoral violence in Nigeria despite successive democratic experiences?

Research

1- Conceptual Foundation of Electoral Violence

1-1 Definition of Electoral Violence:

Electoral violence is sometimes referred to as "electoral conflict." It is a subcategory of political violence and also a subcategory of electoral fraud. Electoral violence can be understood as any event in which the use of coercive force coincides with the electoral process (Osisioma, 2007, p. 159).

The United Nations Development Programme defines electoral conflict as: "Acts or threats of coercion, or physical harm committed to influence the electoral process, which occur within the context of electoral competition" (Adesola & John, 2014, p. 141). According to "Strauss and Taylor," electoral violence can be understood as physical violence and coercive intimidation directly linked to an upcoming electoral contest or a declared electoral outcome (Adesola & John, 2014, p. 141).

"Fischer" defines electoral violence as "any random or organized act aimed at determining, delaying, or influencing the electoral process in one way or another through threats, verbal intimidation, hate speech, misinformation, physical assault, coercive protection, extortion, property destruction, or assassination" (Osisioma, 2007, p. 159). "Sysk" provides the most detailed definition of what he calls "election-related violence," describing it as acts or threats of coercion, intimidation, or physical harm committed to influence the electoral process, or that arise within the context of electoral competition when carried out, to affect the electoral process. Violence can be used to influence the election process, such as efforts to delay or disrupt polling and affect the results (Olayiwola, 2014).

1-2 Disrupting the polling and influencing the results.

There are two main components in all these definitions: the temporal relationship between violence and elections, and the causal link between the two. Electoral violence is traditionally understood as violence occurring during the election cycle, including the pre-election, election, and post-election periods. The causal relationship is often more specific, as it is limited to what is directly or indirectly related to the electoral process, rather than violence that occurs during the electoral process but has no direct impact on the elections. However, most forms of collective violence in society are somehow linked to the electoral process, given the significant political, social, and

economic implications of electoral outcomes. Most acts of collective violence that occur during the election campaign and on election day are politically motivated.

Violence is used in many less democratic countries as a coercive tool to punish external groups and reward clients. Violence always plays a role in the political institutions of these countries. Ethnic groups may rally around certain candidates, creating conditions favorable for the outbreak of ethnic conflict during election periods. Politicians, leaders, or candidates may attempt to incite conflict between different ethnic or religious groups to support their base during elections. Politicians may exploit ethnic and religious divisions during elections to mobilize support, or they may promise certain ethnic groups favorable redistribution policies, including the redistribution of pastoral lands, which can influence these actors to participate in the elections and conflict with other ethnic groups to gain a larger share of resources (Omotola, 2020).

Electoral violence is the coercive force directed at electoral actors or objects that occurs within the context of electoral competition. This definition can be justified on the basis that all political violence that occurs during the election period can be linked to the electoral process, either directly or indirectly.

1-3 Types of Electoral Violence:

There are many different ways in which coercive force can intervene in the electoral process, which suggests the need to break down electoral violence into its constituent parts. This phenomenon can be classified as:

- The point in the electoral process or period when violence occurs.
- The involved actors (perpetrators and victims).
- The forms that violence takes (Birch & Muchlinski, 2017, pp. 220-221).

We can distinguish between violence that occurs before, during, and after elections, violence committed by the state, international and non-governmental actors, and violence that causes actual physical harm, or is instead used for coercion, restriction, or to influence electoral processes. For example, politicians may hire militias to stand outside polling stations in opposition-friendly areas to reduce voter turnout. Although this behavior is designed to intimidate voters, it is not entirely different from militias engaging in organized violence and physical assaults on voters at polling stations (Birch & Muchlinski, 2017, p. 221).

Each incident of electoral violence is understood as either: a perpetrator, a victim, or an act with varying degrees of severity. Based on this, electoral violence is classified into two main categories: threats, including threats, incitement, and coercion that do not amount to actual physical harm, and attacks, including violence in the form of assaults and violent physical confrontations (Birch & Muchlinski, 2017, p. 221).

This distinction is precise enough to capture different types of electoral violence, but not so detailed that it imposes insurmountable obstacles. According to studies on political violence, we classify the actors into three types: state actors (including political parties/politicians as well as official state institutions such as the police and military), non-state actors (including actors in opposition parties, ethnic and religious groups, and ordinary citizens), and international actors (including international and transnational governmental organizations) (Birch & Muchlinski, 2017, pp. 221-222).

1-4 Elections and Violence in the Fourth Republic of Nigeria: The emergence of the Fourth Republic gave Nigerians great hope and confidence in the belief that democracy had finally returned to the country. This confidence was further strengthened by the smooth conduct of the 1999 general elections. The subsequent characterization of the 1998/1999 elections can be attributed to several factors, including the general feeling or moral consensus among Nigerians not to do anything that could provide the military institution with an excuse not to vacate the political stage, as well as the fact that the presidential candidates were not only from the same geopolitical region—the South West—but also from the same ethnic group—the Yoruba (Adesola & John, 2014, pp. 143-144).

Despite the usual allegations and counter-allegations of fraud, none of them were serious enough to threaten or disrupt the series of elections that took place between December 1998 and February 1999 (Adesola & John, 2014, p. 144).

The 2003 general elections also witnessed a great deal of violence. Three people were killed in the local government area of Itchi during a clash between competing political parties in Okihi on

April 12, 2003. In Bayelsa State, Dr. George Fenti, the brother of the ruling People's Democratic Party candidate, was killed. While the United Nigerian People's Party was holding an outdoor meeting, a group opened fire on them. Additionally, six people were killed in Cross River State during the National Assembly elections on April 12. In Bayelsa, opponents of the People's Democratic Party set fire to the state government building and twelve vehicles. Violence marred the April 12 elections, with five people killed in Bayelsa during violent clashes between competing political parties in the state. Also, in Bayelsa, armed youth from the Ijaw ethnic group shot and killed four police officers while they were returning from official election duties on May 4, 2003. After the 2003 elections in Nigeria, specifically on July 10, 2003, Governor Chris Ngige was kidnapped from the Government House in Awka. In Anambra State, a team of police officers stormed the governor's office and abducted him, claiming he had resigned from his position as the state governor (Nkwachukwu & Nkiru, 2012, pp. 18-19).

In the 2007 elections, electoral violence was a major issue of concern throughout the electoral process. While peaceful campaign activities were observed in some states, incidents of violence increased as the elections approached. Reliable reports, including those from the Institute for Democracy in South Africa (IDSA) and international and local media, indicate that at least 200 people, including police officers, were killed in election-related violence. This figure is higher than what was reported for the 2003 elections and is unacceptable in terms of the fundamental right to life and the democratic process. Despite the welcome and repeated messages from security agencies demonstrating a policy of zero tolerance for electoral violence, it seems that the security agencies, the Independent National Electoral Commission, and political parties have not taken decisive steps to address the situation, electoral violence, and the security challenges in Nigeria (Osisioma, 2007, p. 166).

2-Manifestations of Electoral Violence in the 2011 Elections

The shocking paradox of the 2011 general elections in Nigeria was that Human Rights Watch described them as among the most credible in Nigeria's history, yet they were also among the bloodiest. Generally, all elections in Nigeria since independence, especially those conducted by civilian governments, have been marred by widespread electoral violations, including electoral violence (Bamgbose & Adele, 2012, p. 212).

Nigerian elections have generally been flawed, with each successive election being worse than the previous one, such that the only elections in Nigeria with minimal manipulation and other malpractice were those held by the colonial authorities. The famous "June 12" 1993 presidential election is considered the most credible Nigerian election post-independence, in which Moshood Abiola was supposed to win, but the election was later annulled following a military coup by Ibrahim Babangida (Bamgbose & Adele, 2012, p. 212).

The 2011 general elections were widely recognized as a new beginning in Nigeria's electoral history. The 2011 presidential election reflected the long-standing divide between the Muslim-majority north and the Christian-majority south. President Goodluck Jonathan won the election with a majority of the votes (around 59%) and also met the constitutional requirements by securing 25% in at least one-third of the states, which he achieved in 31 states of the federation. His main opponent, Muhammadu Buhari, received only about 32% of the total votes and garnered 25% of the votes in only 16 states, most of which were in the north. However, Buhari won the majority of votes in the northern states of Nigeria (Bamgbose & Adele, 2012).

Accordingly, ethnic and religious affiliations played significant roles in the voting patterns of the 2011 presidential election in Nigeria. Thus, when the results of the 2011 presidential election were announced on April 17, supporters of Muhammadu Buhari spontaneously flooded the streets of 12 northern states in violent protests that lasted for three days. There were severe riots in northern states such as Kano, Kaduna, Bauchi, Adamawa, Borno, Gombe, Jigawa, Katsina, Sokoto, Yobe, and Zamfara. Despite efforts by the police and military to suppress and control the riots, Human Rights Watch statistics estimated that over 800 people were killed in the unrest, and more than 65500 people were displaced (Bamgbose & Adele, 2012, pp. 212-213).

The Independent National Electoral Commission for conducting the 2011 elections, and the Muslims and traditional rulers who are believed to have supported Jonathan (Matthew & Usman, 2015, pp. 9-10).

Conclusion

Great efforts have been made to strengthen democracy in Nigeria, yet since the return to civilian rule in 1999, each electoral cycle has been marked by crises and electoral violence that continue to threaten the country's democratic experiment. In the Fourth Republic, electoral violence took on a more dangerous dimension, becoming closely tied to politicians who transformed the democratic process from a peaceful contest of ideas into a life-or-death struggle. As a result, elections, which should safeguard and consolidate stability, have instead become a major source of insecurity, as starkly illustrated by the events surrounding the 2011 elections. To address this deeply rooted problem, Nigeria must take urgent steps, including amending the constitution and electoral laws, and establishing a truly independent and neutral National Electoral Commission that functions outside presidential influence to restore trust among stakeholders. Timely preparation and transparency in the commission's operations are also essential. Moreover, the political elite must abandon the winner-takes-all mentality by fostering political education among both voters and candidates to support a culture of democratic tolerance. Civil society organizations should intensify efforts to raise public awareness about the dangers of electoral crises and their threat to democratic stability. Finally, the government must address the socioeconomic roots of violence by creating job opportunities and reducing poverty, which often fuels political unrest.

References

1. Adesote, A. S., & Abimbola, J. O. (2014). Electoral violence and the survival of democracy in Nigeria's Fourth Republic: A historical perspective. *Canadian Social Science*, 10(3), 140–148.
2. Bamgbose, J. A. (2012). Electoral violence and Nigeria's 2011 general elections. *International Review of Social Sciences and Humanities*, 4(1), 205–219.
3. Bello, M. F., & Bappi, U. (2015, May 11–14). Election rigging and democratic governance in Nigeria since 1999. *International Conference on Research & Development, Salle Audio Visuelle, University of Abomey-Calavi, Cotonou, Republic of Benin*, 10(2).
4. Birch, S., & Muchlinski, D. (2017). The dataset of countries at risk of electoral violence. *Terrorism and Political Violence*, 32(2), 320–342.
<https://doi.org/10.1080/09546553.2017.1388794>
5. Nwolise, O. B. C. (2007). Electoral violence and Nigeria's 2007 elections. *Journal of African Elections*, 6(2), 155–179.
6. Ojo, O. V. (2014). Turbulent election history: An appraisal of precipitating factors in Nigeria. *International Journal of Politics and Good Governance*, 5(5), 1–18.
7. Omotola, S. (n.d.). Explaining electoral violence in Africa's 'new' democracies. *African Journal on Conflict Resolution*. Retrieved March 5, 2020, from <https://www.ajol.info/index.php/ajcr/article/view/63320>
8. Orji, N., & Uzodi, N. (2012). *The 2011 post-election violence in Nigeria*. Policy and Legal Advocacy Centre (PLAC). <https://placng.org/wp/publications/the-2011-post-election-violence-in-nigeria/>

Received: 02.03.2025

Accepted: 31.05.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/48/48-55>

Səadət Cahangirova
Bakı Slavyan Universiteti
<https://orcid.org/0009-0004-9875-3146>
cahangirova58@bk.ru

İnklüziv təhsildə müasir modellər

Xülasə

Ulu Öndər Heydər Əliyev demişdir: *"Təhsil millətin gələcəyidir"*.

Ulu Öndər Heydər Əliyev artıq zərb-məsələ çevrilmiş bu kəlmələri deyərkən həm də inklüziv təhsili nəzərdə tuturdu və zaman göstərdi ki, Ulu Öndərin uğurlu təhsil siyasəti hazırda inklüziv təhsilin inkişafı üçün baza rolunu oynamışdır. Dünyada əlilliyi olan uşaqların təhsildən kənarda qaldığı dövrdən "inklüzivlik" dövrünədək əlilliyi olan şəxslərin təhsilinə müxtəlif yanaşmalar olmuşdur.

Müasir təhsil sistemlərinin əsas məqsədlərindən biri inklüziv təhsilin geniş tətbiqini təmin etməkdir. Inklüziv təhsil xüsusi ehtiyacı uşaqların digər şagirdlərlə birlikdə bərabər hüquqlarla təhsil almasını nəzərdə tutur və bu, sosial ədalətin bərqərar olmasına xidmət edir. Bu istiqamətdə bəzi çətinliklər mövcud olsa da, inklüziv təhsilin tətbiqi dayanıqlı və bərabər cəmiyyətin formalaşması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu məqsədə çatmaq üçün dövlət səviyyəsində inklüziv siyasət gücləndirilməli, qanunvericilik təkmilləşdirilməli, təhsil müəssisələrinin fiziki və pedaqoji mühiti əlçatan olmalıdır. Eyni zamanda, ailələr və cəmiyyət bu prosesə fəal şəkildə cəlb olunmalı, inklüzivlik haqqında maarifləndirmə tədbirləri genişləndirilməlidir. Müəllimlərin bu sahədə bilik və bacarıqları artırılmalı, müasir təlim metodlarına yiyələnmələri təmin olunmalıdır, çünki təcrübə göstərir ki, inklüziv təhsil təkcə fərdi inkişaf üçün deyil, bütövlükdə cəmiyyətin rifahı və integrasiyası üçün əvəzsiz rol oynayır.

Açar sözlər: *inklüziv, inklüziv model, siyasət, təcrübə, təhsil, uşaq, əlillik*

Saadat Jahangirova
Baku Slavic University
<https://orcid.org/0009-0004-9875-3146>
cahangirova58@bk.ru

Modern Models in Inclusive Education

Abstract

Great Leader Heydar Aliyev said: *"Education is the future of the nation"*.

When saying these words, which have already become a proverb, Great Leader Heydar Aliyev also meant inclusive education and time has shown that the successful education policy of the Great Leader has now played a basic role in the development of inclusive education. There have been various approaches to the education of people with disabilities around the world, from the era when children with disabilities were excluded from education to the era of "inclusion".

One of the main goals of modern education systems is to ensure the widespread application of inclusive education. Inclusive education implies that children with special needs receive education with equal rights along with other students, and this serves to establish social justice. Although there are some difficulties in this direction, the application of inclusive education is of great importance in terms of the formation of a sustainable and equal society. To achieve this goal, inclusive policy at the state level should be strengthened, legislation should be improved, and the physical and pedagogical environment of educational institutions should be accessible. At the same time, families and society should be actively involved in this process, and awareness-raising measures about inclusion should

be expanded. Teachers' knowledge and skills in this area should be increased and they should be provided with modern teaching methods. Because experience shows that inclusive education plays an indispensable role not only for individual development, but also for the well-being and integration of society as a whole.

Keywords: *inclusive, inclusive model, policy, practice, education, child, disability*

Giriş

Müasir dövrdə təhsilin əsas prioritetlərindən biri hər bir fərdin bərabər və keyfiyyətli təhsil imkanlarına çıxışını təmin etməkdir. Bu kontekstdə inklüziv təhsil anlayışı xüsusilə ön plana çıxır. Inklüziv təhsil cəmiyyətin müxtəlif üzvlərinin, o cümlədən fiziki, psixoloji və sosial fərqlilikləri olan uşaqların eyni təhsil mühitində, ayrı-seçkilik edilmədən təhsil almasını nəzərdə tutur. Bu yanaşma yalnız əlilliyi olan şagirdləri deyil, eyni zamanda dil, mədəniyyət, sosial-iqtisadi status və digər fərqlərlə seçilən bütün uşaqları əhatə edir.

Son illərdə inklüziv təhsilin həyata keçirilməsi üçün müxtəlif ölkələrdə və təhsil sistemlərində bir sıra müasir modellər və yanaşmalar inkişaf etdirilmişdir. Bu modellər fərqli ehtiyaclara uyğunlaşdırılmış metodları və tədris strategiyalarını əhatə etməklə, hər bir şagirdin potensialını maksimum dərəcədə ortaya çıxarmağı hədəfləyir.

Məqalədə inklüziv təhsilin əsas prinsipləri və bu sahədə tətbiq olunan müasir modellər təhlil ediləcək, onların effektivliyi və qarşıya çıxan çətinliklər müzakirə olunacaqdır.

Bu gün təhsil sahəsində ən çox istifadə edilən anlayışlardan biri “inklüziv” terminidir. Inklüziv (ingiliscə inclusion – daxiləmə) – bütün vətəndaşların, xüsusilə də əlilliyi olan insanların cəmiyyətdə iştirak səviyyəsinin artırılması prosesidir.

Inklüziv təhsil isə ümumi təhsilin elə bir inkişaf mərhələsidir ki, burada hər kəsin, ilk növbədə, sağlamlıq imkanları məhdud (SİM) şəxslərin təhsil hüquqları təmin olunur.

Müasir dövrdə təhsil sahəsində əsas prioritetlərdən biri də məhz inklüziv təhsilin genişləndirilməsidir. Inklüziv təhsil prosesi məktəbəqədər yaşlı uşaqların, şagirdlərin və tələbələrin qabiliyyət və ehtiyaclarına uyğun təhsil proqramları vasitəsilə təhsil prosesinə cəlb olunmasını nəzərdə tutur. (Inklüziv siniflərdə təlimin təşkili)

Müasir şəraitdə prioritetlərdən biri inklüziv təhsildir. Inklüziv təhsil prosesinin hər obyektinin (məktəbəqədər uşaq, şagird, tələbə) onun qabiliyyət və ehtiyaclarına uyğun olan təhsil proqramının köməyi ilə prosesə cəlb edilməsini nəzərdə tutur.

Beynəlxalq ictimaiyyət “inklüziv” anlayışını insanların ictimai həyata fəal şəkildə qatılması kimi dəyərləndirir. Təhsil mühitinə inklüziv yanaşma tətbiq edildikdə məktəblərin bütün şagirdləri və onların valideynləri sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqları cəmiyyətin tamhüquqlu üzvləri kimi qəbul etməyə başlayırlar.

Əlilliyi olan uşaqların təhsil sistemində bərabər hüquqlarının təmin olunması təşəbbüsü Birləşmiş Millətlər Təşkilatına (**BMT**) aiddir. BMT, yaranmasından (1945-ci il) etibarən dövlətlərin və hökumətlərin diqqətini əlilliyi olan insanların keyfiyyətli və əlçatan təhsilə çıxış hüquqlarının təmin edilməsinə yönəlmişdir. Bu məsələlər BMT-nin bir sıra mühüm sənədlərində öz əksini tapmışdır:

“İnsan Hüquqları Bəyannaməsi”(1948), “Təhsildə Ayrı-seçkilikə Qarşı Konvensiya”(1960), “Uşaq Hüquqları Bəyannaməsi”(1959), “Əqli Geriliyi olan Şəxslərin Hüquqları Bəyannaməsi” (1971), “Əlillərin Hüquqları Bəyannaməsi” (1975).

«Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsili (xüsusi təhsil) haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda xüsusi təhsil, evdə təhsil və integrasiyalı təhsilin təşkili ilə bağlı müddəalar nəzərdə tutulsa da, inklüziv təhsilə dair konkret müddəalar yer almamışdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2015-ci il 19 yanvar tarixli, 995 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nın həyata keçirilməsi ilə bağlı Fəaliyyət Planının 1.4-cü bəndində sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin inkişafı və inklüziv təhsili ilə bağlı dövlət proqramının hazırlanması, təsdiqi və həyata keçirilməsi üçün zəruri olan işlərin görülməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bu sənədə uyğun olaraq, 2017-ci ildə “2018–

2024-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında sağlamlıq imkanları məhdud şəxslər üçün inklüziv təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı” təsdiq edilmişdir. (İnklüziv siniflərdə təlimin təşkili”).

Müasir dövrdə əlilliyi olan uşaqlara yanaşma, onların fiziki və zehni inkişafı əsasən iki model üzrə- **tibbi** və **sosial** modellər üzrə aparılır. Beynəlxalq və ölkəmizdə qəbul edilmiş hüquqi sənədlərdə əlilliyi olan insanlar xəstə kimi deyil, sağlamlıq imkanları məhdud insanlar olan(**SİM**) kimi yanaşılması daha məqbul hesab edilir. Bu cür yanaşma isə sağlamlıq imkanları məhdud(SİM) insanlara- əlilliyə dair sosial modeli formalaşdırır.

Sosial model, SİM uşaqların bacarıqlarının inkişafını təmin edən hüquqlarından geniş istifadə istifadə etmələrini və cəmiyyətə inteqrasiyasını təmin edir.

Əvvəllər SİM uşaqlara daha çox tibbi model prizmasından baxılırdı. Bu isə həmin model çərçivəsində əliliyin bir problem kimi görülməsi, “müalicə”, və cəmiyyətdən təcrid kimi tədbirlərin daha geniş tətbiqi ilə nəticələnir, bu da bir sıra hallarda hətta bu uşaqların həyat hüququndan da məhrum edilməsinə səbəb olurdu. Müasir dövrdə isə texnologiyanın və mövcud plan tibbi metodların inkişafı inklüziv təhsilə və sosial inteqrasiyaya daha konstruktiv yanaşmanı mümkün edir. Məsələn, eşitmə məhdudiyyəti olan uşaqların eşitmə aparatları ilə təmin edilməsi onların sağlamlıq imkanlarını artırmaqlı bərabər həm də təhsil və sosial mühitə uyğunlaşmasını daha da asanlaşdırır. (İnklüziv siniflərdə təlimin təşkili)

Əlillər üçün Ümumdünya Fəaliyyət Proqramı (1982) “hamı üçün təhsil” prinsipini inkişaf etdirməkdə davam edir. Bu sənədin 120-ci bəndində göstərilir ki, əlilliyi olan şəxslərin təhsili imkan daxilində ümumtəhsil məktəbi sistemi çərçivəsində aparılmalıdır. Eyni zamanda, 124-cü bənddə diqqətə çatdırılır ki, hər hansı səbəbdən ümumtəhsil sisteminin imkanları bəzi sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar üçün yetərli deyilsə, həmin uşaqlar müvafiq müddətdə xüsusi müəssisələrdə təhsil almalıdırlar (Kopland 2003, s. 375).

“Salaman Bəyannaməsi” (1994) təhsilin inkişafının əsas istiqaməti kimi “inklüziv”ni elan edir. Bu yanaşmanın əsas fərqi ondan ibarətdir ki, təhsil sistemi hər bir uşağın xüsusiyyətlərinə və ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmalıdır, lakin o da istisna edilmir ki, orta məktəblərdə birgə təhsillə yanaşı, bəzi uşaqlar da xüsusi müəssisələrdə təhsil ala bilərlər.

Qeyd edilənlərdən göründüyü kimi inklüziv təhsilin bir sıra əsas prinsipləri var: bu ən əvvəl hər bir şagirdin keyfiyyətli təhsilə çıxışının olması, yəni bərabər imkanlar və əlçatanlığın olmasıdır.

Digər əsas prinsip müxtəliflik və fərdi yanaşmadan ibarətdir, yəni – tədris prosesi fərqli bacarıq və ehtiyacları olan tələbələrə uyğunlaşdırılmalıdır.

Əsas prinsiplərdən biri də ayrı-seçkiliyin qarşısının alınmasından ibarətdir, yəni - cinsiyyət, etnik mənsubiyyət, əlillik, sosial status və digər amillər əsasında fərqləndirmə edilməməlidir.

İnklüziv təhsilin başqa bir əsas prinsipi cəmiyyətin və ailənin iştirakı – yəni inklüziv təhsilin təkcə məktəb daxilində deyil, həm də ailə və cəmiyyətin fəal iştirakı ilə həyata keçirilməsidir.

İnklüziv təhsildə müasir modellər

Hər şeydən əvvəl qeyd edilməlidir ki, xüsusi təhsilə ehtiyacı olan uşaqlar üçün inklüziv təhsil müasir dünyada xüsusi rol oynayır. Bütün yüksək inkişaf etmiş dövlətlər inklüziv təhsilin xüsusi modellərinin təhsil prosesinə inteqrasiyası prosesində iştirak edirlər.

Müasir dövrdə inklüziv təhsilin əsas məqsədi - şagirdlərin təhsildə və sosial sahədə yeni uğurlar əldə etməsinə, həyat imkanlarını zənginləşdirməklə onun daha dolğun olmasına, cəmiyyətə aktiv şəkildə qatılmasına, özünü reallaşdırmasına, konstitusiya hüquqlarını və vətəndaş azadlıqlarını dərk etməsinə nail olmaqdan ibarətdir. Göstərilən məqsədlərə nail olmaq üçün inklüziv yanaşma sistem üzrə planlı olmaqla aparılmalı və məqsədyönlü olmalı, sağlamlıq imkanları məhdud (SİM) uşaqların təhsilinə ardıcıl və davamlı yanaşma tətbiq olunmalıdır.

İnklüziv təhsil inteqrasiya səviyyəsinə görə aşağıdakı modellərə bölünə bilər:

Tam birləşmiş inteqrasiya; Qismən inteqrasiya; Müvəqqəti inteqrasiya (Modeli inklyuzivnoqo obuçeniya: analiz i xarakteristika, 2021)

Bu modellərdə “*inteqrasiya*” və “*həyata keçirmə*” anlayışları əsas anlayışlar kimi istifadə olunur. Bunun səbəbi, cəmiyyətin və dövlətin əlilliyi olan insanlara münasibətinin dəyişdirilməsinə və onların həyatın bütün sahələrində, o cümlədən təhsildə digər vətəndaşlarla bərabər imkanlara sahib olması hüququnun tanınmasına yönəlmiş olmasıdır.

Qarışıq(və ya hibrid) integrasiya modeli.

İnklüziv təhsilin qarışıq integrasiya modeli digərlərindən fərqli olaraq, psixofiziki və nitq inkişafı səviyyəsi yaş normasına uyğun və ya ona yaxın olan uşaqların təhsil aldığı bir modeldir. Bu model çərçivəsində bir və ya iki nəfər xüsusi təhsil ehtiyacı olan uşaq böyük qruplarda (siniflərdə) digər uşaqlarla birlikdə təhsil alır.

İnklüziv təhsilin qarışıq integrasiya modelinin inklüziv təhsilin digər modellərindən əsas üstün cəhətləri həm də ondan ibarətdir ki, qarışıq integrasiya modelində tələbələr həm ümumi siniflərdə, həm də fərdi dəstəklə təhsil ala bilirlər, bu isə müəllimlərə hər bir tələbəyə uyğun tədris metodu seçmək imkanı verir

Modelin digər əsas üstünlüyü ondan ibarətdir ki, bu uşaqlar eyni zamanda xüsusi təhsil müəllimindən sabit və məqsədyönlü dəstək alırlar. Onlar sinifdə daimi olaraq digər uşaqlarla birlikdə iştirak edir, həmyaşıdları və müəllimlər tərəfindən qəbul olunur və bu zaman özlərini bərabər səviyyədə hiss edirlər, bununla belə bu təhsil modelinin bir sıra çətinlikləri də vardır.

Belə ki, bu təhsil zamanı tələbələrin tam sosial integrasiyası çətinləşə bilər, həm də müəllimlər üçün əlavə planlaşdırma və koordinasiya tələb olunur (Siqal, 2017, s. 76).

Beləliklə, həm sosial, həm də akademik baxımdan *inklüziv bir mühit* yaradılmış olur. (Modeli inklyuzivnoqo obuçeniya: analiz i xarakteristika, 2021)

Qismən integrasiya modeli

Qismən (fraqmentar) integrasiya modeli inkişafında problemlər olan uşaqların, normal həmyaşıdları ilə eyni təhsil standartlarını mənimsəməyə və açıq təhsil məzmununu qavramağa hələ tam hazır olmadıqları hallarda tətbiq olunur. Belə hallarda uşaqlar dövlət məktəbində dərslərdə yalnız müəyyən müddət iştirak edirlər, qalan vaxt ərzində isə ya evdə təhsil alırlar, ya da xüsusi (*korreksiya*) məktəblərdə oxuyurlar.

Bu model daimi olaraq uşağın yanında xüsusi təhsil müəlliminin olmasını nəzərdə tutmur, lakin uşağın paralel şəkildə iki məktəbdə təhsil almasına imkan yaradır: biri-xüsusi mütəxəssislərin fəaliyyət göstərdiyi xüsusi təhsil müəssisəsi, digəri isə-adi ümumtəhsil məktəbi. Bununla belə, bu modelin müəyyən çatışmazlıqları da vardır. Belə ki, uşaq adi məktəbdə olduqda peşəkar dəstəyə ehtiyac duya bilər və bu məktəbdə keçirdiyi zaman, bir sıra hallarda isə, onun özünü digər şagirdlərlə bərabər olduğunu hiss etməsi üçün kifayət etməyə də bilər (Siqal, 2017, s. 91).

Müvəqqəti integrasiya modeli

Müvəqqəti integrasiya modeli adından da göründüyü kimi, şagirdlərin müvəqqəti olaraq inklüziv tədris mühitinə daxil edilməsini nəzərdə tutur. Bu modeldə, psixofiziki və nitq inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq, xüsusi sinifin və ya qrupun bütün şagirdləri sağlam həmyaşıdları ilə birlikdə müxtəlif tədris tədbirlərində iştirak edir. Bu integrasiya, adətən ayda ən azı iki dəfə həyata keçirilir.

Bu model inklüziv təhsilin daha geniş və daimi formalarına keçid üçün bir növ hazırlıq mərhələsi hesab olunur və digər modellər arasında müddət baxımından ən qısa olanıdır. (Modeli inklyuzivnoqo obuçeniya: analiz i xarakteristika, 2021)

Müvəqqəti integrasiyanın əsas çətinliyi onunla bağlıdır ki, belə qısa müddət ərzində uşaq tədris mühitinə tam uyğunlaşa və özünü rahat hiss edə bilmir. Buna görə də, bu model tətbiq olunarkən uşağın yanında daim defektoloq - yəni fiziki və əqli qüsurları olan uşaqlarla işləyən mütəxəssis olmalıdır.

Digər tərəfdən, uşağın belə integrasiyada iştirakı emosional stressin azalmasına səbəb olur, çünki uşaq uzun müddət yeni şərtlər və insanlar qarşısında təcrid vəziyyətində qalmır (Siqal, 2017, s. 105).

Tam integrasiya(tam inklyuziv təhsil) modeli.

Tam integrasiya modeli psixofiziki və nitq inkişaf səviyyəsi yaş normasına uyğun və ya ona yaxın olan, eyni zamanda sağlam həmyaşıdları ilə birgə təhsilə psixoloji cəhətdən hazır olan uşaqlar üçün nəzərdə tutulur. Bu model çərçivəsində belə uşaqlar uşaq bağçalarının adi qruplarına və ya ümumtəhsil məktəblərinin siniflərinə daimi şəkildə integrasiya olunurlar.

Uşaqlar eyni zamanda, xüsusi dəstək ehtiyaclarına uyğun olaraq, ya təhsil aldıkları müəssisədə (məsələn, nitq qüsurlu uşaqlar üçün loqopedik mərkəzlərdə), ya da xüsusi təhsil müəssisələrinin müvəqqəti qrup və ya mərkəzlərində əlavə korreksiya dəstəyi alırlar. Məsələn, eşitmə məhdudiyyəti olan uşaqlar səhiyyə sisteminə məxsus audiologiya kabinetlərində lazımi terapiyalarla təmin edilirlər.

Əlilliyi olan uşaq tam təhsil müddəti üçün dövlət məktəbinin adi sinfinə integrasiya olunur. İnkişaf qüsurlarının zəif təzahür edən, silinmiş formaları (məsələn, dislaliya, serebral iflicin hamarlanmış formaları kimi nitq pozğunluğu) olan uşaqlar üçün ən uyğundur.

Bu model uşağın adi məktəbin təhsil prosesinə daxil olması üçün lazım olan vaxt baxımından ən uzun modeldir və mütəxəssislərin daimi yardımının olması baxımından bu model birləşmiş integrasiyanın xarakterik xüsusiyyətlərinə bənzəyir, lakin tam integrasiya üçün bir mütəxəssisin birbaşa uşağın təhsil aldığı yerdə olması xarakterikdir (Modeli inklyuzivnoqo obuçeniya: analiz i xarakteristika, 2021).

Bu modeldə bütün şagirdlər, o cümlədən xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar adi siniflərdə təhsil alır. Müəllimlər fərqli ehtiyacları nəzərə alaraq dərslər planlarını tənzimləyir və dəstək xidmətləri təqdim olunur.

İnklüziv təhsilin dəyərini dərk etməklə yanaşı, ümumi təhsil müəssisələrində inklüziv təhsil ideyalarının həyata keçirilməsinə mane olan bir sıra amilləri qeyd etmək lazımdır. Əsasən, bu, əlil uşaqlara qarşı dözümsüz münasibəti, bu uşaqları cəmiyyətin tamhüquqlu üzvləri kimi qəbul etməyə psixoloji hazırlıqsızlıqdır.

Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların valideynləri istehzadan, sinif yoldaşları və müəllimlərlə münaqişələrdən, uşaqlarının xüsusi ehtiyaclarını başa düşməməkdən və müvafiq olaraq, uşaqların xüsusi ehtiyacları üçün təhsil prosesinin qeyri-adekvat cavablandırılmasından qorxaraq, uşaqlarını adi məktəbə göndərmək istəmirlər (Brizqalova, 2011, s. 42).

Beləliklə, yuxarıda göstərilən mütəxəssis rəylərini inklyuziv təhsilin müasir modelləri baxımından müqayisə edib, qruplaşdırsaq aşağıdakı nəticəni əldə etmiş olarıq:

Model	İnteqrasiya Dərəcəsi	Dəstək Növü	Tətbiq Qrupu
tam inklyuziv	Davamlı	Məktəbdə mövcud mütəxəssis dəstəyi	Psixofiziki inkişafı normal olanlar
qarışıq	Qismən, müəyyən fənlər üzrə	Müəllim və xüsusi təhsilçi	Geniş qrup
qismən	Əsasən ev və xüsusi məktəb+ bəzən ümumi məktəb	Minimum müşayiət	Tədrisə hazır olmayanlar
müvəqqəti	Məhdud zaman, ayda 1-2 dəfə	Defektoloq müşayiəti	Hazırlıq mərhələsində olan uşaqlar

Bununla belə, ümumiləşdirsək tam inklüziv təhsilin aşağıdakı üstünlüklərinin olması qeyd edilməlidir.

Tam inklyuziv təhsil modeli tələbələr arasında sosial integrasiyanı gücləndirməklə bərabər həm də, xüsusi ehtiyacı olan şagirdlərin özünə inamını artırır, bundan başqa müxtəlif bacarıqları olan şagirdlər bir-birindən öyrənmək imkanı əldə edirlər, bununla belə tam inklüziv təhsilin bir sıra çətinlikləri də ola bilər. Belə ki, bu modelin tətbiqi zamanı müəllimlər üçün əlavə təlim və resurslar tələb olunur, həm də fərdi yanaşma və dəstək sistemləri tam qurulmadıqda effektiv olmağa bilər.

İnklüziv təhsilin bütün modellərini integrasiya və ya həyata keçirmə cəhətlərinə görə birinin digərindən üstün cəhətlərinin və ya çətinliklərinin olmasına baxmayaraq onları ümumiləşdirmək və müqayisə etmək üçün deyə bilərik ki, onların hamısı şübhəsiz ki, inklüzivliyin inkişafı üçün faydalı və zəruridir.

Eyni zamanda, yuxarıda qeyd olunan modellərin bir sıra fərqli cəhətləri ilə yanaşı həm də ümumi cəhətləri var: bu modellərin hər biri sağlam həmyaşıdlar qrupunda xüsusi təhsilə ehtiyacı olan uşağın təhsilinin və təliminin təşkilində müntəzəm olaraq müəllimlərə yardım göstərən xüsusi təhsil müəllimindən integrasiya prosesinə məcburi rəhbərlik etməyi tələb edir.

Tam integrasiya modelinin yalnız psixofiziki inkişafın nisbətən yüksək səviyyəsini nümayiş etdirən xüsusi uşaqların bir hissəsi üçün təsirli ola biləcəyini vurğulamaq da vacibdir. Bununla belə,

əlilliyi olan uşaqların böyük əksəriyyəti üçün inklüziv təhsilin qismən və xüsusilə müvəqqəti formalarından istifadə etmək məqsədəuyğundur.

Odur ki, inklüziv təhsil modeli hər bir uşaq üçün onun imkanlarından asılı olaraq fərdi seçilməli, həmçinin bəzi modellər üçün xüsusi şəraitin, avadanlıqların və xüsusi texniki avadanlıqların olması nəzərə alınmalıdır.

Göstərilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, son dövrlərdə xüsusi təhsilə ehtiyacı olan uşaqların tədrisi və tərbiyəsi üçün daha çox innovativ yanaşmalara və modellərə ehtiyac vardır. Sosial statusundan, irqindən, dini mənsubiyyətindən, fiziki və əqli qabiliyyətlərindən asılı olmayaraq, inklüziv təhsil hər bir uşağa öz fərdi inkişaf ehtiyaclarını ödəmək və inkişaf səviyyəsinə uyğun təhsil almaq imkanı yaradır. Bu, inklüziv təhsilin əsas prinsiplərindən biri olan *bərabər hüquqların* təmininə xidmət edir.

Bu gün Azərbaycanda inklüziv təhsilin inkişafı məsələsi yalnız valideynlərin və pedaqoji kollektivlərin deyil, bütövlükdə cəmiyyətin diqqət mərkəzindədir. Lakin bu sahədə qarşıya çıxan əsas problemlərdən biri tətbiq olunan metodların spesifikliyi, peşəkar kadr hazırlığının yetərli səviyyədə olmaması və ixtisaslaşmış mütəxəssislərin çatışmazlığıdır.

Təcrübə göstərir ki, inklüziv təhsilin uğurlu tətbiqi üçün yalnız qanunvericilik və proqram sənədləri kifayət etmir. Bu sahədə kompleks yanaşma tələb olunur: təhsil müəssisələrinin inklüzivliyə hazırlanması, müəllimlərin ixtisasartırması, valideynlərin maarifləndirilməsi, eləcə də cəmiyyətin bu prosesə müsbət münasibətinin formalaşdırılması zəruridir.

Bu gün Respublikamızda inklüziv təhsilin tətbiqini təmin edən müvafiq qanunvericilik bazası mövcuddur və sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlar da daxil olmaqla uşaqların rifahının yüksəldilməsi daim dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri olmuşdur. Ulu öndər Heydər Əliyevin bu sahədə əsasını qoyduğu siyasət hazırda Prezident İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva tərəfindən uğurla davam etdirilir. Azərbaycan müstəqillik dövründə insan hüquqları, xüsusilə uşaq hüquqları ilə bağlı beynəlxalq saziş və konvensiyalara qoşulmuş, bununla bağlı üzərinə bir sıra öhdəliklər götürmüşdür. Bu öhdəliklərdən biri də ayrı-seçkiliyə yol vermədən əlilliyi olan şəxslərin təhsil hüququnun təmin edilməsi və bütün təhsil pillələrində inklüziv təhsilin təşkil olunmasıdır.

Həmçinin qeyd edilməlidir ki, inklüziv təhsilin inkişafı elmi, metodiki və inzibati resursları əhatə edən mürəkkəb, çoxşaxəli prosesdir. Inklüzivlik ideyasını qəbul etmiş müəllimlər və təhsil müəssisələrinin rəhbərliyi xüsusilə təhsil prosesinin təşkilində, mərkəzi fiqurun uşaq olduğu təhsil prosesinin bütün iştirakçıları arasında qarşılıqlı əlaqə mexanizminin işlənilməsində köməyə ehtiyac duyurlar. Inklüziv məkan təkcə uşaqlar üçün deyil, həm də böyüklər üçün açıqlıq və əlçatanlıq deməkdir.

İnklüziv təhsilin inkişafı üzrə əsas fəaliyyət istiqamətləri

2021-ci ildən etibarən ARTİ inklüzivliyin təşviqi və inklüziv təhsilin tətbiqinə aşağıdakı əsas istiqamətlər üzrə dəstək verir:

1. Maarifləndirmə

Ümumi təhsil müəssisələrində inklüzivlik mədəniyyətinin formalaşdırılması məqsədilə pedaqoji və inzibati heyətlə yanaşı, şagirdlər və onların valideynləri ilə maarifləndirici görüşlər keçirilir. Bu görüşlər zamanı iştirakçılara inklüzivliyin mahiyyəti və əhəmiyyəti, əlilliyə tibbi və sosial yanaşma, məktəb heyətinin və valideynlərin rolu haqqında məlumat verilir. Bununla yanaşı, sosial videoçarxlar da hazırlanaraq cəmiyyətə təqdim olunur.

2. Təlimlərin keçirilməsi

Təlimlərin əsas məqsədi müəllim, korreksiyaedici pedaqoqlar və psixoloqların inklüziv təhsil sahəsində bilik və bacarıqlarını artırmaqdır. Təlim mövzularına inklüziv dəyərlər, əlilliyə sosial və tibbi yanaşma, uşaqyönümlü pedaqoji yanaşmalar, Universal Öyrənmə Dizaynı (UÖD), sinif strategiyaları və tədris prosesinin planlaşdırılması daxildir. Həmçinin, Psixoloji-Tibbi-Pedagoji Komissiyaların fəaliyyətinə dəstək məqsədilə təlimlər təşkil olunur.

3. Metodik dəstək

İnklüziv təhsilin keyfiyyətli olması həm də bu təhsilə verilən lazımi metodiki dəstəkdən çox asılıdır, odur ki, inklüziv təhsilin təmin edilməsi üçün müəllimlərə, korreksiyaedici pedaqoqlara,

psixoloqlara və məktəb rəhbərlərinə mentorluq və Fərdi Təlim Planlarının hazırlanması üzrə davamlı metodik dəstək göstərilir. Mentorluq prosesi çərçivəsində tədris zamanı yaranan çətinliklərin aradan qaldırılması, valideynlərlə əməkdaşlıq və digər praktiki məsələlər üzrə məsləhətlər verilir. (Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu, n.d.)

Araşdırmalar göstərir ki, hazırda Respublikamızda 60 mindən artıq əlilliyi olan uşaq mövcuddur və onların inklüziv təhsilə cəlb edilməsi üçün bir sıra tədbirlər görülməklə keyfiyyətli təhsil almaları aşağıdakı qaydada təşkil edilmişdir:

1) 1105 nəfər xüsusi təhsil; 2) 2664 nəfər isə xüsusi internat məktəblərində (onlardan 1353 nəfəri həmin təhsil müəssisələrində gecələyir) təhsil alır; 3) 7750 nəfər evdə təhsilə; 4) 268 nəfər isə inklüziv təhsilə cəlb edilmişdir (Əsədova, 2020, s. 36).

“Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 5-ci maddəsi sağlamlıq imkanlarından asılı olmayaraq hər bir vətəndaş üçün bərabər təhsil imkanlarının yaradılmasına və yarana biləcək ayrı-seçkiliyin yolverilməzliyinə, deməli, bu təhsilin də uğur qazanacağına təminat verir. Bundan əlavə, “2018–2024-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında sağlamlıq imkanları məhdud şəxslər üçün (SMİ) inklüziv təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı” inklüziv təhsilin bütün pillələr üzrə həyata keçirilməsini və bu məqsədlə maneəsiz təhsil mühitinin yaradılmasını nəzərdə tutur (Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti, 2018).

Bununla yanaşı, ümumi təhsil müəssisələrində, inklüziv təhsilin təşkili ilə bağlı məsələlərin hüquqi cəhətdən tənzimlənməsi və hüquqi bazanın daha da genişləndirilməsi məqsədi ilə 2023-cü ilin fevral ayında təsdiq edilmiş “İnklüziv təhsilin təşkili Qaydası” sənədi isə bu sahədə olan problemlərin həllinə böyük dəstəkdir (Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti, 2018).

Beləliklə, tam əsasla belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, yaradılmış və reallıqlar nəzərə alınmaqla daima təkmilləşdirilən qanunvericilik bazası maneəsiz inklüziv təhsil almasını təmin edəcək.

Ən nəhayət, sonda qeyd etmək lazımdır ki, dövlət sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların təhsil probleminə daha çox diqqət yetirməlidir, çünki bu uşaqlar sağlam uşaqlarla bərabər hüquqlara malik olmalıdırlar, çünki onların arasında bacarıqlı, istedadlı uşaqlar da var. Bütövlükdə dövlətin, xüsusən də cəmiyyətin mühüm vəzifələrindən biri onların ictimai həyata “integrasiya”sına kömək etməkdir. Qarşıya qoyulmuş bu vacib məsələnin uğurlu həllinə nail olunması, inklüziv sinif təşkil edilən ümumi təhsil müəssisələrinin şəbəkəsini genişləndirmək, Azərbaycanda əlilliyi olan uşaqların təhsil hüququnun təminatına dəstək vermək, inklüziv təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək və məktəblərdə kadr potensialını gücləndirmək məqsədilə 2021/2022-ci tədris ilindən başlayaraq Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu (ARTİ), Elm və Təhsil Nazirliyi və UNICEF ilə birgə “İnklüziv sinif təşkil edilən ümumi təhsil müəssisələrinin şəbəkəsinin genişləndirilməsi” adlı layihə həyata keçirir. Sözügedən layihə çərçivəsində hazırda 10 region üzrə 22 ümumi təhsil müəssisəsində ümumilikdə 205 sağlamlıq imkanları məhdud olan (SMİ) şagird təhsilə cəlb edilmişdir (Azərbaycan müəllimi, 2010).

Bununla bərabər, inklüziv təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş digər tədbirlər də görülür. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu (ARTİ) 2018-ci ildən etibarən Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi və BMT-nin Uşaq Fondu (UNICEF) ilə birlikdə və əməkdaşlıqda bir sıra uğurlu layihələr həyata keçirir. Bu istiqamətdə, yəni 2018-2020-ci illərdə sağlamlıq imkanları məhdud olan (SMİ) uşaqların ümumi təhsil müəssisələrində daha keyfiyyətli təhsil almaq, cəmiyyətə daha tez integrasiya olunması imkanlarına lazımi dəstəyin verilməsi məqsədilə Müəllim İnkişafı Mərkəzləri (həm də Resurs Mərkəzləri kimi tanınır) yaradılmış və Bakı, Gəncə, Sumqayıt, Quba, Şəki, Ağcabədi və Qazax regionları daxil olmaqla cəmi 7 region üzrə yaradılaraq 9 məktəbdə fəaliyyət göstərən həmin mərkəzlər müəllimlərin peşəkar fəaliyyətinə və inkişafına layiqli xidmət göstərmişdir (Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu, n.d.).

Nəticə

Nəticə olaraq demək olar ki, inklüziv təhsildə tətbiq olunan yeni modellər təhsilin daha ədalətli, bərabər və hərtərəfli olmasına mühüm töhfələr verir. Bu modellər şagirdlərin fərdi ehtiyaclarına

əsaslanan çevik yanaşmaları, pedaqoji yenilikləri və çoxşaxəli əməkdaşlıq prinsiplərini önə çəkərək, inklüzivliyin təhsil sisteminə real inteqrasiyasını təmin edir. Universal dizayn, differensial tədris kimi yanaşmalar müəllimlərin adaptasiya imkanlarını artırır, eyni zamanda müxtəlif qruplardan olan şagirdlərin tədris prosesində tam iştirakını təşviq edir.

Bununla belə, bu modellərin uğurla tətbiqi üçün yalnız pedaqoji deyil, həm də inzibati, sosial və texniki dəstəklərin təmin olunması vacibdir. Müəllimlərin davamlı olaraq ixtisasartırma proqramlarına cəlb edilməsi, valideynlərin maarifləndirilməsi və inklüziv mühitin yaradılması bu sahədə uğurun əsas şərtlərindəndir. Beləliklə, inklüziv təhsildə yeni modellərin tətbiqi yalnız təhsil sektorunun deyil, bütövlükdə cəmiyyətin inkişafına xidmət edən strateji bir yanaşma kimi qiymətləndirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan müəllimi. (2010, 10 dekabr). Səh. 4. <https://mail.old.muallim.edu.az>
2. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti. (2018). 2018-2024-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında sağlamlıq imkanları məhdud şəxslər üçün inklüziv təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı. <https://e-qanun.az/framework/38822>
3. Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu. (n.d.). Azərbaycanda inklüziv təhsil. <https://arti.edu.az/inkluziv>
4. Brizqalova, S. O., & Zak, Q. Q. (2011). Inklüziv təhsil: beynəlxalq təcrübə. In Inklüziv təhsil: metodologiya, praktika, texnologiya (s. 41–43). Elmi-praktik konfrans materialları.
5. Əsədova, B. (2020). Inklüziv cəmiyyətin formalaşmasında inklüziv təhsilin əhəmiyyəti və rolu. Inklüziv təhsil: reallıqlar, çağırışlar, perspektivlər. Beynəlxalq elmi konfransın məqalələr toplusu, 36–37.
6. Inklüziv siniflərdə təlimin təşkili. (n.d.). Tipii.edu.az. <https://tipii.edu.az>
7. Kopland, M. (2003). Sorğuya rəhbərlik: məktəbin təkmilləşdirilməsi üçün potensialın yaradılması və davamlılığı. Təhsilin Qiymətləndirilməsi və Siyasətin Təhlili, 375–395.
8. Modeli inklüzivnoqo obuçeniya: analiz i xarakteristika. (2021, 26 dekabr). Obrazovalnaya sosialnaya set. <https://nsportal.ru/npo-spo/library/2021/12/26/m>
9. Siqal, N. (2017). Inklüziya bu gün: müsbət və mənfi cəhətləri. Monoqrafiya. Kazan: Vətən.

Daxil oldu: 25.03.2025

Qəbul edildi: 23.05.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/48/56-74>

Aissa Zakaria

University Oran1 Ahmed Ben Bellah
<https://orcid.org/0009-0006-0115-5698>
aissa.zakaria@edu.univ-oran1.dz

Safi Habib

University Oran1 Ahmed Ben Bellah
<https://orcid.org/0000-0003-3933-7260>
safi.habib@univ-oran1.dz

Activating Doctrine Through the Perceptual Image: in Malek Bennabi's Framework

Abstract

The paper explores Malek Bennabi's use of perceptual and cognitive images as tools to counter colonial intellectual hegemony. It analyzes the methodological foundations of his approach and categorizes examples according to his three worlds: the world of things, the world of people and the world of ideas. The discussion integrates a monotheistic worldview perspective. The study concludes by underscoring the significance of perceptual images in addressing contemporary civilizational challenges within Bennabi's doctrinal framework, while outlining their methodological features

Keywords: *Perceptual image, metaphorical image, religious idea, ultimate appeal, monotheistic worldview*

Aysa Zəkəriyyə

Universitet Oran1 Əhməd Ben Bellah
<https://orcid.org/0009-0006-0115-5698>
aissa.zakaria@edu.univ-oran1.dz

Səfi Həbib

Universitet Oran1 Əhməd Ben Bellah
<https://orcid.org/0000-0003-3933-7260>
safi.habib@univ-oran1.dz

Doktrinanın qavrayışsal təsvir vasitəsilə aktivləşdirilməsi: Malek Bennabi-nin çərçivəsində

Xülasə

Bu tədqiqat, Malek Bennabi-nin müstəmləkə intellektual hegemoniya ilə mübarizədə qavrayışsal və idrak təsvirlərdən istifadə üsulunu araşdırır. Onun yanaşmasının metodoloji əsaslarını təhlil edir və nümunələri “şeylər aləmi”, “insanlar aləmi” və “ideyalar aləmi” adlı üç kateqoriyaya uyğun təsnif edir. Müzakirə, tövhidçi dünyagörüşü perspektivini inteqrasiya edir. Tədqiqat, Bennabi-nin doktrinal çərçivəsində müasir mədəni problemlərə qarşı qavrayışsal təsvirlərin əhəmiyyətini vurğulamaqla yanaşı, onların metodoloji xüsusiyyətlərini xülasə edərək nəticələndirilir.

Açar sözlər: *qavrayışsal təsvir, məcazi təsvir, dini ideya, son müraciət, tövhidçi dünyagörüşü*

Introduction

Intellectual literature is complex due to the multiple levels of analysis and interpretation, as well as the different abilities of authors to convey their ideas to readers. Metaphor is an effective tool for communication and idea transmission because it helps simplify abstract meanings for the audience.

Malik Bennabi is considered one of the contemporary thinkers in the field of intellectual studies, concerned with the causes of its formation, stability and decline. He placed faith at the core of civilizational development and competition and extensively used metaphor to express the major concepts that shape human perception of life.

This paper examines the importance of the perceptual image in activating faith-based perceptions in Bennabi's thought through the following questions:

- What are the intellectual foundations behind Bennabi's use of perceptual images?
- What are the characteristics of perceptual images he employed to reinforce belief?

The paper aims to highlight the scientific and civilizational necessity of perceptual images in contemporary theological discourse and to identify the models and perceptual images used by Malik Bennabi to activate the doctrine and examine their characteristics.

Research

The paper adopts a model-based analytical approach due to the complexity of the subject, relying on a partial review of selected works in which Bennabi discussed faith-based perceptions, whether as a foundational principle or in terms of their practical impact on civilization. This selection is necessary because Bennabi did not dedicate a separate work to faith as specialized studies do. Instead, he addressed it across his writings, depending on the theme of each book and the context of his analysis.

The perceptual images Bennabi employed were categorized according to the three realms through which he interprets the phenomenon of civilization. They were analyzed based on their content and their epistemological and civilizational dimensions. By the end of the paper, the significance of perceptual images in presenting religious thought becomes evident, along with the gaps that require further independent studies.

The study of perceptual images is relatively new, and the researcher did not find a study that dealt with the field in Bennabi's thought. However, there are partial studies on certain variables related to the topic:

Foreign Studies on Perceptual Images in Intellectual Writing: I did not find the term perceptual image in Western studies. Instead, the term mental image is commonly used, primarily in communication and marketing. Another closely related term is metaphor, which has been extensively studied across various fields. The following are some relevant works, selected within the scope and purpose of this paper:

- *Metaphors We Live By* (Lakoff & Johnson, 2009): This book argues that metaphor is essential to human understanding, language, and daily life. It categorizes metaphors into orientational (e.g., up and down) and ontological (using different structures to express ideas). The authors explore the tension between subjectivity and objectivity in the scientific use of metaphors, advocating for a "third way" that balances between unrestrained subjectivity, which endlessly generates meanings, and rigid objectivity, which stifles them.

- *The Power of Mental Images – How Visions Transform the Mind, Humanity, and the World* (Hutter, 2014): The book explores how mental images are formed and their impact on shaping life, as it defends the argument that precise science is incapable of explaining human nature without employing metaphor. It also highlights the strong influence of mental images on behavior, thinking patterns, and life in general.

- *The Role of Metaphor in Philosophical Communication* (Sausheva, 2017): This academic paper discusses the role of metaphors in philosophical communication and how they allow us to understand realities that are not directly observable. It sheds light on the specific use of metaphors in philosophy and how they can help redefine philosophical discourse in language, making it more accessible to perception and understanding.

- *A Metaphor and Model Paradigm of Religious Thinking* (G. McGrady, 1987): The study provides a theoretical framework for understanding the cognitive processes involved in religious thinking.

The study examines the use of metaphors and models in religious thinking, concluding that religious thought is distinct from other forms of discourse due to its reliance on metaphors and extended metaphorical systems, known as models.

Despite the strong technical and procedural aspects evident in Western studies and their methodological approach, they generally lack organizing, comprehensive worldview in their use of metaphors. Their perspective is often detailed and partial rather than holistic and teleological. When addressing the issue of reference, they either reject it entirely or favor a church-based framework in a way that requires significant logical support for perceptual images.

Method

In the following, we will present the premises of the analytical approach applied in this study. For methodological precision, it is essential to define its key terms.

1.2 The Concept of Perceptual Image

Perceptual images intersect with multiple fields of knowledge due to their strong connection to human existence, both as the subject and object of study. For this reason, the conceptual cluster approach has been adopted, as it allows for overcoming terminological differences and leveraging conceptual similarities to set the intended meaning (Bennett, Tony, et al., 2010, pp. 21, 26).

1.2.1 Image and Visualization:

The first thing that appears in the definitions is that the place of visualization is the mind. Al-Sharif Al-Jurjani (1983, p. 59) defines visualization as “the formation of an image of something in the mind.” Another definition from Al-Mu‘jam Al-Wasī (Academy of the Arabic Language, 1972, p. 528) states that *taşawwur* (visualization) means “to form an image and shape of something” or “to imagine and bring its image to mind.” The term image is often contrasted with matter, as explained by Ziadeh, Maan, et al. (1986, p. 537): “The matter and image of a thing—the image here being the defining aspect, while matter is what is defined. In other words, they correspond respectively to form and content.”

This divergence highlights that the image is one of the key issues in the theory of existence. Some, like Aristotle, argue that an image is merely an essence in the mind, distinct from the actual existing thing, whereas others like Plato, see no difference between an image and the material existence of a thing. A similar debate can be found among Muslim philosophers such as Al-Razi and Ibn Sina. In modern epistemology, Kant differentiates between sensory science and the rules that organize it, which he considers to be its image. In the field of logic, an image represents a limited mental concept—it is the form of thought without its content, manifested through symbols, relationships, and rules of reasoning (Ziadeh, Maan, et al., 1986, pp. 537-538). A psychological definition found in Al-Mu‘jam Al-Wasī (Academy of the Arabic Language, 1972, p. 528) describes visualization (*taşawwur*) as “bringing to mind the image of a perceived object without altering it.”

Based on the epistemological approach of this paper, which focuses on studying perceptual images in their civilizational dimension rather than their philosophical aspect, and in light of the previous definitions, the concept of *taşawwur* (conception) adopted here is: a mental formation that both influences and is influenced by reality.

1.2.2 Metaphorical Images

Metaphorical images are fundamental components of perceptual images. They are not merely an aesthetic feature of language but a core element in human perception and expression of reality (Lakoff & Johnson, 2009, p. 219). A metaphorical image consists of two aspects: one tangible, drawn from our direct and familiar world, and the other abstract, representing the realm of ideas. In this way, metaphorical images both shape and result from human perception of reality, Abdelwahab Elmessiri employed them synonymously with perceptual images in multiple instances.

1.2.3 Mental Images

When the term “mental” is added to “image” in linguistic dictionaries, additional dimensions emerge. Al-Tahanawī defines a mental image as “that by which a thing is absolutely distinguished in the mind.” He further explains that one of its characteristics—referred to as a mental image—is that its existence in the mind is influenced by preceding knowledge, either strengthening or weakening it. He states (Tahanawī, 1996, pp. 1100–1101): “Mental images assist one another in formation, if the

mind is devoid of knowledge, grasping a concept is extremely difficult. However, once it acquires some knowledge, its capacity for further understanding increases, and it more readily assimilates new ideas." This addition highlights the nature of how mental images form in human cognition.

Among the advanced definitions that incorporate multiple epistemological dimensions—such as philosophy, psychology, and media studies—is that a mental image is “the return of sensations in the mind in the absence of the objects that provoke or express them” (Arabic Language Academy, Philosophical Dictionary, 1983, p. 107). An example of this is how metaphors evoke sensations by recalling sensory perceptions even when the actual stimuli are absent. A closely related definition describes it as “a cognitive-psychological process with cultural roots, based on individuals’ selective, direct, and indirect perception of the characteristics and attributes of a given subject” (Al-Ahmar, 2016, p. 12).

1.2.4 Perception and Perceptual Image

Before defining the final meaning of *perceptual image*, it is useful to examine the concept of *perception* and its relevance to the subject. Al-Tahanawı (1996, p. 129) states that perception is “*synonymous with knowledge in the sense of the image formed of an object in the mind, whether that object is abstract or material, partial or total, present or absent, and whether it exists within the perceiver or in an external instrument.*” This broad definition suggests that perception encompasses everything that reaches the mind from external sources. It is not limited to sensory perception alone, nor does it exclusively deal with abstract concepts over tangible ones, or partials over totals, which is what cognitive models with a materialist background are biased towards. To conclude this terminological tour, here are the basic components of the term perceptual image:

- A mental perception of a subject that is direct, spontaneous, and holistic.
- A condensed form rich with details of the phenomenon and its multidimensional origins.
- Implicitly carries a specific worldview.
- Shapes and directs behavior.

2.2 Methodological Foundations

The study adopts a set of methodological foundations that shape its analytical model, as follows:

2.2.1 The Limitations of Language and the Necessity of Metaphor

The use of metaphor in everyday life indicates that humans cannot rely solely on literal, direct language for expression, for instance, phrases like “*the leg of the table*” illustrate this limitation. The challenge becomes even greater when discussing abstract or unseen concepts (El-Messiri, *Dialogues with Dr. Abdel Wahab El-Messiri on Culture and Methodology*, 2010, p. 362).

Toshihiko Izutsu argues that metaphor is an essential feature of Islamic philosophy and serves a necessary cognitive function rather than merely an ornamental one. He explains that the intended meaning is “*so precise and elusive at the level of logical thought that the human mind would be incapable of grasping it without metaphor*” (Izutsu, 2019, pp. 45-46).

In this context, Bennabi compares the human intellect to a lighthouse illuminating a small island within a vast ocean, emphasizing that its linguistic capacity to name things is limited by its ability to recognize them. Consequently, humans rely on metaphor to name what they perceive as reality (Bennabi, *The Problem of Culture*, 2000, p. 20).

Studies in the field of terminology generation highlight the necessity of metaphor in linking the original meaning to the new meaning when forming terms. As Khasra (2013, pp. 224-225) states: “The linguistic rule that governs this change to ensure that the derivative meaning does not lose its connection to the original meaning is metaphor.”

A best example of this is the faith-related vocabulary introduced to the Arabic language through the Quran, such as *iman* (faith) and *zakat*. These terms initially carried broad meanings but later acquired specific connotations, with metaphor serving as the bridge between the two (Khasra, 2013, p. 227).

2.2.2 Subjective and Objective Language

This principle is fundamentally based on the distance between the signifier and the signified—that is, between words and reality. A materialist perspective eliminates this distance entirely, asserting

an absolute correspondence between statements and their objective truth, or a complete disconnect where meaning is absent (A Group of Authors, 1998, pp. 63, 64, 66). On the other hand, the monotheistic perspective considers this distance to be dynamic, continuously shifting based on the interaction between the observer and the observed. The closer the two are, the higher the interpretative accuracy, rather than claiming absolute correctness (Lakoff & Johnson, 2009, p. 187).

2.2.3 Perceptual Image and Action

Every rational human behavior is necessarily based on a mental perception, as Ibn al-Qayyim (p. 252) states: "The foundation of every theoretical knowledge and voluntary action is thoughts and ideas, for they produce perceptions, perceptions lead to desires, desires result in actions, and repeated actions become habits." Furthermore, metaphors play a crucial role in shaping perceptions, which in turn drive behavior into existence (Lakoff & Johnson, 2009, p. 187).

Many psychological studies have confirmed this and provided precise explanations of the stages of behavior formation in children. For instance, Piaget's theory is fundamentally based on pre-existing mental imagery. It asserts that human spontaneous habits are governed by conceptual frameworks rooted in cognitive images and metaphors that individuals internalize (Lakoff & Johnson, 2009, p. 187).

2.2.4 Epistemological Integration: (Dialectic Theology and Literature as a Model)

The materialist perspective advocates for the separation of different fields in the study of humanity under the pretext of objectivity, whereas the monotheistic perspective defends epistemological integration between disciplines (El-Messiri, Language and Metaphor Between Monotheism and Pantheism, 2002, p. 7). For instance, if the phenomenon of metaphor were analyzed solely from an aesthetic perspective without considering its ethical value, its outcomes might contradict the moral principles that serve humanity. The correct approach lies in studying it in light of the ethical values it promotes, as well as the psychological and cognitive contexts that characterize it. This should be done within an analytical model that encompasses a guiding worldview with a clear stance on its three fundamental elements: God, human beings, and the universe (El-Messiri, Language and Metaphor Between Monotheism and Pantheism, 2002, p. 5). Bennabi adopted a similar analytical approach by integrating different fields of knowledge in his study of civilization. He employed history on one hand, psychology on the other, and logical reasoning to connect them all within a comprehensive worldview that recognizes the reference to a Creator who guides humanity and governs the laws of the universe.

The study seeks to approach the topic of perceptual images from two main perspectives: first, through the approach of dialectic theology (Ilm al-Kalam) and creed on the one hand, and through literature, with varying degrees of emphasis depending on the study's objectives and scope on the other. It adopts a worldview-based approach to theological and doctrinal issues, relying on research that calls for the renewal of dialectic theology (Ilm al-Kalam) to align with contemporary challenges. This approach is classified into the following categories: Theological aspect: focuses on purely unseen matters such as the existence of God, prophethood, good, evil, resurrection, judgment and interfaith relations. Humanities aspect: examines human-related issues from a monotheistic perspective, both at the individual and collective levels, including freedom, responsibility, human action, social and ethical issues, and more. Natural Sciences aspect: explores the relationship between monotheism, science, creation, and humanity's role in the universe. (Nafati, 2011, p. 74). The paper chooses this approach because of its alignment with the characteristics of its subject matter, which include:

- Extending into various scientific disciplines, unlike traditional dialectic theology, which was primarily limited to rational debate.
- Expanding beyond theological discourse to include classifications such as natural sciences and humanities from a monotheistic reference point.
- Prioritizing the civilizational dimension of theological concepts rather than limiting them to philosophical or purely rational aspects.

Results

The following section highlights Malek Bennabi's deliberate and direct focus on perceptual imagery, its foundations, and its various applications. This will be demonstrated through:

- The epistemological and methodological foundations upon which perceptual imagery is based, which were clearly present in Bennabi's writings.
- Examples of direct and explicit uses of perceptual imagery.
- A classification and analysis of various mental and perceptual images.

3.1 Methodological Foundations:

Bennabi's analysis of complex phenomena is based on a set of epistemological foundations that serve as a methodological pillar for his use of perceptual image in analysis, which include the following:

3.1.1 The Perceptual Image's Reliance on Worldview:

Bennabi argues that the essence of Quranic metaphor lies in its absolute divine background, which transcends the boundaries of time and space. He explains that the nature of pre-revelation Bedouin society was inherently inclined toward metaphor, yet its metaphors were bound by local references without a grand unseen framework. The Quran, however, introduced a radical transformation in the structure of perceptual image system by providing a transcendent unseen reference that shaped a new worldview. This shift was revolutionary for the Arabic language (Bennabi, *The Quranic Phenomenon*, 2000, p. 191).

3.1.2 Science Analyzes, While Reality Synthesizes:

Bennabi asserts that science functions by deconstructing phenomena, whereas reality operates in the opposite manner, synthesizing elements into coherent wholes. This forms a fundamental principle of perceptual images, namely its synthetic nature. He states: "*When elements are compatible and capable of integration, life forms a synthesis. However, when they are scattered and contradictory, it results in mere accumulation, which is synonymous to chaos.*" (Bennabi, *The Direction of the Islamic World*, 1988, p. 77).

3.2.0 The Limitations of Human Perception in Defining Objects:

The human need for metaphorical imagery to perceive reality is, in itself, a direct acknowledgment of the inability to fully grasp it through literal language alone. Bennabi argues that defining something means assigning it an image, which constitutes perception. He illustrates this concept using a mental image, stating: "*The 'ego is a small island within an unlimited field that represents the unconscious (...). However, when it enters this illuminated zone, its presence becomes real, its personality is revealed, and a name is assigned to it. This is the process of perception when we attempt to understand things from a psychological perspective—that is, from the viewpoint of the individual.*" (Bennabi, *The Problem of Culture*, 2000, pp. 20–21).

3.1.4 Epistemological Integration as a Methodological Necessity:

Bennabi justified his use of psychological analysis in the study of religious phenomena, arguing that abstract rational thought alone is insufficient for such an analysis (Bennabi, *The Conditions of the Renaissance*, 1986, p. 13). This led him to rely on perceptual image, which allowed language to expand and adequately express complex phenomena that intertwine the unseen and human psychology. Had he confined himself to strict mathematical logic—which does not acknowledge gaps between numbers—he would have struggled to account for the interpretative spaces that metaphorical language provides. These gaps, rather than negating intellectual rigor, integrate with it to offer a broader understanding of phenomena. As Bouchaâla (2023, p. 15) explains: "He often addresses such phenomena in the form of mathematical equations, enabling him to isolate their components and highlight the underlying relationships in a way that aligns the elements interactively, ultimately generating a coherent concept or proposition."

3.2.0 Explicit Applications of Cognitive Imagery:

A significant number of cognitive images explicitly employed by Bennabi have been identified, however, due to space constraints, we will limit the discussion to two examples.

3.2.1 The "Conflict of the Clay and the Iron" Model:

Bennabi highlights the danger of neglecting perceptual image in confronting colonialism, as it can lead to psychological defeat even before the battle begins. He states (Bennabi, *Between Guidance and Misguidance*, 2002, p. 26): "This image has long numbed consciences during the colonial era and has served its policies well, as it functioned as a psychological barrier preventing the unleashing of revolutionary energy among the colonized generations. Perhaps we must reframe this image in a way that is more aligned with the reality of revolutionary struggle against colonial authority: it is a conflict between nothingness and iron. Who, after all, can destroy nothingness, which, in its essence, is indestructible?"

3.2.2 The "Palm Mirror" Model for Guiding Perception

Bennabi dissects in this model a highly dangerous cognitive image, as it pertains to shaping perception—an approach employed by the colonizer to direct the understanding of a subject in a predetermined manner. To illustrate this, he likens it to a society being represented in a theatrical play, where a spotlight is cast upon a specific part of the stage that highlights the negative aspects intended for dissemination, while the rest of the stage is left in darkness, rendering it invisible. This manipulation convinces the entire society that they embody that darkened corner in reality (Bennabi, *The Intellectual Struggle in Colonized Countries*, 1981, p. 62).

3.3.0 Examples of Perceptual Images in the Writing Style:

The objective was not to exhaustively track all cognitive and mental images found in Bennabi's writings, but rather to investigate them as analytical tools for constructing religious perceptions. The primary works examined in this context include *The Problem of Culture*, *Reflections*, *The Conditions for Renaissance*, *The Birth of a Society*, *The Problem of Ideas*, *The Quranic Phenomenon*, and *The Intellectual Struggle in Colonized Countries*. Through a set of conceptual terms, Bennabi dissects ideas and builds his analyses, such as the civilization complex, tension, the spiritual spark, the man of natural disposition, civilizational dynamics, the religious idea, vital energy, the symbolic anthem, the post-Muwahhidun human, and other expressions closely linked to the subject of study.

The paper relied on Malik Bennabi's classification of the three realms (things, people, and ideas) in presenting perceptual images, drawing on classifications created by Sayyid Qutb through his reflections on artistic imagery in the Qur'an (Qutb, *Artistic Imagery in the Qur'an*, 2014, p. 71). Some classifications were shared across the three realms, such as those based on imagination, parables, mental concepts, and psychological states, whereas others were specific to one or two of these realms. Each tangible and embodied perceptual image was classified as being inspired by the realm of things, any image derived from events, movement, or occurrences—whether narrated by the author himself or relayed from others—was categorized as a perceptual image drawn from the realm of people. Meanwhile, any image extracted from the context of speech and the interconnection of the author's ideas was classified as inspired by the realm of ideas.

It is worth noting that this classification involves a high degree of overlap, both in the structural integration of Bennabi's and Sayyid Qutb's classifications and in the nature of the selected image, due to the complexity of human phenomena and the deep interconnection among the three realms. I have endeavored to title a concise title to each perceptual image while preserving the essential words that define its dimensions, then followed it by the original text as it appears in the source to clarify the full scope of the image as intended by the author.

3.3.2 Perceptual Images from the Realm of Things:

These are perceptual images in which metaphor is employed—either through sensory imagination to illustrate an abstract idea, embodiment to render it in tangible forms, or personification, where material entities are given life. Numerous examples exist, among which are the following:

• A Cosmic Destiny... No Civilization without Vision to the Sky:

A perceptual image that illustrates the impossibility of civilization without a religious idea. Bennabi states (*Conditions of the Renaissance*, 1986, p. 51): "Civilization does not emerge in any nation except in the form of a revelation descending from the sky, providing people with a law and a path to follow, or at the very least, its foundations are laid by directing people toward a mysterious deity in a general sense. It is as if it is destined for humanity that the sun of civilization shall not shine

upon it unless its gaze extends beyond earthly life—beyond its immediate era. When man discovers the full reality of his existence, he simultaneously uncovers the highest meanings of the things over which his genius prevails and with which he interacts."

The Unrestrained Instinct—A Beast That Plunges Society into the Night of History:

This perceptual image illustrates the state of weakened religious influence over the restraint instincts of humanity, signaling the end of a civilization's cycle. Bennabi states (Conditions of the Renaissance, 1986, pp. 69–70). "Thus, the instinct, once restrained by the religious idea, continues its pursuit of liberation and release, gradually, nature regains dominance over both the individual and society. When this liberation reaches its completion, the third stage of civilization begins—the stage of instinct, which reveals its true face entirely. At this point, the religious idea loses its social function and becomes utterly incapable of fulfilling its role in a disintegrating society that has irreversibly entered the night of history, therefore, the cycle of civilization comes to its conclusion."

• jahiliyyah (Ignorance) is Idolatry, Just as Idolatry is Ignorance:

This perceptual image highlights the danger of ignorance when it rejects ideas. Bennabi states (Conditions of the Renaissance, 1986, p. 28): "If idolatry is considered ignorance in the view of Islam, then ignorance itself is, in essence, a form of idolatry—because it does not cultivate ideas, but rather erects idols, and this is the very nature of ignorance."

3.3.2 Perceptual Images from the Realm of Ideas:

These are images derived from the context of speech and the arrangement of ideas surrounding a particular issue, they are numerous, and here are some examples:

The vastness of Qur'anic themes in encompassing all dimensions of existence:

Bennabi states (The Qur'anic Phenomenon, 2000, p. 195): "*The breadth and diversity of Quranic themes is something unique, according to the Quran's own words: 'We have neglected nothing in the Book'* (Al-An'am, verse 38). It begins its discourse from 'a speck of existence hidden within a rock, settled in the depths of the seas' to 'the star swimming in its orbit towards its known destination'. It explores the darkest corners of the human heart, penetrating the souls of both the believer and the disbeliever with an insight that grasps the subtlest emotions within. It extends toward humanity's distant past and its future to teach it the duties of life, portraying a captivating picture of successive civilizations before calling upon us to reflect and learn from their consequences. Its moral teachings stem from a deep psychological understanding of human nature, describing the flaws it forbids and warns against, as well as the virtues it calls us to emulate through the lives of the prophets—those heroes and martyrs in the epic of record heaven. Upon this basis, the Qur'an urges the believer toward sincere repentance by promising forgiveness, the very basis of penal education in heavenly religions.

The monotheistic democratic project views man as honored by the Creator even before his birth:

Bennabi states (Reflections, 2002, p. 91): "Undoubtedly, the fundamental valuation of man, upon which the democratic project in Islam was built, is the core reason behind the transformation that turned theoretical principles into tangible social realities. Before Umar Ibn Al-Khattab issued the regulation regarding nursing mothers, which we previously mentioned—before the ruler even made his decree—there was already within man that moment of self-reflection, a review of conscience, from which arose that cry recorded in history through the words of Ibn Al-Khattab himself: 'Woe to Umar! How many children of the Muslims has he caused to die?' (...) The infant still suckling at his mother's breast, in Umar's eyes, was nothing less than a fully realized man, or rather, a prospective citizen. The Caliph did not merely see in him his humanity or the mere presence of society embodied in his person; he saw far more than that. He saw in him the presence of an inestimable value—one placed within his very essence by God before he was even born into this world, a value divinely ordained on the day Adam was honored."

Islam was the cause for the tension that unleashed the hand, mind, and heart, setting civilization into motion:

Bennabi states (Reflections, 2002, p. 40): "Thus, when studying a society, we must examine its condition within specific circumstances. The Arab society before the Quranic era was vastly different from what it became afterward. If we assess its productivity over the four-thousand-year period from

the time of Ishmael to the Prophet Muhammad—peace be upon him—we find it reduced to little more than ten *Mu‘allaqat* (pre-Islamic odes). This indicates that the social energies—those of the heart, mind, and hand—were in a state devoid of the social tension that drives production with vigor and intensity, yet, when Islam arrived, it managed to build a civilization within half a century. This means that Islam introduced the driving forces necessary for the hand, mind, and heart to work in harmony, creating a civilization that radiated with influence.”

3.3.2 Perceptual Images from the Realm of People:

What was a behavior and attitude at a specific time and place, of which we have selected many, whether it was issued by the author, or a story in the form of a human model that represents the abstract idea, or in the form of the events of a fictional or realistic story that collectively represents the abstract idea (Qutb, *Artistic Imagery in the Quran*, 2014, pp. 47, 52).

The Sufi Commits Suicide by Escaping His Civilizational Responsibilities Through Litanies and Prayer Beads:

A perceptual image highlighting the phenomenon of a Muslim society losing the element of tension and purpose in life, leading it toward passive mysticism. Bennabi states (*Reflections*, 2002, p. 44): "*There is no doubt that if we were to study Islamic history in light of these considerations, we would find that the Islamic society faced a crisis of losing its driving forces from an early stage. Reform movements that emerged in various forms within it were expressions of this crisis, including Sufism, which, to some extent, represents the negative impulses that drive an individual who has lost the meaning of life toward self-destruction. The Sufi, too, departs from the natural order of life, freeing himself from its responsibilities through litanies and prayer beads, just as an ordinary suicide frees himself from his responsibilities with a dagger. The Sufi commits suicide by means of the spirit.*"

The Difference between a Man Who Overcomes the Gloom of Solitude by Designing Objects and Another Who Does So by Designing Ideas:

A perceptual image that illustrates the material and unseen dimensions of humanity’s search for happiness, based on the stories of Robinson Crusoe and Hayy ibn Yaqdhan, where the characters shared similar spatial and temporal circumstances, they differed in how they occupied themselves to escape isolation. Bennabi considers each story to reflect its respective society and cultural model (*The Problem of Ideas in the Muslim World*, 1970, pp. 17, 22). He states: "One either looks down at one’s feet, toward the earth, or raises one’s gaze toward the sky. The first approach fills one’s solitude with objects, as the dominant gaze seeks to possess them, while the second fills solitude with ideas, as the inquisitive gaze searches for truth. Through these two approaches, two cultural models emerge: a culture of domination, rooted in technical prowess, and a culture of civilization, rooted in ethics and unseen (...). Robinson Crusoe overcomes the gloom of solitude through labor, throughout that day, his entire world of thought is concentrated on an object—the table he wants to craft for himself. [Whereas] Hayy ibn Yaqdhan does not escape the gloom of solitude by building a table but by constructing and discovering ideas. His world is not one where time is defined by the pursuit of an object but by the pursuit of meaning."

A Woman Representing the Tension of Conscience in an Emerging Society:

A perceptual image that highlights a practical manifestation of how moral tension shapes individual ethics (Bennabi, *Reflections*, 2002, p. 44). He states: "What are the signs of tension in this newly emerging society? One such sign appears in behavior, embodied by a woman whose conscience was filled with tension, as she came to Muhammad—peace be upon him—demanding that the punishment for adultery be carried out upon her, despite the secrecy surrounding her act. Yet her inner tension would not let her rest; she insisted with remarkable persistence. The Prophet—peace be upon him—turned her away, for she was pregnant, telling her to return after giving birth. Once she had delivered her child, she came back, once again demanding the punishment, her wakeful conscience and deeply rooted moral tension driving her insistence. Finally, the punishment was carried out, and thus, the memory of a woman who exemplified the tension of conscience in a nascent society was immortalized. Even Arab society at the time did not fully grasp the significance of this moral tension, which is evident in the reaction of some individuals when the Prophet—peace be upon him—performed the funeral prayer for her. To their astonishment, he responded with words to the

effect of: 'She has repented with a repentance so immense that if it were distributed among the people of Medina, it would have been enough for them all.'

Discussion

Many modern studies in the field of dialectic theology have agreed on the necessity of renewal in both methodology and style (Naffati, 2011, pp. 72, 75). The perceptual image serves as a methodological tool capable of bridging methodology—due to its cognitive function—and style, given its figurative nature. For Bennabi, the perceptual image is more than just an aesthetic or stylistic device; it is an epistemic necessity, which stems from the complex reality in which Muslims live—a reality that demands a high level of synthesis to address the existential questions challenging religious thought at its core. But what are the obstacles that have hindered perceptual images from being fully effective in theological discourse? What challenges, according to Bennabi, does this discourse face?

4.1.0 The Crisis of Verbalism and the Challenges of the Visual Age

4.1.1 The Verbalist Tendency in Theological Discourse:

The absence of a practical logic in dealing with revelation is a fundamental cause of the Muslims' decline. This has resulted in two main manifestations: first, the dialectical tendency that has characterized dialectic speech, which led to a rupture between theological discourse and behavior; second, the literary and verbalist inclination that defined the reform movements and what Bennabi called *the post-Almohad man*. Bennabi states (*The Problem of Culture*, 2000, p. 87): "It may be said that the Islamic society lives according to the principles of the Quran. However, it is more accurate to say that it speaks according to the principles of the Quran, due to the absence of a practical logic in its Islamic conduct." He also points out that literalism and argumentation have become defining characteristics of the post-Almohad period in general and of reformist theological discourse in particular. This, he argues, is among the key reasons why the Muslim does not move toward civilization but instead lives in contradictions with his faith and principles. The Muslim does not need to be presented with a doctrine he already knows; rather, he needs it to be activated within his consciousness so that he feels it and allows it to guide his behavior (*The Muslim World's Orientation*, 1988, p. 54)

The danger of the literary tendency is not only that it fails to drive action but also that it hinders the Muslim's ability to perceive his true reality. Bennabi states (*The Muslim World's Orientation*, 1988, p. 59): "The Arab genius has created the most beautiful language in the world, yet in its relationship with its own creation, it behaves like a sculptor infatuated with his own statue. The infatuation with words is more perilous than the infatuation with metal, marble, or stone, for it leads first and foremost to the loss of the ability to assess matters correctly, which is essential for any positive effort toward construction." He then intensifies the scene with a perceptual image that encapsulates the situation: "The tyranny of words and phrases gives any interpretation of renaissance a superficial character." Once this conceptual tyranny of words spread among lecturers and listeners, as Bennabi notes (*The Muslim World's Orientation*, 1988, pp. 59–60): "The living truths that once shaped the face of Islamic civilization have turned into lifeless truths buried in eloquent phrases and abundant knowledge (...). Any lesson in exegesis allows us to observe the triviality of our current culture, which has been enslaved by words, no longer reflecting a concern for action but merely a craving for speech." This approach not only erases the past but also destroys the present. As Bennabi explains (*The Muslim World's Orientation*, 1988, p. 61): "It has propagated a refined literalism, giving the illusion that one can change the conditions of life by teaching people to appreciate the 'things' of Islamic civilization and the eloquence of Arabic literature."

4.1.2 The Age of the Perceptual Image:

Civilizational studies indicate that our current era is the age of the image, as humanity has passed through three distinct modes of knowledge: the age of text, the age of symbol, and the age of image (Devlin, 2001, pp. 18–19). The age of text was represented by the manuscript, which served as the strongest carrier of knowledge, fulfilling the civilizational roles required by humans in their social, political, emotional, and historical lives. This was akin to the pre-Islamic ode, which played a crucial role in praise, satire, love, and weeping over ruins. It was followed by the age of symbol, which emerged as a result of logical reflection on knowledge, leading to the development of mathematical

and logical languages and the encoding of knowledge (Babaami & Kouzi, *From Latency to Civilizational Action: The Question of the Relationship Between Thought and Action*, 2015, pp. 41–42).

If Malek Bennabi spoke of the post-Almohad world and summarized its characteristics as textuality, verbalism, and a literary inclination, other studies point to a post-Ottoman world with more complex features in addition to those of the post-Almohad era. The most prominent of these characteristics is the shift from material colonization to intellectual and ideological colonization, and from a world of villages, cities, and hamlets to one of globalization, a single global village, and the media machine (Kouzi, 2015, pp. 149–150). In this new context, communication and entertainment platforms function as intellectual tanks that invade perceptions and concepts, just as physical armies once invaded lands and geographic spaces in the post- Almohad era.

Among the classifications proposed by civilization scholars for this era is the "Third Wave Civilization," which refers to the era of postmodernity, instability, and the explosion of information—following humanity's passage through the agricultural age and then the industrial age, before settling in an era of instability and uncertainty (Toffler, 1990, p. 317). One of the fundamental reasons behind the astonishing rise of religious sects is that the third wave individual experiences a sense of emptiness and fragmentation, lost among scattered particulars, as life structures have crumbled and their cognitive framework has fractured. In response, they turn to religion to construct a comprehensive and complex life structure for themselves (Toffler, 1990, pp. 410–411). Religious sects, in turn, offer "meaning"—their core commodity—no matter how absurd it may seem. This "meaning" provides structure, a framework, a goal, and coherence to life, enabling individuals to reassemble their fragmented selves, escape chaos, and find stability. This is achieved through specific concepts and perceptual images that they repeat, shaping their lives accordingly (Toffler, 1990, p. 413).

4.2.0 The Perceptual Image as an Outcome

4.2.1 The Perceptual Image in the Qur'an

In his book *The Qur'anic Phenomenon*, Bennabi emphasizes the metaphorical and visual power of Qur'anic verses—not only from a rhetorical and figurative perspective but also in terms of their connection to a unified cosmic vision and their practical effectiveness. Given the importance of imagery in shaping perception of the unseen, visual representation constitutes three-quarters of the Qur'an, while the remaining quarter requires abstract mental reasoning, as seen in sections of argumentation and legislation (Qutb, *Artistic Imagery in the Qur'an*, 2014, p. 204). While meanings conveyed through direct statements reach the mind devoid of aesthetic nuances, the second approach, as Sayyid Qutb explains (*Scenes from the Resurrection in the Qur'an*, 2006, p. 8), "addresses the senses and emotions, reaching the soul through multiple channels: through imagery and rhythm to the senses, through the senses to perception, and through resonances and light to the heart. The intellect serves as only one among many gateways to the soul, rather than its sole and exclusive entry point."

4.2.2 The Cosmic Vision and Metaphor:

Bennabi establishes a clear and strong connection between metaphorical imagery and its cosmic background, emphasizing the cognitive role of metaphor. He calls for further exploration of the language employed by the Qur'an in eschatological themes to uncover, as he describes (*The Qur'anic Phenomenon*, 2000, p. 192), "a vast domain where one can observe the expansive reach of the Qur'anic phenomenon (...) for it brought about a tremendous revolution in Arabic literature by transforming the artistic tool of expression. On one hand, it replaced the structured prose sentence with the metered verse, and on the other, it introduced a new concept that brought with it fresh ideas and themes (...) to connect the pre-Islamic mentality with the current of monotheism. These concepts, however, are not merely translated into Qur'anic verses; rather, the Qur'an assimilated them, internalized them, and then adapted them to suit the Arab intellect."

If Bennabi strongly advocated for the influence of reality in shaping an individual's perceptual image of the unseen, El-Messiri, in contrast, argued for the impact of the perceptual image of the unseen on reality, and both defended the unique structure of the Qur'anic perceptual image. Qur'anic metaphors of the unseen are characterized by indeterminacy while maintaining a fixed center, unlike

Christian metaphors, which are defined by determinacy and a dispersed final reference and center (El-Messiri, Dialogues with Dr. Abdelwahab El-Messiri: Culture and Method, 2010, p. 359).

The perceptual image serves as both a sign of the human inability to fully grasp the Qur'anic text and a testament to the text's evocative power across various contexts. When the perceptual image integrates with the human intellect, it draws upon prior knowledge, cognitive predispositions, and environmental conditions, generating solutions that address reality. In this way, the Qur'anic text remains an enduring source of solutions across all times and places (Babaami, In Love with the Words of God, 2018, p. 145).

4.3.0 Epistemological Integration across Disciplines

Modern dialectic theology calls for the renewal and adaptation of inferential research tools to align with the complexity of reality (Abd al-Rahman, 2000, p. 158). The classical approach was predominantly influenced by Cartesian rationalism, which treated belief as a purely intellectual proposition requiring a logical foundation.

Malek Bennabi, however, employed multiple methodologies in his analyses of the human phenomenon, a fact evident in his incorporation of various scientific fields closely related to perceptual images (Bouchaa'la, 2023, p. 17). The study of perceptual images fundamentally relies on interdisciplinarity, as it deals with the formation of reality perception. This necessitates an integrated, cross-disciplinary approach for two main reasons: the complex nature of perception itself and the inherently multifaceted nature of reality. Contemporary methodological studies converge on the necessity of epistemological integration, particularly given the structural complexity of the Third Wave era. The fragmentation-based methodologies of the Second Wave have proven entirely inadequate in providing effective solutions (Toffler, 1990, pp. 331–333).

4.4.0 Analytical Models of Perceptual Images in Creed:

The process of analysis begins with identifying the images present in the text, then establishing connections between them to determine their meaning within the given context. This is followed by abstracting the epistemological model that emerges from the collective images and finally reading the text as a cohesive whole (El-Messiri, Dialogues with Dr. Abdelwahab El-Messiri: Culture and Method, 2010, p. 358) to uncover the ultimate dimensions of these images, the classification of doctrinal issues, as proposed by Badawi (Badawi, 2009, pp. 65–67), is employed. This classification consists of:

The first category, which addresses matters related to Allah Almighty and religion, such as the proof of His existence, the finality of prophethood, the issue of imamate, and the question of good and evil.

4.4.0 Analytical Models of Perceptual Images in Doctrine:

The process of analysis begins with identifying the images present in the text, then establishing connections between them to determine their meaning within the given context. This is followed by abstracting the epistemological model that emerges from the collective images and finally reading the text as a cohesive whole (El-Messiri, Dialogues with Dr. Abdel Wahab El-Messiri: Culture and Method, 2010, p. 358).

To uncover the ultimate dimensions of these images, the classification of doctrinal issues, as proposed by Badawi (Badawi, 2009, pp. 65–67), is employed. This classification consists of:

- The first category, which addresses matters related to Allah Almighty and religion, such as the proof of His existence, the finality of prophethood, the issue of imamate, and the problem of good and evil.
- The second category, which deals with issues concerning humans and religion, such as reason and faith, the humanistic nature of religion, and questions of freedom.
- The final category, which explores issues related to nature and religion, such as the relationship between the soul and the body, religion and science.

The following are the stages of analysis:

1. Extracting the Central Perceptual Image – This is the core image under which other partial images converge, all contributing to the same perceptual meaning.

2. Extracting the Peripheral Perceptual Images – These clarify one or more aspects of the central perceptual image.

3. Deriving Dimensions and Characteristics – This stage highlights the final epistemological dimensions of the image by revealing elements of the monotheistic worldview and examining the reasons behind its conceptual strength.

4.

4.4.2 Perceptual Image Models on the Role of Creed in the Civilizational Framework:

Central Perceptual Image	Secondary Perceptual Image
The Civilizational Framework: human + soil + time	(Bennabi, Conditions of the Renaissance, 1986, pp. 45, 46) "Water is in fact a product of hydrogen and oxygen, although they do not form it spontaneously, it is said that the formation of water is subject to a certain law that requires the intervention of a certain (compound), without which the process of water formation would not take place."
	(Bennabi, Conditions of the Renaissance, 1986, pp. 45, 46) "To build a civilization is not by accumulating products, but by solving these three issues at their root."
Embryonic Stage and the Moment of Birth	"The spiritual relationship between God and man is what gives birth to social relationships." (Bennabi, The Birth of a Society, 1986).
	"It is as if man's destiny is that the sun of civilization will not shine upon him unless his gaze extends beyond his earthly life." (Bennabi, The Birth of a Society, 1986, p. 51).
Tension of conscience	"It is the cry of the soul that has been freed from the shackles of instincts after doctrine had completely taken control over them in the self of Bilal ibn Rabah. Likewise, the Islamic society was governed by this very transformation." (Bennabi, The Conditions of the Renaissance, 1986, p. 67).
	"... It follows behind the footsteps of a savior who defines its goals so clearly that it seems as if it can see and touch them—just as the companions at Badr saw paradise as close as a handspan from them. Some of them would even throw away a handful of dates they were eating to rush into battle, because paradise appeared closer to them than the dates in their hands. [Hitler played the same role when he fulfilled all the conditions for rescuing Germany.] The savior of the German people was Hitler, who led them into the sea... but the waves swallowed him, for he did not wield the staff of prophethood." (Bennabi, Reflections, 2002, pp. 136–137).
	"The third stage of civilization begins—the stage of instinct, which fully reveals its face. At this point, the social function of religious thought comes to an end, becoming completely incapable of fulfilling its role in a disintegrating society that has entered definitively into the night of history, thus completing a cycle in civilization." (Bennabi, The Conditions of the Renaissance, 1986, pp. 69–70).

Dimensions and Characteristics:

- Perceptual and mental images address the theological stance on determinism and free will, represented by historical determinism in the interpretation of history. They highlight a domain of stability and immutable laws, alongside a domain of causality entrusted to human action, will, and responsibility—manifested in the choice of religiosity.

- These images reveal the integration between the metaphysical-religious dimension and the material-worldly dimension, as well as the role each plays in shaping civilization.

- They express the deep connection between the elements of the worldview (*Allah–man–universe*) and the impact of one's stance toward God on both the individual and their relationship with the universe.
- They explore behavioral science issues, such as the duality of soul and body, mind and self, and the influence of doctrine in directing each component toward generating positive outcomes.
- They examine the impact of religious conceptions on social transformations.
- A strong correlation emerges between the laws governing the material world—such as those in electricity and chemistry—and the laws governing human phenomena, without overlap between them.
- They emphasize the true role of religion in guiding the details of daily life, affirming the fundamental connection between righteous action and its faith-based foundation. They highlight that morality cannot exist outside a religious framework and underscore the role of faith in shaping a character capable of bearing the burdens of practical obligations and their consequences.

4.4.2 Perceptual Image Models on the Danger of the Western Background of the World of Ideas:

Central Perceptual Image	Secondary Perceptual Image
From childhood and the world of things to adulthood and the world of ideas	Old age is a decline from the world of ideas to the world of people, then to the world of objects. (<i>Bennabi, The Problem of Ideas in the Muslim World, 1970, p. 26</i>)
	Drawing inspiration from the events of <i>Hayy ibn Yaqdhan</i> , one can compare it with its Western counterpart, <i>Robinson Crusoe</i> , which shares similar events. (<i>Bennabi, The Problem of Ideas in the Muslim World, 1970, pp. 17, 22</i>). "One either looks around at their feet, toward the earth, or lifts their gaze toward the sky. The first approach fills one's solitude with objects, where their dominant gaze strives to possess them. The second fills one's solitude with ideas, prompting them to seek truth with a questioning vision (...). Robinson Crusoe overcomes the melancholy of isolation through work. (...) Hayy ibn Yaqdhan does not overcome his loneliness by making a table, but by constructing and discovering ideas. In his world, time is not determined in favor of something."
	We must observe a child struggling with a small problem to appreciate the effort—sometimes accompanied by despair—of breaking into the world of ideas. These small tragedies often go unnoticed by families and schools. However, a child sometimes recalls that, after repeatedly facing a difficulty without overcoming it, their thought and intellect eventually reveal a way to conquer it. They find the solution on their own. At that moment, for the child, it is an 'Archimedean moment'—they can shout 'Eureka!' just as Archimedes did. This moment, usually between the ages of seven and eight, marks their entry into the world of ideas, unaided by others. This step is crucial in their progressive integration into society, as it roots them in an authentic cultural environment, shaping them into either a <i>Hayy ibn Yaqdhan</i> or a <i>Robinson Crusoe</i> . (<i>Bennabi, The Problem of Ideas in the Muslim World, 1970, p. 26</i> .)
	"Man's honor lies in his connection to the divine idea, not in his world of objects." (<i>Bennabi, The Conditions of the Renaissance, 1986, p. 40</i>) (A Symbolic Ode: "From Accumulation to Construction").
	(<i>Bennabi, The Problem of Ideas in the Muslim World, 1970, p. 13, 64</i>): "Thus, its inherited dead ideas and the deadly ideas uprooted from their Western

“Deadly thoughts”	origins combined to take revenge on this world, just as a poorly built bridge takes revenge by collapsing on those who constructed it."
	(Bennabi, The Destination of the Muslim World, 1988, p. 80): "Not every component of blood can replace another, nor among its different types, as their organic differences are essentially due to differences in bodies. This biological truth also applies to the organic and historical aspects."
The idolatry of ignorance	(Bennabi, The Conditions for Renaissance, 1986, p. 28): "And if polytheism, in the view of Islam, is ignorance, then ignorance in its essence is polytheism, because it does not plant ideas, but erects idols, and this is the nature of ignorance."
	(Bennabi, The Conditions for Renaissance, 1986, p. 36): "The essence of the issue is our intellectual problem, and we are still walking with our heads on the ground and our feet in the air. This inversion of circumstances is the new manifestation of our renaissance problem."

Dimensions and Characteristics:

- The world of ideas clearly highlights the duality of matter and spirit, with the honor and status of the spirit compared to the material and the individual.
- Literary arts, such as storytelling and symbolic hymns, are key tools used by Bennabi to solidify a perceptual image around a specific subject.
- The image is intensified by linking levels of differentiation between the three worlds and the characteristics of human developmental stages, giving the classification a high degree of coherence and interpretability, indicating the presence of order and shared wisdom across various levels of human existence, both material and spiritual.
- One of the features of the perceptual image's strong influence is its connection to psychological sensations and their ultimate dimensions of existence.
- The images contain direct educational projections, both at the individual and institutional levels.
- The perceptual image emphasizes the clear paradox: the originality of Islamic thought in its intellectual depth, even if it conflicts with its material reality, and the crisis of Western thought in its superficiality, even if it advances in its civilizational reality.

Perceptual Image on Culture, Network of Relationships, and Effectiveness:

- One of the perceptual images was inspired by the verse: "**Who is better guided: someone who falls on his face, or someone who walks steadily on a straight path?**" (Al-Mulk:23).
- The logic of the struggle between nations and the clash of civilizations is clearly visible at the level of ideas.
- The fine and sensitive characteristics from the field of "blood transfusion" have been drawn in the process of transferring the tools of one civilization to another.
- The close relationship between science and religion in dialectic theology, and that they are necessarily intertwined, with strong evidence from pre-Islamic history and real-world events.
- The authenticity, origin, and high standing of the monotheistic vision in matters of civilization, and the warning against the danger of the inherent relationship between means and their final reference.
- Ignorance is a characteristic of the state of ignorance (Jahiliyyah) and the time before revelation, while knowledge is a characteristic of Islam because it is the source of revelation.
- The representation of abstract meanings in tangible forms makes the dimensions of the idea transparent and impactful.

4.4.3 Perceptual Image about Culture, Network of Relations, and Effectiveness:

Central Perceptual Image	Secondary Perceptual Image
---------------------------------	-----------------------------------

Culture is an environment and surroundings	(Bennabi, Reflections, 2002, p. 135) "An equation that represents the essence of a human being made by the One who masters everything he creates, and a second equation that represents him as a social being shaped by society."
	(Bennabi, Conditions of Renaissance, 1986, p. 85) "Culture – with its religious idea that has organized the human epic in all its stages since Adam – should not be considered as a science learned by humans, but rather as an environment surrounding them, a framework within which they move, nourishing civilization within its depths. It is the medium in which all the characteristics of a civilized society are formed, and in which each detail of its parts is shaped according to the highest goal that society has set for itself, including the blacksmith, the artist, the shepherd, the scholar, the Imam, and so on. Thus, history is constructed."
Relationships are a network of threads that carry the civilization of society	(Bennabi, The Birth of a Society, 1986, p. 40) "Social relations become corrupted when the individuals' selves become inflated, making collective, shared work difficult or impossible. At this point, the discussion no longer aims at finding solutions to problems, but rather at finding evidence and proofs. In a healthy situation, addressing problems is for the purpose of solving them, but in a diseased situation, addressing them becomes an opportunity for the self to swell and puff up. At that point, solving the problem becomes impossible, not because of a lack of ideas or things, but because the network of relations no longer functions naturally."
	(Bennabi, The Birth of a Society, 1986, p. 40) "If a society develops in any way, this development is recorded both in quantity and quality within its network of relations... And when the tension in the network's threads loosens, making it incapable of conducting joint activity effectively, this is a sign that the society is sick and heading toward its end."
Effectiveness is a path that begins with work and ends with the afterlife	(Bennabi, Conditions of Renaissance, 1986, p. 17) "The worker is a symbol of the hope of civilization, the victory of the idea, and the fall of the idols of ignorance and paganism. A symbolic anthem 'The Present and History.'"
	(Bennabi, Conditions of Renaissance, 1986, p. 106) "When the first Muslims were building their first mosque in Medina, this was the first arena of work in which Islamic civilization was created. If we look at this arena in its simplicity and its insignificance at that time, we might smile at the scene, but didn't the builders of Islamic civilization receive the lessons of work there?! Didn't they grasp the stick of history for the first time there?"
	(Bennabi, Reflections, 2002, p. 158) "If some modern societies today build for purely social goals and entirely earthly life – and I do not underestimate these goals, but I acknowledge that they are halfway there – then our society builds for life beyond life, for objectives it achieves for the life of every individual. This, of course, requires from the Muslim and the Arab an effort greater than that of others and a struggle greater than theirs."

Dimensions and characteristics:

- The images address the issue of human dignity, emphasizing that a person is honored first in their essence and then in what they excel at, in contrast to the materialistic view that measures a person by their productivity.
- The images highlight the inseparable integration of the material and spiritual aspects in human upbringing.
- The perceptual images have given culture the concept of a worldview that shapes a person's perception of the world and behavior through their stance on Allah Almighty, humanity, and the universe.

- The effectiveness of culture is not linked to the quantity of information but to its transcendent reference and its power to shape the social environment.
- Bennabi considered self-discipline and self-denial as the primary causes for the formation of social networks, which relates to the science of behavioral purification.
- Bennabi denied the possibility of knowledge formation in the absence of strong social ties, which connects to the sociology of knowledge.
- The images illustrate the systematic and causal relationship between the decline of religious conscience and the fall of civilization.
- From an Islamic perspective, knowledge is fundamentally inseparable from action.
- The images provided new dimensions for reading the Prophet's biography, such as its practical and civilizational aspects.
- The embodiment and personification of ideas make them more impactful, as seen in the image of ignorance and idolatry.
- The images emphasize the practical and civilizational role that demands greater effort from a Muslim compared to a non-Muslim due to the higher purpose and ultimate objective.

It became evident from the above discussion how effective the perceptual image is in highlighting the religious idea in Bennabi's thought, as well as its methodological features, characteristics, and advantages. Additionally, two fundamental issues emerged concerning the importance of the perceptual image in activating faith:

- Despite the crucial role of the perceptual image in shaping a comprehensive vision of the worldview and its fundamental pillars, it is insufficient for establishing the finer details and specifics of belief. However, this is not a flaw but rather an inherent feature of the perceptual image's structure. Its absence would mean the absence of the perceptual image itself, for if it contained detailed specifics, it would lose its ability to encompass the holistic and comprehensive vision. (Lakoff & Johnson, 2009, p. 31).

The impact of the perceptual image fundamentally relies on the recipient's linguistic and imaginative capacity, as it heavily draws on artistic elements. As stated by Lakoff and Johnson (2009, p. 219): *"It is not only connected to thought but also encompasses all the natural dimensions of our experience, including sensory aspects such as color, shape, substance, and sound, among others. These dimensions do not merely structure our sensory experience but also shape our aesthetic experience."* This characteristic presents a challenge for the perceptual image in terms of the recipient's linguistic and expressive ability. Bennabi himself, regretfully, acknowledged his inability to grasp much of the Qur'anic eloquence, which prevented him from fully exploring its intellectual and civilizational horizons. He said in *The Quranic Phenomenon* (2000, p. 63): *"Thus, I find myself bewildered, helpless, and without means in a matter that is of the utmost importance to me as a Muslim."* This paper raises the question: How can a generation whose artistic taste has been manipulated by commercialized media and entertainment be able to comprehend the parables and images that Allah has sent to them in the Quran?

Conclusion

The perceptual image is an essential tool and method for shaping a holistic worldview and organizing perceptions in an era of mental fragmentation—often referred to as the civilization of the third wave. In intellectual writing, the perceptual image serves as the core of an idea and its practical conceptual essence. Finding and formulating it is like discovering a map of intertwined, winding paths, as it provides a meaningful refuge to protect modern humans from fragmentation, absurdity, and uncertainty.

Through the perceptual image, Bennabi was able to bridge two seemingly distant elements: the philosophical and epistemological foundation and the apparent, detailed aspects. He employed the perceptual image as condensed visualizations of what he analyzed in detail. It can be said that Bennabi dissects the civilizational scene and then reassembles it into a vivid artistic painting, displaying it before the reader's eyes to prevent them from getting lost in details and to inspire them to take action.

The dominance of the world of objects is evident in the types of perceptual images he used—an influence clearly stemming from his technical background before engaging in civilizational studies. Bennabi employed rigid, technical material images to express the consistency and systematic nature of civilization formation. Conversely, he used broad, abstract images when discussing responsibility, will, and choice, as these aspects vary based on individual understanding and capacity for commitment and performance.

Bennabi made extensive use of perceptual images at different levels: from partial metaphors, where there is a direct comparison between two elements (which is most common), to mental images where the compared element is an abstract idea, and finally to perceptual images where the compared element is a general principle. This is particularly evident in some of his book titles, such as *Between Guidance and Misguidance* and *The Birth of a Society*, as well as in symbolic anthems that introduce certain chapters and sections.

The paper proposes the following research topics:

- Reformulating Bennabi's intellectual material through the perspective of central and peripheral perceptual images, analyzing their characteristics and conceptual dimensions.
- Extracting perceptual images from all his books and transforming them into illustrations to be included in new editions of his works and utilized for educational purposes, given the civilizational, practical, and pedagogical depth that characterizes most of his perceptual images.

References

1. A group of authors. (1998). *The Problem of Bias - An Epistemological Vision and a Call to Ijtihad – The Core Issues of Terminology, Literature, and Criticism* (A. El-Messiri, Ed.). Virginia, USA: International Institute of Islamic Thought.
2. Al-Jawziyya, I. al-Q. (n.d.). *The Benefits*. Jeddah: Alam Al-Fawaid.
3. Al-Nafati, A. (2011). Contemporary intellectual challenges and the renewal of Islamic theology. *Studies in Creed and Comparative Religions*, 5(9), 37–79.
4. Al-Tahanawi, M. b. A. (1996). *Encyclopedia of Technical and Scientific Terms* (1st ed.). Lebanon: Publishers.
5. Arabic Language Academy. (1972). *Al-Mu'jam Al-Wasit* (2nd ed.). Istanbul: Islamic Library for Printing, Publishing and Distribution.
6. Arabic Language Academy. (1983). *Philosophical Dictionary*. Cairo: General Authority For Al Amiria Press Affairs.
7. Ateeq, A. A. (1972). *On Literary Criticism* (2nd ed.). Beirut: Annahda Al Arabia for Printing and Publishing.
8. Babaami, M. (2018). *In Love with the Words of Allah* (1st ed.). Algeria: Kitabook.
9. Babaami, M., & Kouzi, T. (2015). *From Latency to Civilizational Action: The Question of the Relationship between Thought and Action* (1st ed.). Algeria: Kitabook.
10. Badawi, I. (2009). *The New Science of Dialectic Theology: Its Emergence and Development* (2nd ed.). Dar Al-Mahaja Al-Bayda.
11. Bennabi, M. (1981). *Intellectual Struggle in Colonized Countries* (1st ed.). Syria: Dar al-Fikr.
12. Bennabi, M. (1986). *Conditions of Renaissance*. Syria: Dar al-Fikr.
13. Bennabi, M. (1986). *The Birth of a Community* (3rd ed., A. Shaheen, Trans.). Syria: Dar al-Fikr.
14. Bennabi, M. (1988). *Destination of the Islamic World* (2nd ed.). Syria: Dar al-Fikr.
15. Bennabi, M. (2000). *The Problem of Culture* (4th ed., A. Shaheen, Trans.). Syria: Dar al-Fikr.
16. Bennabi, M. (2000). *The Quranic Phenomenon* (5th ed.). Damascus: Al-Fikr.
17. Bennabi, M. (2002). *Between Guidance and Misguidance* (2nd ed.). Syria: Dar al-Fikr.
18. Bennabi, M. (2002). *Reflections* (2nd ed.). Syria: Dar al-Fikr.
19. Bennabi, M. (n.d.). *The Problem of Ideas in the Islamic World* (2nd ed.). Syria: Dar al-Fikr.
20. Bennett, T., et al. (2010). *New Terminological Concepts: A Revised Vocabulary of Culture and Society* (1st ed., S. Alghanmi, Trans.). Beirut: Arab Organization for Translation.
21. Bouchaala, S. (2023, June 30). Epistemological sources of Malek Bennabi's thought between

- philosophy and natural sciences. Algerian Journal of Humanities and Social Sciences, 7, 6–26.
22. Devlin, K. (2001). *Man and Knowledge in the Information Age: Turning Information into Knowledge* (S. Al-Yafi, Trans.). Riyadh: Obeikan Library.
 23. El-Messiri, A. (2002). *Language and Metaphor Between Monotheism and the Unity of Being* (1st ed.). Nasr, Egypt: Dar Al-Shorouk.
 24. El-Messiri, A. (2010). *Dialogues with Dr. Abdelwahab El-Messiri: Culture and Method* (2nd ed., Vol. 1, S. Harfy, Ed.). Baramkeh, Syria: Dar Al-Fikr.
 25. Hüther, G. (2014). *The Power of Inner Images: How Visions Change the Brain, People and the World* (A. Ala, Trans.). Ein for Human and Social Studies.
 26. Izutsu, T. (2019). *The Concept and Reality of Existence* (I. A. El-Akob, Trans.). Ninawa Publishing, Distribution, and Studies.
 27. Jamal, A. A.-A. (2016). *The Mental Image in Philosophy and the Humanities* (1st ed.). Jordan: Al-Ayyam for Publishing and Distribution.
 28. Khasra, M. M. (2013). *Linguistic Terms and Translation to Arabic* (2nd ed.). Damascus: Dar Al-Fikr.
 29. Kouzi, T. (2015). *Our Civilizational Crisis: The Dilemma and the Way Out: An Intellectual Reading in the Light of Al-Rashid Model* (1st ed.). Algeria: Kitabook.
 30. Lakoff, G., & Johnson, M. (2009). *Metaphors We Live By* (2nd ed., A. Jahfa, Trans.). Dar Toubkal.
 31. McGrady, A. G. (1987). A metaphor and model paradigm of religious thinking. *British Journal of Religious Education*, 9, 84–94. <https://typeset.io/papers/a-metaphor-and-model-paradigm-of-religious-thinking-2ja3q3xu15>
 32. Qutb, S. (2006). *Resurrection Scenes in the Quran* (6th ed.). Egypt: Al-Shorouk.
 33. Qutb, S. (2014). *Artistic Imagery in the Holy Quran* (17th ed.). Egypt: Dar Al-Shorouk.
 34. Sausheva, E. (2017). The role of metaphor in the communicative process: Metaphoric conceptualization in modern American journalistic texts, 23. <https://typeset.io/papers/rol-metafory-v-kommunikativnom-protssesse-1eholv06bk>
 35. Toffler, A. (1990). *The Third Wave Civilization* (1st ed., I. Al-Sheikh Qasim, Trans.). Benghazi, Libya: Jamahiriya, People's Establishment for Publication, Distribution and Advertising.
 36. Ziadeh, M., et al. (1986). *The Arabic Philosophical Encyclopedia*. Momen Quraish Library.

Received: 01.03.2025

Accepted: 30.05.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/48/75-81>

Samir Baxşəliyev
Bakı Dövlət Universiteti
<https://orcid.org/0000-0003-4054-2974>
baxshaliev81@mail.ru

Ərəb xilafəti ikinci Rəşidi Xəlifəsi Ömər İbn Xəttabın hakimiyyət illərində

Xülasə

Tədqiqatdan aydın olur ki, İslam tarixində Rəşidi xəlifələri dövrünün ən parlaq nümayəndələrindən biri olan Ömər ibn Xəttabın gördüyü işlər və xidmətləri Ərəb Xilafətinin möhkəmlənməsində böyük əhəmiyyətə malik olmuşdur.

Məlum olur ki, Ömər ibn Xəttabın hakimiyyəti illərində xilafətin hərbi, inzibati və maliyyə strukturları formalaşır. Ömər həmçinin, İslam dünyasında hüquqi və sosial islahatlar həyata keçirərək, yeni dövlətin möhkəm təməllərini atır.

Qarnizon şəhərlərində onun fərmanları, ciddi hərbi nizam-intizam tətbiq etməklə yerinə yetirilir. Həmçinin, ərəb döyüşçüləri və onların ailələri, hərbi xidmətlərinə görə səxavətli təminatlar və işğallar zamanı qənimətlərdən əldə edilən böyük ölçüdə pay alırlar.

Ən əsası, İslam dini təkcə Məkkədəki ilk müsəlman ərəblərin şəxsi kultundan çıxaraq bütün ərəb qəbilələrinin birliyinin dayandığı mənəvi ideologiyaya çevrilmiş oldu.

Açar sözlər: *Xilafət, Ömər ibn Xəttab, islahatlar, İslam dünyası, hakimiyyət*

Samir Bakhshaliyev
Baku State University
<https://orcid.org/0000-0003-4054-2974>
baxshaliev81@mail.ru

Arab Caliphate During the Reign of the Second Rashidun Caliph Umar Ibn Al-Khattab

Abstract

The study shows that the activities and merits of Omar ibn Khattab, one of the most outstanding representatives of the era of the Righteous Caliphate in Islamic history, were of great importance for strengthening the Caliphate.

It is known that during the reign of Omar ibn Khattab, the military, administrative and financial structures of the Caliphate were formed. Omar also carried out legal and social reforms in the Islamic world, laying a solid foundation for the new state.

In garrison cities, his decrees are carried out by introducing strict military discipline. In addition, Arab soldiers and their families receive generous rewards for their military service and a significant share of the captured trophies.

But most importantly, the religion of Islam turned from a personal cult of the first Arab Muslims in Mecca into a spiritual ideology that united all Arab tribes.

Keywords: *Caliphate, Omar ibn Khattab, reforms, Islamic world, governance*

Giriş

İslam dünyada ümumbəşəri bir dindir və insan həyatının bütün sahələrini əhatə edir. İslam mədəniyyətinin əsasları Qurandan, qanunları isə Sünnədən (İslam dinində Quranın əmrlərinə əsaslanan müsəlmanların davranış qaydalarına verilən ad) qaynaqlanır. Ərəblərin yaratdığı ilk İslam dövləti dünya tarixşünaslığında Ərəb Xilafəti adını almışdır.

Bu dövlətin əsasında uzun müddət mədəni və iqtisadi inkişafda digər dünya sivilizasiyalarını qabaqlayan İslam sivilizasiyası yarandı. Bu sivilizasiya olmadan bu gün “Şərq” anlayışının mahiyyətini təsəvvür etmək mümkün deyil. Xilafət İslamın banisi Məhəmməd peyğəmbərin qəbul edilmiş varisi kimi təyin edilmiş hökmdarlardan biri tərəfindən idarə olunan siyasi-dini qurumdur.

Bu anlayış İslam teologiyasından (dini təlim sistemi) gəlir və müsəlman cəmiyyəti üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Xilafət ənənəvi olaraq şəriət qanunlarına əsaslanan və müsəlmanların rifahının qayğısına qalan İslam dövlətinin qurulması ilə əlaqələndirilir. Xilafət ərəbcə xəlifə (varis) sözündən götürülmüş anlayışdır ki, Məhəmməd peyğəmbərin vəfatından sonra İslam dövlətində yaranmış ən mühüm vəzifədir. Bu vəzifə bütün müsəlmanların ümumi rəhbərlik və idarəçilik altında birliyini ifadə edir. Xəlifə bir sıra mühüm funksiyaları, o cümlədən idarəetmə, hərbi idarəçilik, məhkəmə fəaliyyəti, İslamın təbliği və imanın qorunmasını yerinə yetirir. O, həmçinin müavinətləri paylamaq və ehtiyacı olanlara kömək etmək üçün məsuliyyət daşıyır.

Xilafət ideyası İslam imperiyasının ilk hökmdarları dövründə yaranmış və sonralar inkişaf etdirilmişdir. Tarix boyu baş verən hadisələrlə əlaqədar xilafət anlayışı müxtəlif dəyişikliklərə və mübahisəli şərtlərə məruz qalmışdır. Xilafətin əsas ideyası müsəlman icmasının birliyini qorumaq, müdafiəsini və rifahını təmin etməkdir. Xəlifə yalnız Qurani-Kərimə əsaslanan sülh, ədalət və İslam prinsiplərini təbliğ etməlidir. Peyğəmbər dövrünün İslam tarixi sona çatdıqdan sonra onun məşhur səhabələri (Səhabə Məhəmməd Peyğəmbəri görüb İslamı qəbul edən və müsəlman olduğu halda ölən şəxslərə deyilir) Əbu Bəkr, Ömər, Osman və Əlinin dövlət başçısı olduqları otuz ilə yaxın davam edən dövrə İslam tarixində Rəşidi Xəlifələri dövrü deyilir (Koseş, 2020, s. 15).

Ərəb dövlətin yaradıcısı Məhəmməd peyğəmbərdən sonra hökmdar seçilən bu şəxslər İslam dünyasında saleh şəxslər hesab edilir. Onlardan sonrakı hökmdarlar isə hakimiyyətin ötürülməsi və ya varislik yolu ilə taxt-taca sahib olmuşdular.

Hesab edirik ki, “Ərəb xilafəti” ifadəsinin işlədilməsi İslam prinsiplərinə heçdə tam uyğun deyil. Çünki İslam yayıldıqca onun təbliğ etdiyi dəyərlər tərəfdarları yaşayan ərazidə və etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq genişlənən Xilafətdə bütün müsəlmanları bir bayraq altında birləşdirdi. Getdikcə daha çox suriyalılar, farslar, qibtilər, bərbərlər və s. kimi xalqların İslamı qəbul etməsi nəticəsində ərəblər müsəlmanların ümumi kütləsində azlığa çevrildilər.

Fikrimizi əsaslandırmaq üçün burada bir məqama diqqətinizi yönəltmək istərdik. Məsələ bundadır ki, sözü gedən dövrlərdə İslam dövləti dini prinsiplər əsasında qurulduğundan vahid idi və milli prinsiplər heç bir əhəmiyyət kəsb etmirdi. Məhz bu səbəbdən dövləti Ərəb Xilafəti adlandırmaq düzgün deyil. Dövlətin “Ərəb xilafəti” adlanması yalnız ərəblərin yaşadığı ərazini təsvir etdiyindən məntiqli olardı ki, etnik mənsubiyyətinə baxmadan bütün müsəlmanları əhatə edən bir dövlət anlayışını bildirən “İslam xilafəti” ifadəsi işlənsin. İslam tarixində Əbu Bəkr ilə başlayan, Ömər in hakimiyyəti illərində qüdrətlənən, Osmanın iqtidarı dövründə məzhəbləşən (dini əqidə ilə bağlı seçilən yol), Əlinin dövründə isə vətəndaş müharibəsi ilə bitən dövr “Rəşidi Xilafəti” dövrü adlanır.

Rəşidi xəlifələrindən olan ilk üç xəlifə Mədinə şəhərində, sonuncu nümayəndələri isə Kufə şəhərində yaşamışdır (Mardanşin, 2012, s. 65).

Tədqiqat

Bu tədqiqatımızı ərəb tarixində ilk nizami ordunu quran ikinci Rəşidi Xəlifəsi Ömər ibn Xəttaba həsr etmişik. Bir əsrdən çoxdur ki, mövzu üzrə ixtisaslaşmış tədqiqatçılar cahiliyyə (İslamaqədərki dövr) içində yaşayan ərəblərə bütün Aralıq dənizini və qonşu torpaqları fəth etməyə imkan verən səbəbləri araşdırırlar. Fəthlərin müvəffəqiyyətinin səbəbini adətən demoqrafik, iqtisadi, siyasi və hərbi amillərlə əlaqələndirirlər. Ümumi qəbul edilən müddəə belədir ki, demoqrafik partlayış ərəbləri yaxınlıqdakı ərazilərə kütləvi yürüşə sövq etmişdi.

Digər bir tezisə görə isə ərəb tayfalarının yeni dinin bayrağı altında birləşməsi, uzun sürən Bizans-Sasani savaşı və fəth edilən ərazilərdə baş verən epidemiyalar ərəblərin asan qələbəsi üçün əlverişli şərait yaratmışdı. Bir çox tədqiqatçılar Ərəbistanın bir-birinə düşmən olan qəbilələrinin birləşməsində İslamın həlledici rolunu və onların qonşuları arasında yeni dini yaymaq istəklərinin böyük ərəb fəthlərinin əsas səbəbi olduğunu qeyd edirlər.

Hesab edirik ki, məhz İslam dinini daha çox ölkələrdə yaymaq amili ərəblərə Şərqi hüdudlarından kənarda, Afrikadan Çinə qədər uzanan yeni hökmdarlara çevrilməyə imkan verdi. Köçəri ərəblərin

mədəni, maddi, təşkilati cəhətdən işğal edilən ölkələrin xalqlarından geri qalmalarına baxmayaraq onlar haqlı olaraq dövrün iki yenilməz kimi görünən fəvqal imperiyalarını məğlub edə bildilər.

Yuxarıda qeyd edildiyimiz kimi, müsəlman ekspansiyasının şimala doğru genişlənməsi ərəb qəbilələrinin Məhəmməd peyğəmbərin əsasını qoyduğu tövhid (təktarıçılıq anlayışının İslamda qarşılığı) dininin adından çıxış edən yeni hakim elitanın rəhbərliyi ilə birləşməsinin məntiqi nəticəsi idi.

Qeyd edək ki, müsəlman icmasının rəhbərləri əsasən şəhər mühitində yaşayanlardan, Məkkə, Mədinəliyərdən ibarət olduğu halda İslamı könüllü və ya zorla qəbul edərək onlara tabe olanların əksəriyyəti köçəri ərəb tayfalarından ibarət idi. Məhəmməd peyğəmbərin yaratdığı və onun ardıcıllarının gələcəkdə idarə etdiyi dövlətə əvvəlcə həm müsəlman, həm də xristian ərəb qəbilələri daxil idi.

Maraqlıdır ki, ərəb istilalarının əvvəlində xristian ərəblər heterodoksluqlarına (qeyri din mənsuqları) baxmayaraq, müsəlman dövlətinin və hərbi qüvvələrinin tamhüquqlu üzvləri hesab edilirdilər. Onların xüsusi statusunun ən bariz nümunəsi müsəlman dövlətinin himayəsi altında yaşayan digər xristianlara, eləcə də yəhudilərə tətbiq edilən cizyə (bütün qeyri müsəlmanların ödədiyi can vergisi) vergisindən azad edilmələri idi (Knış, 2015, s. 72).

Bu xristianlar xilafətin dövlət strukturlarında istənilən yüksək vəzifələri də tuta bilirdilər. Xristian alimləri xüsusi ilə məşhur idilər. Tarixçi əl Qüftinin məlumatına əsasən Abbasi xəlifəsi Məmun 831-ci ildə Xilafətdə ilk elmi məktəb hesab edilən "Hikmətlər Evi"ni qurarkən 37 xristian alimin köməyindən istifadə etmiş, onların sırasından Əbu Zəkəriyyə Yuhannanı isə məktəbə rəhbər təyin etmişdi (Folta, 1987, s. 70).

Ərəblərin öz qonşularına qarşı işğalçı yürüşlərinin ideoloji əsaslarını tapmaq bir o qədər də çətin deyil. Belə ki, Allahın iradəsinə təslimiyyəti tanımaq istəməyənlərə qarşı çoxsaylı Quran çağırışları ilk əvvəllər Məkkə müşriklərinə və Yəsrib yəhudilərinə qarşı yönəlsə də Rəşidi xilafəti dövründən başlayaraq müsəlmanların əleyhdarları İslam düşmənləri hesab edilirdilər. Qurani-kərimin əl-Əhzab surəsinin 26-27-ci ayələri açıq şəkildə ardıcıllarına bütün əleyhdarları üzərində qalib gələcəyini vəd edir (Musayev, 2013, s. 340).

Üstəlik, bunu da qeyd edək ki, hələ Məhəmməd peyğəmbərin özü Suriya və Fələstinin cənub sərhədlərinə, ən azı, iki hərbi ekspedisiya göndərdi. Onun bu siyasəti varislərinin hakimiyyəti illərində ərəblərin fəth (Ərəblər görə İslam dininin yaymaq məqsədi ilə hər hansısa şəhər və ya ölkənin silah gücü ilə zəbt etmək) adlandırdığı işğallara başlamasına səbəb oldu. Peyğəmbərimizin vəfatından sonra Əshabı-kiramın (səhabələrin) söz birliyi ilə İslamı qəbul edən ilk insanlardan biri olan Əbu Bəkr əs-Siddiq müsəlmanların ilk xəlifəsi seçildi. Çətin şərtlər və sıxıntılı günlərdə dövlət başçısı olan Əbu Bəkrin hakimiyyəti illərində ölkədəki bütün məhkəmə işləri Ömər ibn Xəttaba həvalə edilmişdi. Əbu-Bəkr ölümündən əvvəl digər səhabələrin narazılığına baxmayaraq, təkidlə məhz Öməri öz varisi təyin etdi (Ulkyu, 2018, s. 28-29).

Əbu Bəkr İslam cəmiyyətinin sabitliyini təmin etmək, güclü və təcrübəli bir rəhbər seçmək məqsədi ilə Ömər xəlifə olmasını istəyirdi. Tarixi hadisələrin inkişafı göstərdi ki, Əbu Bəkrin Öməri xəlifə seçməsi, ümumilikdə, doğru bir qərar olmuşdur. Belə ki, Ömər xəlifəliyi dövrü həm dini, həm də dünyəvi baxımdan İslam dövlətinin ən parlaq dövrlərindən biri hesab olunur. Əbu Bəkrdən sonra müsəlmanların ikinci xəlifəsi olan Ömər İslam peyğəmbərinin qəbiləsi olan Qureys qəbiləsinin Bəni Ədiy sülaləsinə mənsubdur. İslamı qəbul edən qırxıncı şəxs olan Ömər ibni Xəttab hicrətdən (tərk etmək) 40 il əvvəl 582-ci ildə anadan olmuşdu (Ulkyu, 2018, s. 29).

O, "Aşəra əl-Mubəşşirin", yəni hələ sağ ikən vəd edilmiş cənnət məkanı ilə müjdələnen on səhabədən biridir. Ömər Qureys qəbiləsinin ən mötəbər adamlarından, qəbilə ağalarından biri idi. Gəncliyində Qureysdə elçi-səfir vəzifəsini yerinə yetirirdi. Bu vəzifə o dövrdə ərəblər arasında çox nüfuzlu bir vəzifə hesab edilirdi. Əgər qəbilə daxilində və ya başqa bir tayfa ilə münaqişə baş versəydi, tərəflər öz nümayəndələri kimi Ömərə müraciət edərdilər. Ömər çox güclü, heybətli biri idi. O, eyni zamanda natiqlik qabiliyyətinə malik əla təbliğçi idi. Şama və İraqa çoxlu ticarət səfərləri edən Ömər müsəlman olmamışdan əvvəl fars və ərəb hakimləri ilə görüşlər keçirirdi ki, bu da onun nüfuzundan xəbər verirdi.

Sərt xarakteri ilə tanınan Ömər cahiliyyət dövründə də yaşadığı üçün İslam dinini ərəb cəmiyyətinin ənənəvi dəyərlərinə və inanclarına təhlükə kimi görünürdü. Bu səbəbdən də İslamı qəbul etməzdən əvvəl ilk müsəlmanlara qarşı çox sərt və düşmənçiliklə yanaşma rəftarı ilə məşhur

idi. Lakin o, müsəlman olandan sonra İslamın güclənməsinə və genişlənməsinə böyük töhfələr vermişdir. Ömər ibn Xəttab xəlifə olduqdan sonra, İslamın yayılmasına böyük əhəmiyyət verdi və xüsusi ilə Suriyada və İraqda strateji dəyişikliklər etdi. Onun dövründə İslam orduları bu ərazilərdə mühüm uğurlar qazandı. İraqın fəthinə xüsusi diqqət ayrıldı və Ömər burada bəzi əhəmiyyətli hərbi və inzibati islahatlar həyata keçirdi. O, Xalid ibn Validin rəhbərliyi altında İslam ordusunun Suriya və İraqda qazandığı uğurlara baxmayaraq, onun yerinə peyğəmbərin səhabələrindən biri Əbu Ubeydə Cərrahı qoşunların baş komandanı təyin etdi (Ülkü, 2016).

İslam tarixi ilə bağlı bəzi əsərlərdə Bəni-Təميم qəbiləsinin başçısı Malik ibn Nüveyrənin Xalid ibn Validin əmri ilə qətlə yetirilməsi səbəbindən Ömər sonuncunu vəzifəsindən uzaqlaşdırdığını qeyd edilir.

Hesab edirik ki, Ömər bu qərarı İslam dövlətinin idarəetmə strategiyasını və mərkəzi hakimiyyəti qorumağa yönəlmiş bir addım idi. Belə ki, Xalid ibn Valid, İslamın ən böyük qəhrəmanlarından biri olaraq çox sayda döyüşlərdə böyük zəfərlər qazanmışdı. Lakin onun başçılığı ilə ordu müstəqil olmuş və şəxsin nüfuzundan asılı vəziyyətə düşmüşdü. Bu hal ordunun idarə edilməsində çətinliklər yaradaraq gələcəkdə hələ yeni qurulan dövləti zəiflədə bilərdi. Ömər İbn Xəttabın Xalid İbn Validi vəzifəsindən azad etməsi, İslam dövlətinin uzunmüddətli sabitliyini və güclü idarəetmə strukturunu qurmaq məqsədi ilə verilmiş siyasi bir qərar idi.

Ömər xəlifə olduqdan sonra Xilafətin ilk illərində hələ Əbu Bəkr əs-Siddiqin dövründə başlayan fəth siyasətini daha da gücləndirdi və genişləndirdi. Onun on illik hakimiyyəti dövründə müsəlman dövləti Bizans Fələstinini, Suriyanı və Misiri, eləcə də Sasanilər imperiyasının digər ərazilərini öz torpaqlarına qatmışdı (Rodionov, 2001, s. 49).

635-ci ildə Ömər rəhbərliyi altında Mədinənin müsəlman rəhbərliyi o dövrdə paytaxtı Dəməşq olan Bizans imperiyasının əyalətini təşkil edən Suriya və Fələstinin sistemli şəkildə fəthinə başlamaq qərarına gəldi (Knış, 2015, s. 76).

23 avqust 634-cü ildə Xəlifə Ömər Sasanilərə qarşı vuruşan İslam ordusuna dəstək məqsədi ilə Əbu Ubeydə bin əl-Cərrahın başçılığı altında min nəfərlik ordunu İraq cəbhəsinə göndərdi (Yılmaz, 2016, s. 106).

Sasanilərə qarşı ardıcıl qələbələr qazanan İslam orduları sürətlə sərhədlərini genişləndirməyə başladılar. İslam dövlətinin sərhədlərinin genişlənməsi ilə paralel olaraq, işğal olunmuş torpaqların təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədi ilə müxtəlif hərbi və inzibati tədbirlər həyata keçirilməli idi. Bu məqsədlə Ömər əmri ilə 638-ci və 642-ci illərdə idarəetməni asanlaşdırmaq, fəth edilmiş ərazilərə xaricdən gələ biləcək hücumlara qarşı müdafiə məqsədi ilə Bəsrə, Küfə, Nil çayının şərq sahilində isə Fustat kimi qırx min əhalinin yerləşə biləcəyi düşərgə şəhərləri yaradıldı (Yıldırım, 2013, s. 307).

Ömər təkidlə israr edirdi ki, ərəb döyüşçüləri və onların ailələri məhz belə xüsusi düşərgə şəhərlərində yaşasınlar. Onun bu siyasəti, ərəbləri işğal edilmiş ərazilərdə yerli xalqın mədəniyyətinin təsirinə düşməkdən təcrid edərək İslam dəyərlərinə sadıq qalmalarına, həmçinin Xilafətə qarşı müqaviməti azaltmağa yönəlmişdi. Düşərgə şəhərlərində yaşayan ərəb döyüşçüləri çox vaxt öz qəbilə mənsubiyyətindən asılı olaraq ayrıca məhəllələr təşkil edirdilər. Hər məhəllə adət-ənənələrini, dillərini və mədəniyyətlərini qoruyan bir növ icma idi ki, bu da onlara işğal edilmiş ərazilərdə qəbilə kimliyini qoruyub saxlamağa imkan verirdi.

Xəlifə Ömər əmri ilə qonşu imperiyaların ərazilərinə bir neçə ildırımsürətli kəşfiyyat reydlərindən sonra xilafət qoşunları mütəşəkkil işğal kampaniyalarına başladılar. Hələ ilk xəlifə Əbu Bəkr ölüm yatağında ikən Sasani ordusu ərəblər tərəfindən zəbt edilən əraziləri geri qaytarmağa səy göstərdi. Bu məqsədlə Sasani hərbi qüvvələrinin baş komandanı Rüstəm Fərruxzad Cəban, Jəlin və III Yezdəgird xalası oğlu Nərsi kimi sərkərdələrin rəhbərliyi ilə üç böyük ordu topladı (Mutlu, 2018, s. 375).

Cəban ordusu ilə Fərat çayının sahilində yerləşən Bədəklə bölgəsinə, Nərsi öz qoşununu İranın qərb hissəsində yerləşən Kəsfərə, Jəlinin qoşunu isə Kufa və Bəsrə şəhərləri arasında yerləşən Musannaya doğru irəlilədilər (Ülkü, 2018, s. 31).

Qeyd edək ki, bu bölgələrin hər birinin Sasanilər üçün strateji əhəmiyyəti var idi. Belə ki, müasir İraqın şimalında yerləşən Bədəklə ərazisi Fərat çayına nəzarət etməklə Kufa və Bəsrə kimi mühüm ərazilərlə əlaqə saxlamaq baxımından Sasanilər imperiyası üçün strateji əhəmiyyətə malik idi. Kəsfər

bölgəsi, Sasanilərin Qərbi Asiya ilə əlaqələrinin qorunmasında və Bizansın gələcək hücumlarının qarşısının alınmasında böyük əhəmiyyətə malik idi. Musanna şəhərinin itirilməsi isə Sasanilər imperiyasının cənub sərhədlərinin işğalına yol açdı. Bu səbəbdən də Musanna şəhəri üzərində nəzarəti ələ keçirmək üçün həm Sasanilər, həm də ərəb qoşunları arasında uzun və gərgin döyüşlər baş verirdi. Əks hücum zamanı Sasani qoşunları xüsusi ilə Fərat çayı boyu bölgələrdə yaşayan yerli əhalini ərəb istilacılarına qarşı üsyana qaldırmağa çalışırdılar.

Lakin Sasanilərin üsyanı qızıqdırmaq cəhdlərinə baxmayaraq, ərəb qoşunlarının dəyişən şərtlərə tez uyğunlaşma bacarığı və yüksək hərbi hazırlığı sayəsində sayəsində bu cür üsyanlar tez bir zamanda yatırıldı. Rüstəm Fərruxzad itirilmiş ərazilərin geri alınması üçün Sasani ordularının başında İraqa gəldi və burada ərəblərə qarşı müxtəlif hərbi əməliyyatlar həyata keçirdi.

Baş verən hadisələri çox diqqətlə izləyən xilafət qoşunlarının məşhur sərkərdələrindən biri olan Müsənnə ibn Harisə İraqda baş verən hadisələr haqqında Mədinəyə, Ömər ibn Xəttaba mütəmadi olaraq məlumat verirdi. İraq cəbhəsindən gələn təhlükədən narahat olan Ömər Xilafətin bütün qüvvələrini səfərbər etdi və bir-birinin ardınca ordular toplayıb Sasanilərə qarşı göndərdi. Tərəflər arasında baş verən beş böyük döyüşün yalnız birində məğlub olan ərəblər sonda qəti qələbə qazana bildilər ki, bu da Şərqdə, İran ərazisində ərəb hökmranlığının qurulmasına və Sasani imperiyasının mövcudluğuna son qoyulmasında mühüm rol oynadı (Nəsirov, 2014, 315/321).

Qüdrətli Sasani dövləti ilə Xilafətin hərbi qarşıdurmalarını təhlil etsək, qeyd etmək lazımdır ki, İslamın yaranması və Ərəbistan yarımadasında sürətlə yayılmasından sonra Ərəb Xilafəti ilə Sasani imperiyası arasında qarşıdurma qaçılmaz idi. Çünki Sasanilərlə qonşuluqda yaşayan ərəblər onların müdafiə qabiliyyətinin zəiflədiyini və hakim olduqları böyük imperiyanın sakinlərinin farsların ağır vergi siyasətindən narazı olduqlarını çox yaxşı bilirdilər. Sasanilərin vergi siyasəti, xüsusi ilə kəndli və aşağı təbəqə əhalisi üçün ağır yük olaraq sosial narazılıqlara səbəb olurdu. Belə ki, torpaq sahibləri tərəfindən tətbiq olunan əlavə vergilər və işçilərin istismarı əhalinin həyat şəraitini çətinləşdirirdi.

Ağır vergi siyasəti Sasanilərin daxili ziddiyyətlərini artıraraq, xarici təhdidlərə qarşı müdafiə qabiliyyətini zəiflədirdi. Ərəblər isə xüsusi ilə də Rəşidi xəlifələrinin dövründə fəth etdikləri ərazilərdə yerli əhalinin mədəniyyətinə və adət-ənənələrinə hörmətlə yanaşır, onlara öz həyat tərzlərini davam etdirməyə imkan verirdilər. Müxtəlif dinlərin nümayəndələri olan yerli əhali, müəyyən vergi ödənişi qarşılığında öz dini inanclarında qala bilir və əmin-amanlıq şəraitində yaşayırdı. Bu yanaşma İslamın dininin təməl prinsiplərinə uyğun olaraq yerli əhalinin sosial və mədəni həyatını qorumağa yönəlmişdi. Lakin Sasanilərin ərəblərə müqavimət göstərə bilməməsinin digər əsas səbəbi təkcə yerli əhalinin onlara qarşı narazılığı ilə məhdudlaşmırdı.

Bizansla davamlı müharibələr də Sasanilərdə daxili siyasi gərginlik meydana gətirir və hərbi resurslarını əhəmiyyətli dərəcədə azaldırdı. Məhz bu amillər Sasani imperiyasını xeyli zəiflətdi və onların ərəb istilasına qarşı müdafiə üçün qüvvələrini səmərəli səfərbər etmək imkanından məhrum etdi. İslamın yayılmasını və ərazilərinin genişlənməsini hədəfləyən Ərəb Xilafəti Sasanilərin daxili və hərbi zəifliklərindən faydalanaraq sərkərdə Süxeyl İbni Adi Əl-Xəzrədcinin Kirman vilayətini fəth etməsi ilə Sasani imperiyasını tamamilə işğal etdilər (Əlizadə, 2003, s. 84).

Hələ ilk Rəşidi xəlifəsi Əbu Bəkrin hakimiyyət illərində döyüş meydanında şücaəti ilə məşhur olan ərəb sərkərdəsi Xəlid İbn Valid əsrlərlə davam edən müharibələrdən və daxili çəkişmələrdən tükənmiş Bizans imperiyasına qarşı bir neçə hərbi yürüşlər həyata keçirdi. Bu kəşfiyyət yürüşləri müvəffəqiyyətlə nəticələnərək müsəlman dövlətinə çoxlu qazanc gətirdi. Ömər ibn hakimiyyətinin ikinci ilində Xilafət qoşunları Bizans imperiyasının bir vilayətini təşkil edən Suriya və Fələstinin sistemli şəkildə işğalına başladılar (Knış, 2015, s. 76).

Suriya və Fələstin ərazilərinin Ərəblər tərəfindən işğalı iki mərhələdə baş verdi. 634-cü ildə baş verən Əcnədəyn və 636-cı ildə gerçəkləşən Yərmuk döyüşlərində Xilafət qoşununun inamlı qələbəsi Bizans imperiyasının Şərqi Aralıq dənizi ərazilərində hökmürlənlərinə son qoydu (Ulku, 2018, s. 48-49).

Əcnədəyn və Yərmuk döyüşləri ərəblərin Şərqdə genişlənməsinin başlanğıcını qoymuş, Bizans imperiyasının isə gücünü zəiflətməmiş, ərəblərə Şərqdə böyük bir ərazi qazandıraraq İslamın yeni bir dünya gücü kimi meydana çıxmasına şərait yaratmışdır. Belə ki, Əcnədəyn döyüşü tərəflər arasında ilk böyük toqquşma olmaqla bərabər, Ərəb xilafətinin Misir və Şimali Afrika kimi yeni ərazilərə

doğru genişlənməsinin yolunu açdığı halda, Bizansın Suriya üzərindəki hakimiyyətini tamamilə sona çatdırdı. Yərmuk döyüşünün nəticəsi olaraq Ərəb Xilafəti Şam, Fələstin, Suriya və Misrə doğru genişlənərək Avrasiyanın böyük hissəsinə yayıldı. Bizansın məğlubiyyəti isə imperiyanın Şərqdəki liderlik mövqeyini sona çatdırmış oldu və hücum strategiyasından müdafiyyəyə çəkilməyə məcbur etdi. Bu iki döyüş həm də Xristian Bizans ilə Müsəlman Xilafəti arasında baş verən ilk böyük toqquşmalar idi.

Ümumiyyətlə, Ömər ibn Xəttab xristian dünyası ilə münasibətləri çox diqqət və xüsusi həssaslıqla qururdu. Onun xilafəti dövründə İslam dünyası ilə xristianların birgə yaşaması və qarşılıqlı hörmət prinsipləri ön planda idi. İşğal edilmiş ərazilərdə xüsusi ilə də xristianların çoxluqda olduğu bölgələrdə, onların dini hüquqları qorunurdu. Bunun bariz nümunəsi kimi, Qüdsün işğalı zamanı Məsihin dirilmə kilsəsinin məscidə çevrilməyib, öz əvvəlki statusunda qalmasını göstərmək olar (Mardanşin 2012, s. 68).

İşğalların qızgın dövründə Fələstin və Suriyaya səfər edən Ömər ibn Xəttabın zəbt olunmuş ərazilərdə əvvəlki idarəçilik qaydalarını saxladığı məlumdur. Kitab əhli olaraq bilinən xristianlardan Qurani-Kərimin Bəqərə sürəsinin 256 cı ayəsi əsas götürülərək (dində məcburiyyət yoxdur) əsasən cizyə və xərac vergiləri alınır (Qurbanov, 2009, s. 89).

Ömər dövlətin idarəetmə strukturlarında bir sıra islahatlar həyata keçirərək Xilafəti hərbi dairələrə bölmüşdü. İslahat vilayətlərə müəyyən dərəcədə muxtariyyət verməklə bərabər, döyüş qənimətlərindən həm hərbiçilərlərə, həm də cəmiyyətin digər ehtiyacı olan təbəqələrinə pay ayrılmasını nəzərdə tuturdu.

Ümumiyyətlə qeyd edək ki, Xəlifə Ömər xilafəti dövlət gəlirlərinin böyük hissəsinin yoxsullara paylandığı bir dövr hesab edilir. Belə ki, IX əsrdə yaşamış ərəb tarixçisi Əbul-Həsən əl-Bəlazuri müəllifi olduğu "Fütüh əl-Büldən" əsərində 639-cu ildə Mədinədə "Aclıq ili" olduğunu qeyd edərək Xəlifə Ömər İbni Xəttabın əmri ilə həmin ildən əhaliyə "Atiyyə" adlı illik ödənişlər edildiyini qeyd edir (Köse, 2023, s. 223-225).

Ümumilikdə Ömər ibn Xəttabın on illik Xilafət dövrünə nəzər saldıqda aydın görmək olar ki, bu böyük şəxsiyyətin dövləti və xalqı qarşısında xidmətləri misilsizdir. O, xalqın güzaranından xəbərdar olmaq üçün heç bir mühavizəsi olmadan gecələr gizləncə şəhərə çıxar, yoxsul və ehtiyacı olanlara azuqə paylayırdı. Onun fikir və ideyaları İslamın yayılmasına və Xilafətin genişlənməsinə həsr olunmuşdu.

Nu da qeyd edək ki, Rəşidi xəlifələrinin ən qüdrətlisi olan Ömər ibn Xəttab çox ədalətli idi və bu səbəbdən də onun ölümü İslam dünyasında böyük bir itki hesab edilirdi. Ömər ibn Xəttab 31 oktyabr 644-cü ildə, Bəsrə valisi Muğirə ibn Şöbənin fars köləsi tərəfindən Mədinədə sübh namazı zamanı xəncərlə vurulmuş və aldığı ağır yaralardan üç gün sonra, elə həmin ilin noyabr ayının üçündə vəfat etmişdir (Qurbanov, 2009, s. 29).

Bəzi qərb tarixçilərin fikrincə, qatil, öz xalqının qisasını almaq məqsədi ilə Ömər ibn əl-Xəttaba sui-qəsd etmişdir. Fərqli düşünən tədqiqatçılar isə sui-qəsdin yalnız şəxsi incikliyə dayandığını iddia edirlər. Ömər ibn Xəttabın öldürülməsi ilə bağlı digər mənbələrdəki məlumatlar əsasında aparılan təhlilimiz onu göstərir ki, baş verən hadisənin arxasında şəxsi qisas məsələsi dayanır. Belə ki, Sasani imperiyasının sonunu yaxınlaşdıran Nəhavənd döyüşündə əsir düşənlər arasında Əbu Lulu künyəsi (ləqəb) ilə tanınan, Firuz adında məcusi (oda sitayiş edən) bir kölə var idi. O, eyni zamanda dülgerlik, dəmirçilik və nəqqaşlıqla məşğul olduğu üçün sahibi onun qazancından adi vergidən bir qədər artıq vergi alırdı. Günlərin birində Firuz ödədiyi verginin çoxluğundan tez-tez şəhərin ticarət həyatına nəzarət etmək üçün gəzən Xəlifə Ömər qarşısında şikayətini bildirirdi. Ömər isə Firuz kölə ilə ağası arasında bağlanmış müqaviləyə üçüncü bir şəxsin müdaxiləsinin yolverilməz olduğunu və vergisinin çox olmadığını bildirdi. Ömər bu cavabı köləni çox qəzəbləndirmişdi.

Küfəli tarixçi İbni Əbi Şeybə əl-Nəxə'i müəllifi olduğu "əl-Müsənnəf" əsərində sui-qəsdən bir gün əvvəl Ömər ibn Xəttabla Firuz arasında olan dialoqu təqdim edir : "Firuzla bu söhbət zamanı Ömər ibn Xəttab ona dedi ki, "eşitmişəm sən çox gözəl yel dəyirmanı düzəldə bilmənlə öyünürmüşsən. Mənimçün də belə bir dəyirman düzəldərsənmi?" sualına Firuz əgər sağ qalsam, səninchün elə bir dəyirman düzəldəcəm ki, soragı şərqdən qərbə qədər yayılacaq, deyə cavab vermişdi. Firuzun yanından uzaqlaşan Ömər ibn Xəttab onun bu eyhamlı cavabından şübhələnərək

yanındakılara bu kölənin məni necə hədələdiyini eşitdinizmi? deyərək fikrə getmişdir” (Nəsirov, 2014, s. 382).

Ertəsi gün səhər namazı vaxtı məsciddə gizlənən Firuz Ömər ibn Xəttaba sui-qəsd etmişdi. Ömər ibn Xəttab, ölümçül yaralanmasından üç gün sonra, 63 yaşında, bir vaxtlar Peyğəmbərin yaşadığı gil evdə axşam saatlarında vəfat etmişdi və ölümündən əvvəl isə yaxınlarına söylədiyinə görə, ən böyük xoşbəxtçiliyinin müsəlman tərəfindən qətlə yetirilməməsi olduğunu bildirmişdir (Mardanshin, 2012, s. 69-70).

İslam tarixində sui-qəsdə öldürülən ilk yüksək vəzifəli şəxs olan Ömər ibn Xəttab son günlərində müdrikliyini əldən verməyərək, Peyğəmbərin xanımı Aişənin yanına oğlu Abdullanı göndərək Peyğəmbərin və Əbu Bəkrin yanında dəfn ediləməsi üçün icazə istəmişdi. Aişə icazə verərək “Mən bu yeri özüm üçün saxlamışdım, amma Ömər bu yerə daha çox layiqdir söyləmişdir” (Ulku, 2018, s. 57).

Nəticə

Beləliklə, İslam tarixində Rəşidi xəlifələri dövrünün ən parlaq nümayəndələrindən biri olan Ömər ibn Xəttabın gördüyü işlər və xidmətləri Ərəb Xilafətinin möhkəmlənməsində böyük əhəmiyyətə malik olmuşdur.

Xüsusi olaraq qeyd etmək istərdik ki, Ömər ibn Xəttabın hakimiyyəti illərində Ərəb xilafətinin hərbi, inzibati və maliyyə strukturları formalaşdı.

Ömər həmçinin, İslam dünyasında hüquqi və sosial islahatlar həyata keçirərək, yeni dövlətin möhkəm təməllərini atdı. Onun fərmanları, ciddi hərbi nizam-intizam tətbiq etməklə yerinə yetirilirdi.

Döyüşçülər, onların ailələri, hərbi xidmətlərinə görə səxavətli təzimatlar və işğallar zamanı qənimətlərdən əldə edilən böyük ölçüdə pay alırdılar.

Ən əsası isə İslam dini təkcə Məkkədəki ilk müsəlman ərəblərin şəxsi kultundan çıxaraq bütün ərəb qəbilələrinin birliyinin dayandığı mənəvi ideologiyaya çevrildi.

Ədəbiyyat

1. Alizade, A. (2003). Xronika musul'manskikh gosudarstv I–VII vv. Xidzhry. Bakı: Tipografiya PTK «Abilov, Zeynalov i synov'ya».
2. Folta, Y. A., & Novy, L. (1987). Istoriya yestestvoznaniya v datakh. Moskva: Progress.
3. Knysh, A. D. (2015). Islam v istoricheskoy perspektive: nachal'nyy etap i osnovnyye istochniki. Kazan': Izdatel'stvo Kazanskogo universiteta.
4. Köse, F. B. (2022). İslam Tarihi I. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi neşriyatı.
5. Köse, F. B. (2023). İslam Tarihi I cilt. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
6. Mardanshin, M. (2012). Istoriya Islama. Kazan': YAZ.
7. Musayev, Ə. (2013). Qurani Kərimin Azərbaycan dilinə mənaca tərcüməsi. Bakı: Şərq-Qərb Nəşriyyat Evi.
8. Mutlu, M. Z. (2018). Doğuştan günümüze İslam tarihi. I cilt. İstanbul: Çığır Yayınları.
9. Nəsirov, E. (2014). İslam Tarixi. I cild. Bakı: Nurlar Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi.
10. Qurbanov, A. (2009). İslam tarixi. II cild. Bakı: Bakı İslam Universiteti.
11. Rodionov, M. A. (2001). Islam klassicheskiy. Sankt-Peterburg: Peterburgskoye Vostokovedeniye.
12. Stogov, D. I. (2018). Islam: istoriya i sovremennost'. Sankt-Peterburg: LETI.
13. Uludağ, H. (2016). İslam Tarixi. I cild. İstanbul: Çelik Yayın Evi.
14. Ul'kyu, K. (2018). Istoriya Islama. Stambul: Erkam.
15. Yıldırım, H. (2013). Dörd Böyük Xəlifə. İstanbul: Sağlam nəşriyyatı.
16. Yılmaz, H. (2016). Hz. Məhəmməd, xilafət, dörd xəlifə və Hz. Həsən. Ankara: Elips Kitap.

Daxil oldu: 19.03.2025

Qəbul edildi: 19.05.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/48/82-93>

Sihamdi Barkati

Mohamed Boudiaf University of M'sila
<https://orcid.org/0009-0001-7949-8141>
sihamdi.barkati@univ-msila.dz

Amar Alioui

Mohamed Boudiaf University of M'sila
<https://orcid.org/0009-0005-5157-3874>
amar.alioui@univ-msila.dz

Ali Houiche

Mohamed Boudiaf University of M'sila
<https://orcid.org/0009-0001-3470-8221>
houiche.ali@univ-msila.dz

Historical Figures in the Algerian Novel: Roles and Representations The Novel "The Prince" by Wassini Al-Araj

Abstract

Roles and representations are two crucial elements in the construction of the historical novel, as they determine how characters interact with events and contribute to conveying the writer's intellectual vision across eras. The historical novel does not merely recount facts; it adds psychological and social dimensions to the characters, making them more vivid. Through representation (i.e., portraying the character as imagined by the author), the novelist reshapes historical heroes with traits that may differ from official narratives, adding dramatic depth and enabling readers to empathize with them as individuals rather than as abstract symbols. This article explores these aspects using the semiotic approach to understand representations and historical roles, aiming to depict events and preserve the narrative texts from a semiotic perspective.

Keywords: *Representations, historical roles, historical novel, semiotic approach, fictional character*

Sihamdi Barkati

Msila Mohamed Boudiaf Universiteti
<https://orcid.org/0009-0001-7949-8141>
sihamdi.barkati@univ-msila.dz

Amar Alioui

Msila Mohamed Boudiaf Universiteti
<https://orcid.org/0009-0005-5157-3874>
amar.alioui@univ-msila.dz

Ali Houiche

Msila Mohamed Boudiaf Universiteti
<https://orcid.org/0009-0001-3470-8221>
houiche.ali@univ-msila.dz

Əlcəzair romanında tarixi şəxsiyyətlər: rollar və təmsillər Vassini Əl-Aracın "Şahzadə" romanı

Xülasə

Rollar və təsvirlər tarixi romanın qurulmasında iki mühüm elementdir, çünki onlar personajların hadisələrlə necə qarşılıqlı əlaqədə olduğunu müəyyənləşdirir və yazıçının intellektual baxışını dövrlər arasında çatdırmağa kömək edir. Tarixi roman sadəcə faktları danışmır; personajlara psixoloji və

sosial ölçülər əlavə edərək onları daha canlı edir. Təqdimat vasitəsilə (yəni, personajı müəllifin təsəvvür etdiyi kimi təsvir etməklə) romançı tarixi qəhrəmanları rəsmi povestlərdən fərqlənə bilən əlamətlərlə yenidən formalaşdırır, dramatik dərinlik əlavə edir və oxuculara mücərrəd simvollar kimi deyil, fərdlər kimi onlarla empatiya qurmağa imkan verir. Bu məqalə hadisələri təsvir etmək və povest mətnlərini semiotik nöqteyi-nəzərdən qorumaq məqsədi ilə təmsilləri və tarixi rolları anlamaq üçün semiotik yanaşmadan istifadə edərək bu aspektləri araşdırır.

Açar sözlər: Təmsillər, tarixi rollar, tarixi roman, semiotik yanaşma, bədii personaj

Introduction

One of the most prominent challenges faced by novelists—especially writers of historical fiction—is dealing with pre-established characters that come with defined features and a specific cultural background. These are figures documented by official history, which has etched their traits and recorded their beginnings and ends, thereby imposing constraints on the novelist's freedom and limiting their creative imagination.

However, the novelist's task goes beyond merely recounting historical events; it extends to reshaping them through a contemporary lens, shaped by the context of the era in which the text is written and by the writer's own ideology, which reflects their values and the goals they seek to achieve. While history may be seen as an objective and fixed past, it is also a mutable entity—every era reinterprets the past in new ways through the narratives and expressions it inherits. This understanding becomes deeper when the present offers objective conditions similar to those that prevailed in the past.

The historical novel is also considered one of the most complex literary genres, as it stands at the intersection between established facts and the writer's imagination—between what historians have recorded and what the novelist reimagines. (Mustafa, p. 112) The writer is confronted with pre-existing, well-known characters, which limits the scope for innovation and presents challenges related to how these historical figures can be reshaped in a way that aligns with the writer's intellectual and contemporary vision.

Research

The novel *The Book of the Prince* is rich with both historical and fictional characters. Among those confirmed in historical records, we find, in addition to Emir Abdelkader, Father Debouche, and the narrator John Moby, several other figures within the Emir's army and the French army and its commanders. Moreover, numerous fictional characters contribute to blending reality with mystery in its finest details and play a role in the development and progression of events. These include Sidi Al-A'raj, the storyteller, the town crier, the children chasing dogs to stave off their hunger, the nanny Nora, the old woman Khanata, the hunchbacked man, and others. The traits given to these fictional characters, as well as the roles assigned to them by the novelist, make them closely resemble historical figures—or what might be called “quasi-historical” characters. (Al-Zamrari, p. 26)

As a novelist—an artist rather than a historian—he undoubtedly seeks to achieve artistic expression without distorting the truth, insofar as it reveals the novelist's approach to dealing with pre-established historical figures and their intellectual, cultural, and religious backgrounds. Knowing that the writer, when constructing a fictional character based on his interaction with his experiential reality, aims to present a vision of the world he lives in—by creating that world as he imagines it or as he perceives it according to his stance toward it. (Said, 2006, p. 141) By examining the cultural and ideological background of the novelist, we are prompted to ask the following question: Did Al-A'raj manage to find his desired subject in the figure of the Emir? And was he able to embody an ideology that may, perhaps, contrast with that of the Emir? Moreover, did he succeed in revealing the hidden dimensions of the Emir's character—as a religious scholar, a Sufi mystic, and a spiritual leader before being a political and military one? And what are the things that history did not say about the Emir, which the novel seeks to reveal?

1– Historical Characters in *The Book of the Prince*:

The pursuit of truth is what led the novelist to select fully developed artistic characters. A fully developed character is one that appears in the story—when it does appear—without undergoing any transformation in its core makeup; it only changes in relation to other characters, while its behavior retains a consistent nature. For example, (Al-Zamrali, p. 27) the character of the Emir, as the protagonist of the story, shows no noticeable change in his development or goals. Rather, he reflects his ideology with subtle shifts, allowing the narrative to highlight the major causes of economic, social, cultural, and even religious decline during the historical period being portrayed. At the same time, the novel reveals the primary reasons behind the triumph of the Other—the West—and the collapse of the resistance, and how all of this is mirrored in the contemporary period during which the novel was written. In order to give space for this ideology to emerge and for the fictional reality to harmonize with historical events and characters, the author employed techniques that liberated him from the constraints of predefined characters and rigid historical events, allowing him to avoid the trap of mere documentation. The most important of these techniques are:

- **Use of the Third-Person Narrator:** In *The Book of the Prince*, two different references interact: a historical reference and an artistic one. The novelist draws his narrative presence from the historical dimension in general and engages in intertextuality in particular—as the author subtly leads us to believe—with a book written by Father Debouche titled *Abd el-Kader in the Château of Amboise*. This intertextual link led the author to choose a foreign narrator imbued with Christian religious thought: John Moby. He is tasked with narrating the events and presenting the Emir's character along with other figures, despite the potential risk of distorting the truth or misrepresenting historical facts. (Mohammed, p. 117) For this reason, the writer often resorts to documenting the information by citing some of its historical sources, such as the book by Monsignor Debouche, *Abd el-Kader in the Château of Amboise*, which was dedicated to Mr. Louis-Napoleon Bonaparte, President of the French Republic, and authored by Monsignor Antoine. At the bottom of the page, the word “Bordeaux” is printed in bold letters, beneath which are the details of the printing and lithography: H. Fay, 139 Saint Catherine Street, April 1849. (Wasini, pp. 18-19)

- **The narrator says in one passage:** “In the morning, Ibn Dourane set out toward the capital, his face tense, his eyes swollen and empty from lack of sleep, broken by his last journey, carrying his final letter to Marshal Vallée. Its words echoed in his head every time the Emir dictated it to his personal scribe in his presence: *‘Peace be upon those who follow guidance. We have read the two letters and understood their content. I told you in previous messages that the Arabs from Oulhaça to El Kef are determined to wage jihad, and I can only stand beside those who pledged allegiance to me in this position. I have been faithful to all the commitments I made to you and kept you informed of every development, and here I am doing so truthfully* (Wasini)...” (Wasini, pp. 264-265)

- **Use of the Second-Person Pronoun:** The second-person pronoun is most often used in the dialogues between the priest and the Emir. The priest takes on the role of uncovering the truth about the Emir and investigating the accuracy of the information related to his character. This intent is clearly stated in the preface, where he declares: “*While awaiting the opportunity to do something more significant, I believe it has now become my human duty to strive tirelessly in defense of the truth concerning this man, and to clear him of serious accusations falsely attributed to him—perhaps even to hasten the removal of the ambiguity and darkness that have long shrouded the face of truth.* (Wasini, p. 6)” This was done through researching historical books as well as the direct dialogues the priest had with the Emir in his prison.

However, the priest's desire to uncover the truth in order to confront the Emir was aimed at freeing him from his imprisonment and convincing King "Bonaparte" to release him, thereby unshackling him from the chains he found himself bound by after declaring his surrender on certain terms. This was not for the purpose of condemning him, as the investigator and police commissioner described by Michel Butor do, who interrogate the character and "gather the various elements of the story that the main character or the narrator refuses to tell or cannot tell, and then organize these elements into a story told in the second person to expose the words that the narrator refused to disclose or could not express." (Michel, 1986, p. 69)

• **Use of the First-Person Pronoun:** This pronoun serves to distinguish between the past and present, allowing the historical character to become a living entity that moves beyond the past to relive in the present (Mohammed, p. 120). The historical character speaks about themselves, and the narrator permits them to recount stages and moments from their life, as the Emir does, allowing him to narrate his struggle against the French occupation and his suffering on all fronts. The Emir delves into the depths of his soul, where history cannot reach, and reveals his pain through the many dialogue scenes that fill the novel. These scenes differ from the temporal pauses, as they contribute to the development of the plot rather than hindering it, and they enable the characters to express themselves in their own voice.

The Emir says after assuming the responsibility of leadership, addressing his father:

"Father, do not make me regret a leadership I never sought. The wars of the ancient Muslims are no longer useful. Words are no longer enough. We thought we were the best at everything, but now we realize that others have made themselves from our empty noise." (Wasini, p. 83)

The freedom in dealing with historical characters grows, reaching the level of psychological reflection and internal monologue. This allows the novelist to exploit the historical gaps and fill them with a world of imagination. There are many examples of this, such as when the narrator, through the Emir's monologue, presents him as dissatisfied with his actions, which only serve to escalate conflicts and disperse his strength. The Emir mutters or speaks to someone while gazing into the void. His brother, Sidi Said, and Mustafa bin al-Tahami had **withdrawn to the tents when he began to destroy the city of Ain Madi**: *"This is how tyranny looks, and this is how it ends in the heart of ashes."* Then, he looked far beyond the city of Ain Madi, seeing nothing but more blazing fires, ashes, and the cries of children and the groans of pregnant women in their final months. He mounted his horse and returned to his camp. (Wasini, pp. 384-385)

In another passage, he says: *"While on horseback, when he saw the vanguard of Tariq ibn Ziyad approaching from afar, with Tariq at the forefront, urging those who hesitated either to cross the sea or accept a cheap death, he smelled the burning wood and heard the swords clashing in the dry, merciless air. 'Why did you burn your ships, Tariq? If only you knew how much we need them to cross the Moulouya waters! Why did you set fire to everything, my friend?'"*

But time had changed greatly, and he felt the vast distance that had crossed his memory: he had no ships to burn, as Tariq ibn Ziyad did when difficulties, betrayals, and treacheries mounted, and there was no solution but to save the circle as the ancients did or die for it." (Wasini, p. 196)

On the other hand, the world was changing quickly, which made the Emir fully realize: *"Why did I lose my final battle? The world was changing deeply and quickly. The sword and courage were no longer enough. The huge cannons, fast machines, ships, barges, and well-equipped and organized armies had changed all the balances. People resemble their eras."* These words he repeated whenever he cast his gaze over the massive buildings, the clean streets, and observed the people walking in order. *"The world was changing fast,"* he scratched the top of his head with a mechanical motion, unable to suppress his murmuring: *"We were defeated by all this,"* and he did not say another word. (Wasini, p. 289)

2- The Character of the Cultured Arab Prince:

The character of the Emir embodies many qualities; he is a political and military leader, a man of religion, and an intellectual who is keen on books and their study. He is always eager to return to them after circumstances have deprived him of the pleasure of sitting with them, which he expresses by saying: (Wasini, p. 175) *"How I wish this misery would end, and I could return to my books,"* and he would cry over a book more than over a loved one.

This is a message the author wanted to convey to the reader, starting with the title of the novel, *"The Book of the Emir,"* because a book preserves the memory of peoples and nations, which often forget their own memory, constantly denies the good deeds of others, and fails to acknowledge their contributions, letting them be forgotten as they are buried in graves. This is why the Emir also carries the burden of writing his own memoir. He says: *"We write our lives as we lived them, without addition or omission, better than having others recount it for us with their means, which are not always good."*

There is no better way than for a person to tell their own history and illuminate the path for those who shared with them the same longings and pains."(David, 2002, p. 45)

At the beginning of the novel, we encounter a scene of a conversation between a bookseller and Emir Abdelkader, who found solace and companionship in books, particularly those of Ibn Khaldun and Ibn Arabi. The narrator says: *"Abdelkader extended his hand toward the manuscript of Ibn Khaldun's Muqaddimah, in which he had written many notes. It had come from the Maghreb, from a merchant and scribe whom he had met only once, when he entered his tent during the midday rest and placed it in his lap, saying: 'Read it and pray for me, or curse me if you do not find what satisfies your heart.' Then he withdrew without even taking payment for it."*(Wasini, p. 289)

At the end of the novel, the narrator also describes one of the characters, "Noura," who cared for the Emir's children, "Mohieddine" and "Mohammad." She placed the book of signs in its leather cover as usual, like someone trying to preserve gold from damage, while murmuring in the face of one who was between wakefulness and sleep, his eyes half-closed: *"Sir, you must not leave the books exposed to dust and wind."* These words not only reflect "Noura's" care for the book but also carry a message from the writer to the Arab reader, in particular. The choice of this name, Noura, and others for the imagined characters in the novel was not arbitrary. It is, in fact, a deliberate artistic process that reflects the writer's ability to create and innovate. In the novel, names are never without meaning; they always conceal something, even if it's just the ordinary surface meaning... Naming the characters is always an important part of the creative process, and it carries significant considerations.(Wasini, p. 290).

The name "Noura" is significant, referring to a concept embedded in the collective Arab consciousness, primarily associated with knowledge. This is reflected in the famous saying, "Knowledge is light." The choice of the name "Mohammed" as a recipient of information also carries a particular connotation. Mohammed, regardless of being a real historical figure, is the common name (standard) that refers to any Arab Muslim. In our customs, when we don't know someone's name, we often call them "Ya Mohammed." Additionally, the novel "The Book" mirrors the first heavenly message "Read," which was sent to the Prophet Mohammed (PBUH), and its message is directed to Arabs and Muslims, urging them to return to reading—a practice that has long been exclusive to the West and continues to be so. The prince says: "I, too, long to go to the library to get a book to read, just as you do."(Said, 2006, p. 142).

Even in the midst of battle and in the absence of stability, the library was present; it was the most important thing for the prince in his circle or his mobile capital. But the most important thing was the library I created through my efforts, and it was the nucleus of the Takaddamet library, though circumstances forced us to move.

"Sad, as I told you a while ago, because the value of the books that were scattered and burned is countless."(Wasini, p. 44)

The reliance of Al-Araj on a cultural figure gives us realistic and historical images of the modern Arab intellectual, who lives in an internal conflict between two contradictory worlds: a world of values deeply ingrained within him, and he tries to rebel against it by being aware of them, and a world that clings to these values and fights for them. This contradiction creates a sense of alienation, rejection, and thus suffering.

This is why the novelist creates a dramatic conflict between two opposing sides, standing at the crossroads of two eras: one that harshly shows its face and one that retreats, leaving behind the bitter legacy of people who cling to its remnants and live on its memories.

The first side represents Prince Abdelkader, who, although living in the past, expresses the future through his thoughts, aspirations, and ambitions, especially through his project to awaken people from their slumber, change mentalities, build a state, and unify people under one roof, far from tribal authority. On the other side, we have his people, who are dominated by the sacred reference of the past, clinging to it, and which is destined to fade away due to its isolation in the past.

This is clearly evident in the novel. The prince's suffering did not stem from his struggle with the enemy, France, but from his conflict with his cultural, intellectual, and religious environment. Therefore, he sought to change everything on all levels, including religious ones. The narrator,

speaking through the prince, says in a dialogue with the priest: "Give me some of your time so I can learn about your religion, and if I am convinced by it, I will follow it." (Megal & Saad 2005, p. 130)

Even the concept of nationalism changed and became more about personal interest. Wherever your rights and the rights of your children are guaranteed, there lies nationalism. This is what Colonel Yusuf explained to Agha Ben Farhat when he mentioned the word "treason," saying: "Do not worry, Agha. I too abandoned the Ottomans when I found it more beneficial to serve a strong state that guarantees my rights and the rights of my children. Our generation, who have been educated, can no longer bear the backwardness of our people and relatives." (George, pp. 32-33)

The writer often tried to highlight the ongoing conflict between the "intellectual" prince, who reveres knowledge and scholars, and the environment in which he lives—an environment steeped in ignorance, poverty, and backwardness. The novel does not present the prince as a warrior against an enemy called France. Rather, all his battles are against his environment and his own people. Even the war he waged against France was not his own choice; he was pushed into it, finding himself caught between its grinding forces. He was always keen, after assuming leadership, to maintain peace and defend it by seeking treaties whenever possible. The prince says in a dialogue with the priest: "The meaning of jihad is not to kill everyone you encounter, but to raise the sword when the doors of peace are closed." (Hamid, p. 156)

Perhaps this passivity in the prince's character is intentional on the part of the novelist, aiming to break free from the constraint of the ready-made character. His actions are presented as a reflection of the actions of secondary characters. This is a technique that novelists have invented for dealing with such types of characters. We often find them transforming the character into a secondary one that hardly contributes to the direct event; rather, their role is depicted as a reflection of the actions of imagined characters. A person who was a hero in history might become a secondary character in the novel, and the opposite can be true as well. (Taha, p. 7)

The prince says, addressing the tribes that chose the path of war after Ibn Malik burned the Tafna Treaty and passed through the Gates of Iron: "If you want jihad and nothing else, as this is your will, I bow before the decisions you have collectively made, and I cannot go against the group."

He also says: "All the nobles, tribal chiefs, and officers refused to approve the annex of the July 4th Agreement, and I add my voice to theirs. I am, first and foremost (Wasini, p. 122), their servant and nothing more. I see what they see and walk the path they take." Then he addresses Ibn Duran, the "Jewish origin," who was trying to convince him to reconsider his decision to go to war: "O Ibn Duran, do you think I am a supporter of war? I know that wars are destructive and that we will taste the harsh bitterness. The allies are determined to go to war, and any action contrary to that will be considered a departure from the faith." The narrator also says: The prince had chosen the heights of Bani Saleh to conduct this war, which the tribes had chosen, and everyone adhered to it. (Abu Al-Aid, 1989, p. 106).

In any case, the writer uses the prince as the character who corrects the perspective of his followers. He defends others and attacks the ideas of his family and surroundings. This has created within him a sense of alienation and sufferings, making him live in constant anxiety about his relationship with himself or with his surroundings. He finds no solace except in the book of divine signs, specifically in the chapter about the stranger. The writer expressed these meanings when the prince was being led to his prison on board his ship: "He leaned back, then opened the book that had never left his hand, 'The Divine Signs,' and paused for a moment at the chapter about the stranger, which filled his heart and eyes: 'Oh you... where are you in relation to the stranger, whose exile in his homeland has prolonged, whose fortune and share of his beloved and his dwelling have diminished? Where are you from the stranger, who has no refuge but the homeland, and no strength to settle anywhere?'"

The prince and the model of the passive good hero: Perhaps the presence of the character in the novel is highlighted through the expression of their instincts, desires, ambitions, thoughts, and psychological disturbances. These are the blank spaces or gaps that the novelist fills, revealing their method of dealing with pre-existing characters. In this part of the research, we focused on two main characters in the novel: Prince Abdelkader and Father Debouche, as the novel alternates between

telling their stories, and because they are symbolic characters, each representing a different civilization, religion, and culture. They reveal the novelist's stance on both civilizations, and we touched on some other characters that reflect the way the writer builds them, their stance, and ideology, reinforcing the way the two main characters are constructed. As the critic Mohammed Kamel Al-Khatib says in his book "The Novel and Reality," the novel contains ideological impurities in the consciousness of its characters and in the consciousness of its author. However, there is a dominant characteristic for this direction; this characteristic does not give itself directly, but requires a lengthy process of analysis to reach it, to understand the true ideology behind the novel's work. There is no doubt that every novel says something, and it is not a mere play on words to say that a novel claiming to say nothing is, in fact, saying something specific. (Al-Araj, p. 297)

The writer establishes his approach to portraying the character of Prince Abdelkader as a civilizational dialogue between two men representing different religions. This type of dialogue is only managed by educated characters, carrying different ideas and ideologies, where each side wants to convince the other of their viewpoint. The novelist presents this in a calm artistic manner, so it can be read by both opponents and supporters, making it acceptable to both simultaneously. This calm artistic approach, which seems objective in managing the dialogue, in reality, portrays the prince with an excessive humanistic tendency in his passivity. It is more of an invitation to a manipulative dialogue, where the character appears shaky from within, devoid of will, mesmerized by the other more than calling upon him, and is not determined to defend his land, which contradicts the nature of the positive character—the prince as a leader, who is supposed to have been chosen for jihad and resistance. These are the traits of the "passive hero," a model that has become common among most contemporary literary heroes. He is helpless, estranged, possessing much awareness and understanding, knowing the source of his pain and the cause of his troubles, but unable to take positive steps to alleviate injustice or eradicate evil. He is a person who has vision but lacks the ability to act, turning into an "alienated" hero who feels isolation and loneliness. While in literature, we try to avoid subjective judgments and impressions as much as possible, there are objective indicators that point to these judgments.

The following passage gives the impression that the prince had declared his surrender from the very beginning through the expressions of defeat and retreat he often repeated: "How I wish this misery would end and I could return to my books... the sword has begun to withdraw today in front of gunpowder, the Lombard cannon, and the great horses, which are more authentic than the steam-powered cars." On the other hand, the novelist mocks the tribes and the expressions of jihad that he attributes to them, such as "the sale of the sacred house of Islam," "jihad against the invaders." The strength and bravery of the prince's character are only evident when confronting those who defy his authority, and they only appear in his small battles against his own brothers, even if they betray him. This, despite historical records proving the opposite. This is not only true in his dealings with the French army but also in his position with the Hashim tribe, which betrayed him. The case with the tribe of Hashim serves as a prime example: despite their betrayal, deception, and seizing of his wealth and palace after the fall of his camp, when he returned to them with a large force from Tafna, he asked them about it. They apologized and returned his money, and he accepted it. He said to them, "Go on your way; I have forgiven you and forgotten what happened. God wanted to teach you my system once again. Keep whatever you have taken from me if it does not trouble you to eat what is forbidden, but beware of doing so again. And know that Ibn al-Zahra is able to strike a thousand of your heads again." (Al-Sadiq, 2002, p. 39)

In contrast, we find that the psychological presence of the character of Depeche is stronger and more dominant than that of the prince, who tends to submit and yield. This is evident through his desperate efforts to defend the prince, stay up late to complete the book, and deliver it to the king. This is an attempt by the novelist to present the side that serves France, as Depeche has a dual culture and studies at one of its universities. This reflects the concept of nationalism, which he conveys through the words of Colonel Yusuf, as mentioned earlier: "Do not worry, Agha, I too abandoned the Ottomans when I found it more beneficial to serve a strong state that guarantees my rights and the

rights of my children. Our generation, which has been educated, can no longer bear the backwardness of its people and relatives."

The strong presence of the priest is clearly seen in the realization of all the projects the novel presents. He wished to return to the land he loved, even if dead, and he achieved that. As for the prince, his wish remained suspended until it would be fulfilled in another novel. Meanwhile, the priest succeeded in freeing the prince.

That promise he made to himself is something we read in the preface presented by the novel: "In anticipation of doing what is more important, I believe it is my human duty to strive relentlessly to support the truth regarding this man and to clear him of serious accusations that were falsely attributed to him, perhaps hastening the removal of the ambiguity and the dark cloud that has enveloped the face of truth for a long time, Monsignor Depeche." We also read it in the joy that overwhelmed the prince after his release. At that moment, he thought of many people, and little by little, all the faces shifted to reveal the features of Monsignor Depeche. He closed his eyes briefly, and when he opened them, he had written the first sentence of his letter to Monsignor Depeche, who was still in Paris: "Your Excellency, I can now tell you that your goodness has been completed, and God has guided your steps, and what you have planted has grown." (Megal & Saad 2005, p. 46)

This presence is not limited to the main characters alone; even for the other characters present at the heart of the battles, the novelist portrays them in a way that reflects a subtle feeling underlying two different perspectives from both sides. The first perspective is represented by Colonel Yusuf, a harsh character who lacks even the most basic ethics of war, always finding pleasure in delivering the mercy shot to those who still have a chance at survival among the wounded, or ordering their heads to be cut off. On the other side is the character of Maurice, who possesses high military ethics and responded to Yusuf in one situation, saying: "War is harsh, but it has a minimum level of ethics, Yusuf... Do not dare to cut off my enemy's head while he is lying beneath my feet, wounded, unable even to move, and stripped of any weapon." (Nidal, p. 236)

3- Reasons for Resorting to History in the Novel "The Book of the Prince":

It is impossible to read a literary work outside the context of the era in which it was produced or the circumstances that gave rise to it, because a narrative work is a cultural artifact that may not necessarily reflect the spirit of the era to which the adventure works belong. (Al-Farouk, May 17, 2005, p. 13) but rather reveals the spirit of the time in which it was created through methods that may be more complex or at deeper levels of subtlety. From the perspective of cultural methodology, it is part of a historical context that interacts with other components of culture such as institutions, beliefs, power balances, and so on. From this perspective, many artistic, cultural, political, social, and economic motives emerge, driving novelists to return to history. The most important of these is the search for a lost self and the discovery of the meaning of continuity and belonging to something that may have been lost forever, dusting off old images and reconstructing the past—these are all concepts we recall when discussing historical fiction. (Y. Said, p. 49)

The novel "The Book of the Prince" was written in 2004 according to the printing date, and the author, based on his statements in the press, spent several years writing it. This period in the history of Algeria was characterized by political, cultural, and social conditions, and therefore, the novel carries a set of motivations that led the novelist to embark on a new experimental adventure, drawing its material from history and using it as the foundation to build its imagination and construct its horizon of expectations. In the following, we will attempt to identify the most important of these motivations at all levels.

A. The Artistic Level: Looking at Al-Araj's previous experiences, where the imagination was given more space, whether those that delve deeply into Arab heritage to engage with and oppose it through a tone of sarcasm and biting humor (Taha, p. 9) (to build another reality upon its ruins), such as in the novels *Nawar al-Lawz*, *Raml al-Mayya*, and *The Seventh Night After a Thousand*, or those that draw their material from the reality of Algeria, its current circumstances, or its contemporary history, such as the novels documenting the hardship of the 1990s, like *Sayedat al-Maqam*, *Harisat al-Zalam*, *Miraya al-Dhareer*, and others, the return to history in *The Book of the Prince* is considered a new experimental adventure. In this work, the author introduces a new narrative form, building his

imaginative work by diving deeper into modern Algerian history and retrieving that period linked to the early stages of the establishment of the modern Algerian state. It is a complex experience since it is based on events tied to historical facts recorded in history books in the form of correspondence, texts, and historical documents related to the life of Emir Abdelkader. This narrows the space for the imagination and limits the novelist's freedom. The difficulty of the task lies in the construction of an imaginative narrative that relies on a historical reference, while at the same time transcends mere realism to create artistic freedom that does not say what history says but what the novel says. This also includes how to portray historical characters in a way that responds to the author's ideology while not detaching from their historical authenticity.

B. The Political Level: The novelist, in any case, cannot be detached from politics when presenting his vision of the world and expressing his ideology, no matter how much he may try to mislead us into thinking otherwise, such as hiding behind a deceptive historical framework (Abdulwahab, p. 5). This is the case with *The Book of the Prince*, where the novel presents what is possible and looks toward the future, even when recalling past events. *The Book of the Prince* explores the international struggle between the great powers of the time, namely the French and British empires, and their competition for interests in all parts of the Arab world, including Algeria, after the collapse of the Ottoman Empire. Their aim was to subjugate Algeria and control its wealth. However, the struggle continues into the present day, albeit in a different form.

On the other hand, this period in which the novel was written can be called the post-crisis phase in Algerian history, or what is commonly referred to as the period of national reconciliation, which came after nearly ten years of turmoil that ravaged the people of Algeria. Blood was spilled, honor was violated, homes were destroyed, and fear gripped hearts and homes. However, the repercussions of this crisis are still ongoing, despite the nation's urgent need for other circumstances that would allow for the forgetting of grudges, putting aside conflicts, and closing all files related to the causes and consequences of the unrest. Everyone would then contribute to rebuilding the country, amid the worsening economic and social problems. Waciny Laredj tried to embody this phase through *The Book of the Prince*, which can be called a post-crisis novel. It represents "a new phase in the relationship with Algerian history, colonial history in terms of theme, content, and perspective, where a different space is formed, with socio-cultural, historical, and political data that point to the idea that history is full of living symbols and allusions. It is not useful to simply record it in a structured form, but rather to discover the living and suggestive capacities of the person of the third millennium to rebuild himself with a new awareness in his human relationship with the other." (Al-Araj, p. 253)

Laredj reconstructs modern Algerian history by changing the perspective on both the self and the other. Therefore, from the beginning, the novel sought to establish the theme of "change," a path that the prince followed in dealing with his people, his followers, and everyone under his command. The change is seen in customs and traditions, ways of thinking, clothing, earning a living, dealing with friends or enemies, and altering the heroic or Don Quixote-like mentality that had taken root in the minds of a people still believing in victory without providing reasons. The novelist attempts to show that, with his limited resources, the prince could not, even over centuries, defeat an army that thrives on civilization, power, and order. Victory only comes through preparation, even by learning from the French army's military organization, and thus, our imitation of them became a source of strength, not subordination.

The author brings us back to that period of Algerian history to draw lessons and shine a light on certain human issues that recur in people's lives, lessons that future generations can learn from. One of these issues is how a person deals with another, especially in the context of Islam. The novelist expresses through the prince's words: "What can I say to those who saw in us an example to follow, especially towards prisoners? Here we are, returning to an Islam that only knows burning, destruction, killing, and extermination, as this image was falsely attached to us. I spent all the years of the war proving to others that we fought, but with honor and manhood. We drove our enemies back by following our traditions, but in the blink of a knife, everything vanished with the wind." (Al-Araj, p. 168)

The author's use of the verb "we returned" evokes two time periods: a past submerged in ignorance and a present that repeats the same mistakes. The writer also holds religions responsible for suppressing freedoms, equating them in this dark side of extremism, for example, what Catholics did to Protestants on one hand and what Muslims did to each other on the other. These are the same mistakes that can be applied to our contemporary reality, which still repeats itself due to the extremism that a group of youth have adopted, inheriting a misinterpretation of Islam that focuses only on the outward appearance of things. This belief has led them to the abyss. The novelist embodied these meanings in a bold dialogue between the hungry child who refused to eat from the French soldier's hand until he had performed ablution.(Al-Araj, p. 521)

The dominance of historical events over the present narrative in the novel implies that the circumstances continue in the present, just as they were in the past. This is reflected in the phrases the narrator repeatedly uses on the prince's lips in each section of the novel, stating that the Arab tribes have not yet taken advantage of this and continue to stumble in the same conditions. This was what the prince tried to achieve in his state, but he failed. Nonetheless, he hopes that future generations will accomplish it, learning from the mistakes of those before them and changing their perspective on the other, following his example to rebuild the self on scientific foundations and enlightened certainties. The narrator, through the prince's words, says: "When people were digging the earth, extracting soil, and transforming it into steam engines, warships, cars, and laws to govern the country, we were sinking in certainties that later proved to be weak, and we were living in an era that has since withdrawn and ended. Do we today have the ability to open our eyes to these truths and teach our children from our deadly mistakes? I don't know, time is passing too quickly, and I fear it will not leave us the opportunity to gather our fragments."

The word "today" likely does not refer to the prince's era as much as it refers to the time in which the story was created—a time that continues to repeat itself since the time of the prince or even before. Along with it, the same circumstances and mistakes repeat. It is the prince's will, or rather the writer's, to future generations to reread history with caution and attention. The novel, in this sense, does not merely recall isolated historical events from a distant past but rather reintroduces them to rebuild the present and foresee the future. It does not write history, but casts its shadows over our contemporary reality. "What the text suggests in its probable meanings is not only the reproduction of reality, but also a reminder of the necessity to activate reality and move it forward, or in the best case, it warns of an expected new movement for reality that surpasses the stagnant state that does not align with the logic of history."(Hamid, p. 133)

C. Cultural Level: Culturally, the novel revisits the history of Algeria, represented in the life of Emir Abdelkader, the founder of modern Algeria. It attempts to draw the attention of future generations to this history and market it in a literary way, because novelistic writing compensates for history by saying what history cannot say, as Carlos Fuentes expresses. The return to the past here is meant to get to know the country, its regions, people, and ways of life. And if the novel today serves as compensation for history, then the novelist is the true historian of many of the nation's events and issues, through characters who suffer and struggle to deny the agonies of the self and achieve the goals of society. It has today attained a high position in the art of storytelling.(A. Said, p. 8)

The novel, in returning to the past and recalling its events, does not do so in order to impose it on the present. Rather, it questions it and re-reads it productively to create new knowledge that interacts with both tradition and the era in which it was created, in order to rebuild a new reality. The novel does not consider this tradition as a substitute for the era or its counterpart, as long as we understand the era as that of the "other" (the West), and do not consider it a "heightening" of our immediate, backward, and defeated reality, nor a "salvation" from the burdens and problems that trouble our nation. This view shifts our perspective of tradition, no longer as a text confined to the past or a magical refuge, but as a reality that still exists among us, an essential part of our self, emotional, and imaginative being.(Taha, p. 5)

The present that the novel "*The Prince's Book*" seeks to rebuild is based on the principles of peace, dialogue, and cultural exchange. The beginning of the twenty-first century marks the beginning of a new way of thinking in the context of globalization. This thinking seeks to establish a civilizational

dialogue, something that al-Araj attempted to lay the foundation for and anticipate through his "Vision of Sidi al-Araj." The novel foresees events that would solidify this pattern of thought between religions and peoples, with a focus on human issues as issues of humanity. A dialogue between Islam and Christianity, between Prince Abdelkader and Father Debouche, begins in the prologue, where the two men exchange language and each seeks to serve the other or serve humanity, regardless of faith, nationality, or homeland.

This dialogue continues throughout the novel's pages, which can be considered a message for building states on peace, cultural dialogue, and changing the perception of the other by accepting them as human. This is reflected in the words of Father Debouche after his arrival in Algeria and his appointment as head of the Algerian church in 1838, where he expresses his deep sadness for arriving in a land of war while he had come to this land as a messenger of peace.(Y. Said, p. 144)

This is the same sentiment we find with the Prince. Despite his victory in the Battle of Macta against General Trézel, he did not feel the taste of victory. He did not appear to have the usual familiarity, as if he had come from a battle where he was defeated and not victorious. At that moment, the Prince felt as though he had buried someone dear and precious to his heart. He won the war but lost the battle for peace.

Conclusion

In conclusion, we deduce that *The Prince's Book* novel, unlike al-Araj's previous works, employs events of ascent or positive periods in history in order to transcend the current reality, which is mired in backwardness and conflict, as determined by the period of crisis. It aims to rebuild a new reality that benefits from the experiences of the past and looks forward to a future inspired by the ideas and methods used by Prince Abdelkader in managing the affairs of his state, while also reassessing some heroic behaviors and historical assumptions related to the perception of self and the other/the West.

There are also many ways in which the historical operates within the artistic, as the writer transfers historical documents into the novel in various ways. One such way is by presenting information through its reflection on the behavior and actions of people, or by having multiple characters narrate the event and manage the information among them.

The writer's use of a cultured historical character creates a conflict between them and the reality in which they live, making them experience a sense of alienation due to their inability to keep up with the understanding of a people whose mentality is rooted in a connected heritage. This gives the character a sense of passivity and fragility, which ultimately leads to surrender.

References

1. Abdulwahab, B. (n.d.). Colonialism and Strategy of Overcoming: The Experience of Wasini Al-Araj [Prince Abderrahmane University, Constantine].
2. Abu Al-Aid, D. (1989). Algeria in the Writings of German Travelers 1830–1955. National Book Institution.
3. Al-Araj, W. (n.d.). The Book of the Prince.
4. Al-Farouk, F. (2005, May 17). Novelist Wasini Al-Araj shares his intimacies. Al-Nasr Newspaper, 13.
5. Al-Sadiq, Q. (2002). Methods of Story Analysis. Dar Al-Junub for Publishing.
6. Al-Zamrali, F. (n.d.). Historical Novel in the Works of Bashir Kharriif.
7. David, L. (2002). The Art of the Novel (M. Al-Batouti, Trans.). Supreme Council for Culture.
8. George, L. (n.d.). The Historical Novel.
9. Hamid, L. (n.d.). Novel Criticism and Ideology.
10. Hamid, L. (n.d.). Reading and Generating Meaning.
11. Megal, A.-R., & Saad, A.-B. (2005). The Literary Critic's Guide. Al-Maktaba Al-Thaqafiya Al-Arabiya.
12. Michel, B. (1986). Research on the New Novel (F. Antonius, Trans.). Ouyad Publications.

13. Mohammed, R. W. (n.d.). The Use of Heritage in Contemporary Arabic Novels.
14. Mustafa, A.-M. (n.d.). The Components of the Novel.
15. Nidal, A.-S. (n.d.). The Novel and History.
16. Said, A. (n.d.). The Violence of Imagined Reality in the Works of Emil Habibi. National Development Center.
17. Said, Y. (n.d.). The Novel and Narrative Heritage.
18. Said, Y. (2006). The Openness of the Novel Text and Context. Al-Maktaba Al-Thaqafiya Al-Arabiya.
19. Taha, W. (n.d.). The Political Novel.
20. Wasini, A.-A. (n.d.). The Book of the Prince.

Received: 05.02.2025

Accepted: 21.05.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/48/94-104>

Bourechak Ibtissem

Higher School of Business -ESC
<https://orcid.org/0009-0000-9358-4399>
i_bourechak@esc-alger.dz

Boussakra Ali

Mohamed Lamine Debaghine- University of Setif 2
<https://orcid.org/0009-0004-3702-4601>
a.boussakra@univ-setif2.dz

The Question of Ethics in Light of the Artificial Intelligence Revolution

Abstract

Between the inevitability of artificial intelligence and its necessity, everyone agrees on the great importance and benefits that technology in general and artificial intelligence in particular have provided to serve humans, but what may differ over it is the negative uses of some of artificial intelligence technologies and the various threats that these technologies can pose to human life and their future. Do humans have the ability to formulate an ethical policy that ensures the proper use of artificial intelligence technologies?

The aim of this research paper is to shed light on artificial intelligence, its concept and features, while defining some of its capabilities and potentials, with a greater focus on the effects that artificial intelligence has on the field of values, especially with the growing difference in views about it between those who see in it the ruin of the world and those who see in it reasons for well-being and prosperity and a new path towards human development and progress. Has artificial intelligence really achieved this?

Keywords: Artificial intelligence, machines, ethics, values, challenges

Bourechak Ibtissem

Ali Biznes Məktəbi -ESC
<https://orcid.org/0009-0000-9358-4399>
i_bourechak@esc-alger.dz

Boussakra Ali

Mohamed Lamine Debaghine - Setif Universiteti 2
<https://orcid.org/0009-0004-3702-4601>
a.boussakra@univ-setif2.dz

Süni intellekt inqilabının işığında etika məsələsi

Xülasə

Süni intellektin qaçılmazlığı ilə onun zəruriliyi arasında hamı ümumi olaraq texnologiyanın və xüsusən də süni intellektin insanlara xidmət etmək üçün verdiyi böyük əhəmiyyət və faydalar barədə həmfikir, lakin bununla fərqlənə bilən bir sıra süni intellekt texnologiyalarının mənfi istifadəsi və bu texnologiyaların insan həyatı və gələcəyi üçün yarada biləcəyi müxtəlif təhlükələrdir. İnsanların süni intellekt texnologiyalarından düzgün istifadəni təmin edən etik siyasət formalaşdırmaq imkanı varmı?

Bu tədqiqat işinin məqsədi süni intellektin bəzi imkan və potensiallarını müəyyənləşdirməklə yanaşı, onun anlayış və xüsusiyyətlərini işıqlandırmaq, süni intellektin dəyərlər sahəsinə göstərdiyi təsirlərə daha çox diqqət yetirməklə, xüsusən də dünyanın xarabalığını görənlər və onda rifah və yeni tərəqqi və yeni inkişaf yolu görənlər arasında bu barədə artan fikir ayrılığı ilə əlaqədardır. Süni intellekt həqiqətən buna nail olubmu?

Açar sözlər: Süni intellekt, maşınlar, etika, dəyərlər, problemlər

Introduction

The **scientific and technological revolutions** represent some of the most transformative shifts that have fundamentally reshaped **contemporary human civilization**. These revolutions have been instrumental in propelling humanity from **a primitive socio-technological framework to** an era characterized by **automation, data-driven decision-making, and machine intelligence**. This paradigm shift is largely attributed to the rapid advancement of **computational technologies, algorithmic efficiency, and high-performance computing**, which have revolutionized our way of life compared to previous **industrial and pre-industrial societies**.

One of the most groundbreaking domains of this technological evolution is **Artificial Intelligence (AI)**, which has emerged as the **cornerstone of cognitive augmentation and intelligent automation**. The diversity of its applications across various fields has made AI the most essential tool in today's world for serving human life. AI has become the primary and most crucial instrument that facilitates human work, interaction, learning, comprehension, and communication with others.

These characteristics have made artificial intelligence one of the fundamental elements upon which humanity relies to reshape the world. Due to AI's ability to perform tasks that require human intelligence, its advanced decision-making capabilities, and its efficiency in solving complex problems that once demanded significant time and effort, AI has become an essential refuge for modern humans. It stands as one of the most significant outcomes of the technological revolution, fundamentally overturning traditional paradigms.

All these advantages, some of which we have mentioned, have made artificial intelligence the topic of the hour. It is the most discussed phenomenon among researchers and thinkers. The reason, as previously stated, lies in the fact that AI has profoundly transformed our way of living and learning. It has also developed and simplified our work processes. Beyond that, it has made communication more flexible and seamless than ever before, especially with the advancement of technological tools such as computers, robots, virtual platforms, and facial recognition technology.

Research

All these factors have placed artificial intelligence at the forefront, making it the dominant force in our daily lives, whether we like it or not. If we refuse to see it as an inevitability, we must at least acknowledge it as a necessity.

Between the Inevitability and Necessity of Artificial Intelligence there is a broad consensus on the immense importance and countless benefits that technology in general, and artificial intelligence in particular, have brought to humanity. However, what may be disputed are the negative uses of a number of artificial intelligence technologies and the various threats these technologies can pose to human life and future in general, and to human values in particular.

Amidst the growing tension between humans and machines, many critical questions have emerged, particularly regarding the impact of AI on ethical and moral values. Has the rapid advancement of AI had a positive or negative effect on human values? Is there harmony between artificial intelligence and ethical principles? Can values regulate AI to ensure its positive and beneficial use for humanity?

Furthermore, can humanity develop an ethical framework to guarantee the responsible deployment of AI technologies? As AI's influence continues to expand in all aspects of life, does this shift relegate humans to the margins after having been at the center? Can machines eventually replace humans?

Additionally, do ethics play a role in how artificial intelligence is designed, adopted, and implemented? How can we ensure that AI technologies are fair and unbiased? And, ultimately, can humans "educate" machines?

The issue we have raised seeks to explore the dual nature of artificial intelligence, its potential for both benefit and harm. Therefore, it is essential to shed light on AI by examining its concept, characteristics, and some of its capabilities and possibilities. More importantly, our focus is on the

impact of AI on human values and ethics, particularly in an era where machines are becoming increasingly dominant and autonomous. This raises critical questions about the ethical and moral framework needed to guide AI development and ensure its responsible integration into society

Based on this, our central inquiry is as follows:

Does artificial intelligence embody human ethical values? What are the advantages and disadvantages of AI? And what ethical and legal safeguards or guidelines should be established to prevent the unchecked dominance of machines?

On the other hand, this research paper aims to shed light on how to navigate technological advancements, both their advantages and drawbacks, while emphasizing the need to strike a balance between leveraging the significant benefits of artificial intelligence and confronting the challenges it poses. Countries, institutions, and individuals must collaborate to develop an ethical framework that regulates AI usage and safeguards individual rights.

Previous Studies:

- Opportunities and Threats of Artificial Intelligence in the Next Ten Years, Abdelwahab Shadiet al. (2018.)

Ethical Concerns Regarding the Negative Uses of Artificial Intelligence Technologies: Deepfake as a Model, Al-Asad Saleh Al-Asad, (2022)

- Studies on Artificial Intelligence and Digital Humanities, Sabah Qalamineet al, (2021)

- **Principles of Artificial Intelligence Ethics**, the Saudi Data and Artificial Intelligence Authority (2023).

These studies are considered serious and valuable, as upon reviewing them, we found many positive aspects. They served as a guide for us in preparing this article. However, we noticed that these studies primarily focus on artificial intelligence and its advantages while somewhat overlooking the ethical concerns arising from its misuse and how to address them, specifically, the prospects and solutions. In other words, these studies discuss the problems but do not delve into solutions and future perspectives.

Therefore, our article aims to explore the challenges resulting from the irrational use of AI technologies and propose potential solutions to curb the overwhelming dominance of machines.

1. The Emergence and Concept of Artificial Intelligence

1.1. Artificial intelligence definition:

Artificial intelligence (AI) is the simulation of human intelligence and the understanding of its nature through the development of computer programs capable of imitating intelligent human behavior. AI is present everywhere around us, from self-driving cars and unmanned aerial drones to translation and investment software, facial recognition programs, and voice-based human identification, among many other applications (Qalamain et al., 2021, p. 142).

Accordingly, AI is a branch of computer science that enables machines to function like humans, that is, a computer with a mind. It is also defined as a set of behaviors with specific characteristics exhibited by computer programs, where these characteristics simulate human cognitive abilities and thought processes.

Among the most important characteristics of AI is its capacity for learning, reasoning, and responding to situations it has not been explicitly programmed for. AI systems and devices mimic human intelligence to perform tasks and can improve their performance autonomously based on the data they collect (Hanaa Rizq Mohamed, 2021, p. 573).

Automation systems differ from Artificial Intelligence (AI) in their fundamental approach.

Automation relies on predefined rules set by programming, where the machine follows predetermined logical sequences, meaning that symbol A logically leads to symbol B, and so on. In contrast, AI involves teaching the machine to infer and determine on its own what it should or should not do. Here, coding is not explicit; instead, the machine is granted a certain degree of flexibility and maneuverability (Hanaa Rizq Mohamed, 2021, p. 573).

Artificial Intelligence (AI) has several definitions, reflecting the diversity of perspectives among experts in the field. John McCarthy, who introduced the concept of AI in 1950, defined it as the

engineering of creating intelligent machines, particularly intelligent computer programs, or as a branch of computer science aimed at developing intelligent machines (Al-Balqasim, p. 99).

Intelligence, as a concept, is difficult to define precisely. It can be considered the computational component that enables us to achieve goals within our environment. According to this definition, humans possess varying degrees of intelligence, as do animals and even certain machines.

In general, artificial intelligence is a term that essentially refers to the machine's ability to simulate human intelligence in thinking, learning, problem-solving, and communication. Programmers design these machines to mimic human actions, such as reasoning, learning, interacting, working, and efficiently solving complex problems, doing so with speed, fluidity, and minimal cost.

Artificial intelligence (AI) can be defined in multiple ways, including:

- AI is the study of cognitive abilities through the use of computational models.
- AI is the study of how to make computers perform tasks that humans currently execute more efficiently.
- AI is the study and design of intelligent agents, where an intelligent agent is a system that perceives its environment and takes actions that maximize its chances of achieving its objectives (Al-Balqasim, p. 99).

Adel Abd Al-Nour defined AI as a science concerned with the creation of machines that exhibit behaviors considered intelligent by humans. Its primary goal is to enable computers and other machines to acquire intelligence, granting them the ability to perform tasks that, until recently, were exclusive to humans, such as thinking, learning, creativity, and communication.

Today, computers possess the capability to solve the most complex mathematical operations millions of times faster than humans. However, they still largely incapable of doing simple tasks that young children perform effortlessly, such as communication, recognizing family members, or even basic reasoning. A computer, as its name suggests, calculates and processes numbers, but it does not think or comprehend.

The human brain consists of millions of interconnected nerve cells, forming an extremely complex network. Many consider it one of the most intricate structures in the universe. Consequently, attempting to replicate it surpasses human capabilities. However, imitating certain characteristics that can enhance machine intelligence is a more feasible approach. Therefore, researchers in the field have focused on two main objectives: the first is understanding how the mind processes acquired information, and the second is exploring the fundamental principles of intelligence. (Adel Abdel Nour Ben Abdel Nour, 2005, p. 7)

To achieve these two objectives, efforts have been combined over the past fifty years across several fields, including philosophy, psychology, cognitive science, speech and linguistics, mathematics, and biology.

In recent years, these efforts have begun to bear fruit, leading to remarkable artificial intelligence applications. In 1986 alone, AI-related sales in the United States soared to \$425 million. Around 150 companies in the U.S. adopted various projects in this field, with total expenditures reaching \$1 billion. The AI team at DEC company alone had 700 employees. (Adel Abdel Nour Ben Abdel Nour, 2005, pp. 7-8)

Historically, the concept of artificial machines dates back to Greek mythology. However, their actual emergence began with the establishment of research in 1956, specifically at Dartmouth College. This was led by John McCarthy, Marvin Minsky, Allen Newell, Arthur Samuel, and Herbert Simon, who succeeded in solving algebraic problems, proving logical theorems, and developing English-speaking systems. The global historical timeline of artificial intelligence can be outlined as follows (Ahmed Majid, 2018, p. 8):

- **In 1822**, Charles Babbage designed the first calculator in the world.
- **In 1854**, George Boole developed the theory of Boolean logic, based on the values "zero and one."
- **In 1921**, the term "robot" was used for the first time in the Czech play R.U.R. (Rossum's Universal Robots).

- **In 1940**, early attempts began to create simple electronic networks that primitively mimicked neural cells.
- **In 1948**, the scientist Alan Turing introduced the first idea of machines capable of thinking like humans.
- **In 1958**, John McCarthy invented the programming language LISP, which became the preferred language for artificial intelligence.
- **In 1980**, AI research experienced a revival through the commercial success of expert systems that mimicked human experts.
- **In 1985**, AI profits exceeded \$1 billion, and governments began funding AI research.
- **In 1987**, the market for LISP machines collapsed, leading to a setback in AI research.
- **In 1987**, AI achieved greater success in logistics, data mining, and medical diagnosis.

2. Artificial Intelligence and its Ethical Risks

No one denies that the rise of artificial intelligence has brought countless positive outcomes. The advancement of AI has changed many things, starting with solving complex problems that previously took time, effort, and money. It has also increased business efficiency and technology through round-the-clock work without a decline in performance levels, unlike simple manual work. AI has enabled intelligent decision-making at an infinite speed and automated business processes by taking over repetitive tasks that had become tedious for employees.

Despite these positives, AI faces significant ethical concerns arising from the capabilities of its technologies, systems, and software.

Although these technologies, systems and software provide great opportunities to develop all sectors without exception, they raise ethical issues at the same time. This has led major countries and governments to attempt to create ethical laws and regulations that consider the benefits of these intelligent technologies, while simultaneously protecting humans from the destructive risks posed by their unethical use. Among these risks are the following:

2.1. Replacing Humans with Machines:

Several years ago, questions arose about whether artificial intelligence would eventually replace humans. Today, however, the answer seems clear, especially with the tremendous development of technology and the services it has provided that have marginalized humans. AI has significantly reduced human effort, making jobs scarce and rare in certain fields, particularly in the technical ones.

In the age of artificial intelligence, humans have become increasingly dependent, especially when it comes to making complex and intelligent decisions. This has led to rising unemployment and a growing reliance on machines rather than humans. A striking example of this occurred a few months ago when China introduced an AI-powered robotic news anchor on its state television network. This robotic anchor was nearly indistinguishable from a human broadcaster in both appearance and voice (Al-Asad Saleh Al-Asad, 2022, p. 374). This event raised several pressing questions at the time: Will machines eventually replace humans?

2.2. Violation of Civilian Privacy by Artificial Intelligence Programs:

One of the most pressing ethical concerns today is the violation of individuals' privacy through AI-powered surveillance, enabling the tracking and monitoring of people without their consent. This intrusion not only undermines personal privacy but also disregards fundamental human freedoms and rights. The issue goes far beyond mere surveillance and tracking; artificial intelligence technologies have evolved to exert control and even pose threats. Since these systems can collect and analyze detailed personal data, they effectively know every intricate aspect of an individual's life.

China provides one of the clearest examples of this practice. The Chinese government has implemented AI-driven surveillance programs equipped with a vast network of cameras spread across cities and rural areas. These systems monitor citizens' movements and activities by matching real-time footage with a vast database of stored images. Each citizen has a personal file in government databases, and when AI-powered surveillance detects a suspicious action or behavior deemed undesirable by the authorities, the system retrieves and displays the individual's full personal information (Al-Asad Saleh Al-Asad, 2022, p. 374).

This raises critical questions: Is this not a violation of human rights? Where do personal freedoms stand in such a system? And how can democracy coexist with such intrusive surveillance practices?

The human rights violations caused by certain AI technologies have compelled many scientists and thinkers to call for the establishment of laws that both curb the overreach of these technologies and uphold values, freedoms, rights, and privacy. This is essential to counter the overwhelming wave of negative AI applications.

2.3. Autonomous Weapons (Independent Weapons)

Autonomous or independent weapons are military systems that leverage advanced technology to make combat decisions without human intervention. Once activated, these weapons independently select, identify, and attack targets without requiring further human commands. They do not retreat until their objectives are fully executed, even if their programmer attempts to override them. For this reason, they are labeled (independent), as they operate beyond human control.

The greatest concern surrounding these weapons is the loss of human oversight, which poses both legal and ethical dilemmas. This issue has become a growing source of anxiety worldwide.

In his book *Opportunities and Threats of Artificial Intelligence in the Next Ten Years*, Shadi Abdel Wahab states: "Autonomous weapons are armament systems capable of independently performing critical functions. They can search, detect, identify, track, select, and attack targets without human intervention." (Abdel Wahab Shadi et al., 2018, p. 3).

The key question here is: How can we control weapons that are inherently uncontrollable and beyond human oversight?

It is crucial to thoroughly examine the negative consequences of deploying these uncontrolled weapons and to establish international laws that address their ethical implications, either by strictly regulating or outright banning them. Their unpredictable and severe risks, especially for civilians, make them particularly dangerous. A real-world example of this can be seen today in Gaza, Palestine.

2.4. Deepfake Technology

One of the most widespread issues today is the falsification of information, where individuals who control AI technologies exploit its systems and software for negative purposes, such as creating fake content that appears real. These manipulated materials can be so convincing, matching real voices, visuals, movements, and even emotions, that non-expert may believe them without suspicion. The primary motives behind deepfake creation are fraud, deception, blackmail, threats, and even potential harm or assassination.

In today's world, deepfake videos of famous personalities, including football players, actors, intellectuals, influencers, journalists, and even presidents and well-known politicians, are widely circulated. These fabricated videos often depict individuals engaging in false, unethical, or scandalous actions, completely unrelated to their real-life identities or professions. In reality, such videos are AI-generated fabrications designed for defamation, manipulation, extortion, often driven by financial or political motives.

The term deepfake refers to: "Video clips that have been digitally altered to modify a person's image or voice, making them appear real, or a technique that uses artificial intelligence to superimpose one person's face onto another's body using specific algorithms" (Ahmed Mustafa Maawadh Mohammed Muharram, 2022, p.2528).

Deepfake technology is used in various fields, the most important of which are: Political manipulation, identity fraud, distortion of facts, bank account breaches and violation of personal freedoms.

Given its potential for deception and misinformation, deepfake technology is considered one of the most dangerous emerging technologies today. It enables video manipulation, allowing false statements and actions to be falsely attributed to individuals without their knowledge, making them vulnerable to serious consequences.

3. How to Hold Machines Accountable – Principles and Laws:

Several attempts have been made to regulate artificial intelligence at the international level, particularly in the United States. Many AI-related organizations have called for the establishment of legal principles to govern AI operations. They are fully aware that controlling the actions and

decisions of AI will become increasingly difficult as technology advances at an unprecedented pace. This, in turn, poses a real threat to humanity as a whole.

Accordingly, the need for a legislation to regulate artificial intelligence has become more than necessary. Such a law would either allow the use of AI within the framework of humanitarian law or prohibit it entirely. Leaving these technologies without legal restraint would lead to humanity's downfall, as only the law is capable of defining the functioning of software, identifying its risks, and prevent any violations of fundamental human rights. Based on these considerations, laws have been enacted stating that "there can be no artificial intelligence if there are no specific algorithms provided by the manufacturer as a reference for learning, measurement, and reasoning to make decisions. Moreover, artificial intelligence systems cannot make decisions without first being activated by humans" (Ben Othman Farida, 2020, pp. 162-163).

Through these laws, we preserve human control over machines, preventing them from operating autonomously beyond human supervision. Consequently, it is the human operator who is held accountable if the machine under their supervision makes a mistake.

In this regard, some jurists have argued that liability for AI errors should not fall on the machine itself but on its operator. They assert that "error not to the machine itself but to the supervisor overseeing its operation, where the custodian has the ability to direct, manage, and monitor it" (Ben Othman Farida, 2020, p. 163).

However, a crucial question arises: what about AI programs that operate autonomously without the need for custodians, supervisors, or controllers? Furthermore, what qualifications should a custodian possess to guide a machine that may be more intelligent than they are? Should this custodian be the manufacturer, the owner, or the user of the machine?

The difficulties in controlling artificial intelligence technologies have compelled many major countries to adopt legal policies aimed at curbing AI's unchecked expansion. After the rapid advancement of AI and the increasing difficulty of controlling its decisions, concerns have emerged regarding who should bear responsibility for AI-related errors.

This led the European Parliament, in 2017, to establish specific rules for the civil liability of robots. It was the most important legal initiative, marking the beginning of a regulatory framework for artificial intelligence. The Parliament recognized the responsibility of the so-called "human proxy" responsible for the robot, who could be the manufacturer, owner, or user. This responsibility depends on the circumstances of the accident caused by the robot and the degree of actual human control over it (Ben Othman Farida, 2020, p. 164).

We say that the machine has the potential to pose a danger to humanity, this is an undeniable fact, however, the way we interact with it also influences the quality of the work it provides to humans. Another undeniable reality is that humans themselves use artificial intelligence in unethical and illegal ways. If such misuse continues unchecked, it could ultimately lead to the downfall of humanity.

The absence of human awareness and ethical responsibility in the use of AI technologies will result in serious consequences. Therefore, the danger does not lie solely in artificial intelligence; a significant part of the responsibility falls on humans. It is thus necessary to hold not only the machine accountable but, more importantly, the human responsible for it.

This has led many thinkers to raise the question of accountability: Should we hold the machine accountable or the human responsible for it? And when it comes to legal penalties, should they apply to the manufacturer, the owner, or the user of the machine?

3.1. Penalties for the Manufacturer

The manufacturer of artificial intelligence technology is the primary entity responsible for its creation and, consequently, the main authority in programming and designing its operating systems. These systems must adhere to specific standards that ensure safety and security in case control over the technology is lost. Given its rapid development, AI may soon reach a high degree of decision-making autonomy, making the manufacturer criminally responsible.

"Therefore, legislation must be enacted to oblige the manufacturer to comply with these regulations when developing such technologies and to impose penalties for non-compliance. These penalties should be determined based on the severity of the crime committed by the technology as a

result of the manufacturer's negligence in adhering to the prescribed regulations" (Mashael Massad Al-Qaidi, 2020, p. 18).

In other words, the law holds the manufacturer, not the machine, responsible for the machine's faults, as it is humans who bear responsibility for the machines they create. Therefore, the legal framework places liability on the manufacturer.

3.2. Penalties for the Owner or User

The one who benefits from the machine is its owner or user, making them directly responsible for any errors. Since they are the ones managing and supervising the machine, any misuse "for personal gain in a harmful manner makes them fully accountable and subject to penalties, not anyone else (Al-Tamizi, Sarah Amjad Abdulhadi, 2022, p. 18).

Accordingly, legal frameworks adhere to the principle of personal responsibility. Since a person possesses intellect, awareness, understanding, and complete freedom, they must bear responsibility for their actions. The fundamental rule of accountability is that no one should be punished for a crime or mistake they did not commit. In other words, the manufacturer cannot be penalized if the fault lies with the owner or user. Each individual is responsible for their own actions. Each individual must bear the consequences of their actions, and the one who caused the error is the one who must be questioned and held accountable.

"A person cannot be held responsible for crimes they did not commit. Therefore, artificial intelligence entities cannot be legally accountable for specific offenses, as they lack cognition and free will, which are fundamental conditions for legal responsibility. AI systems do not possess awareness or understanding; their actions are entirely controlled by human agents. As a result, only these agents bear responsibility and are subject to legal penalties" (Al-Tamizi, Sarah Amjad Abdulhadi, 2022, p. 18).

4. The Accountability of Artificial Intelligence

Humans is the only creature that Allah made His successor on Earth, and he was born to love knowledge, questioning, and discovery by using his mind, intelligence, and intellect in all intellectual fields throughout time and across ages since his existence.

However, the paradox arose during the Dark Ages, when everything changed completely, and the unthinkable happened: the church became the sole thinking and decision-making entity, controlling every aspect of life. This situation lasted for a long time, but as it is said, "Returning to one's essence is a virtue" and the return of the human mind to the task of thinking is the greatest virtue. This rebirth gave rise to a new era, an age of hope and liberation: the Age of Enlightenment, or modernity, as some have called it.

Modernity restored human intellect to its rightful place. Humans then set out to research, explore, and innovate in pursuit of progress and improved well-being. The experimental method, particularly with Claude Bernard, allowed for an unprecedented and highly precise scientific advancement, while the technological revolution brought about a massive transformation in human history.

This era is undeniably the age of technology, where technological advancements play the leading role, leaving their imprint on all aspects of life. All of this was made possible by the restoration of human thought to its legitimate position. However, this time, thinking was no longer exclusive to humans: they created an intelligent machine capable of mimicking human thought and, in many cases, surpassing it. This led to the emergence of instrumental thinking, achieved through a tool designed by humans themselves.

No one can deny the high level of development that this machine has reached in various fields, a development that has facilitated many aspects of life for individuals and societies. The pinnacle of progress reached by the machine is that it can mimic human actions and even replicate human thought and perception.

Many tasks that were once considered complex have now become simple and easy. Robots have gradually taken on a significant role, replicating human work and, in some cases, human essence itself. However, amid these extraordinary advancements, a disturbing question arises: Is human existence under threat? Will there come a day when the existence of man will seem as though he never existed? "Will passenger planes one day be entirely automated, with no pilots or flight

attendants? And if so, what voice will we hear over the announcement system, male, female, or gender-neutral?" (Peter Fleming, 2020, p. 65). These questions prompt an urgent reassessment of artificial intelligence and the dangers it poses to humanity.

If this fear materializes in aviation, "Could a digital flight system rebel? Could it commit suicide by crashing the plane into a mountain?" (Peter Fleming, 2020, p. 66). Artificial intelligence has become a global obsession. Scientists are engaged in a race against time, a race toward perfection, where tomorrow's machines will strive to assert themselves against humanity. David Hanson claims that "AI will soon change everything. One day, robots will reach the level of human consciousness and creativity", while computer engineers predict that "in the near future, it will be difficult to distinguish humans from robots. They will walk among us, care for our children, and become our beloved companions" (Peter Fleming, 2020, p. 67).

But will machines truly care for individuals with the same human touch? Can we entrust our children to a robot devoid of emotions and empathy? How can something devoid of emotions interact gently with humans? Is it even possible to raise a robot that, in turn, raises our children?

These questions provoke astonishment and concern, leading some thinkers to regret having underestimated artificial intelligence's potential. As Georg Lukács described in "History and Class Consciousness", technology has alienated and objectified humanity. He expressed his aversion to technology and its harm to humans, arguing that individuals have become estranged from their own identities, trapped in isolation, and driven by excessive individualism and selfishness in pursuit of progress.

Artificial intelligence has gradually stripped humans of their essential attributes, most notably their ability to think, question, and critique. It has infiltrated every field: education, justice, warfare, espionage... Education, in particular, is one of the most affected sectors, as it serves as the foundation for shaping future generations. But how can a machine assume the role of a teacher, let alone that of an educator?

Given the rapid advancements in artificial intelligence, humanity now finds itself **forced to coexist with a machine** of their own creation that competes with it in **dominating the world**. Bit by bit, **robots are replacing human intelligence, outperforming human memory and data processing capabilities**, which will inevitably lead to a competition between **humans and AI-driven machines**. As robot intelligence continues to increase, so too does the number of people relying on it, rather than on human intellect, **a trend that is growing exponentially** (Gregory Paul, Earl Cox, 2000, p. 87).

Today, we hear of **drones, unmanned aircraft carrying lethal bombs**, machines that facilitate **colonial expansion, spread corruption, and incite fear and panic** in developing and weaker nations, exposing them to direct destruction. In the economic and banking sectors, AI facilitates cyber theft and fraud. It has even infiltrated **human intimacy**, posing a threat to personal relationships. How could this be, when God designated humans as His successors on Earth? And yet, with the advancement of AI, we now see **machines designed for sexual interactions, programmed with feminine attributes**, a phenomenon that seems absurd, if not insane. Where is this alarming progress leading us?

Given the relentless advancement of artificial intelligence, particularly its evident and undeniable achievements, it is time to ask: **Should AI be held accountable? Should it be regulated?** Will humanity stand by idly while this looming threat grows, both in the present and in the future? What standards must be set to **ethically regulate AI technologies**? Can AI be disciplined or controlled to ensure that it does not overstep human boundaries or take over human roles?

Science has reached the pinnacle of its progress, and modernity continues to **glorify the experimental method**, often neglecting legal and ethical considerations. **"We no longer trust science and technology with a sense of reverence because human life now demands justification.** The possibilities available to mankind raise fundamental issues, such as the problem of choice, the problem of freedom, and the problem of purpose." (Gregory Paul, Earl Cox, 2000, p. 89).

The **arrogance of the modern world** has led it into a **reckless pursuit of technological superiority**, disregarding the consequences. The race to create the most advanced and

perfect AI continues, **but competitors have long since passed the finish line, yet they keep running.** This reckless ambition has stripped them of their **ethical consciousness**, highlighting the urgent need to establish clear **ethical and legal boundaries** for AI development.

5. Results and Discussion

- The technological revolution that has amazed everyone in our era brings numerous advantages. One of the most significant technological advancements is artificial intelligence (AI), which has now permeated all aspects of our daily lives. The positive impact of AI is undeniable, as it has significantly transformed the way we live, learn, and work. Moreover, it has facilitated interactions between people, making them more flexible and seamless, especially with the advancement of digital tools such as computers, robots, virtual platforms, facial recognition technology, and self-driving cars. These advancements have made AI a dominant force in our daily routines.

- However, just as AI has numerous advantages, it also has drawbacks, particularly due to its negative applications. These have begun to pose a threat to human existence, identity and the future, given the overwhelming expansion of machines and their growing independence from humans.

- Humanity must learn to navigate technological advancements, both their benefits and their risks, while ensuring a balance between harnessing AI's vast potential and addressing the challenges it presents. Governments, institutions, and individuals must work together to establish ethical policies that regulate AI usage and safeguard human rights, as human well-being must always come first.

- Although artificial intelligence serves as a tool for enhancing human capabilities and functions across various fields, this does not mean that humans should be replaced by machines. AI technologies are meant to assist in improving efficiency, not to marginalize or eliminate human roles.

- One of the key findings is that AI technologies will further complicate ethical dilemmas. Therefore, technology experts must carefully integrate ethical considerations into both the design and operation of AI systems. Machines should be developed and programmed in a way that aligns with human values and moral principles, ensuring a human-centered approach.

- Ultimately, AI technologies must always remain under human control. Granting full autonomy to machines could lead to disastrous consequences. Therefore, responsibility should always rest in human hands, not in those of the machines.

Conclusion

As a general summary of what has been discussed, we conclude that Artificial intelligence stands as one of the most significant advancements achieved by modern humans, largely driven by the adoption of the experimental method. Even today, the world continues to push the boundaries of discovery. Humanity has directed immense attention toward the science of the era, intelligent machines, transforming them into obedient tools that execute tasks across various fields. No one can deny the benefits that artificial intelligence has brought, but at the same time, many cannot overlook the dangers it has imposed. The erosion of ethical considerations in modern science has placed machines at the very core of contemporary life, raising pressing concerns about their role and impact on human existence.

Therefore, it is essential to reconsider the role of robots and refrain from granting them a position that should be reserved for humans alone. For instance, how can a robot serve as a teacher? A machine lacks the qualities of a teacher who spreads love among students, instills values of kindness, goodness, tolerance, integrity, and fosters cooperation and solidarity. The increasing reliance on AI poses a serious threat, particularly as it becomes a powerful instrument for dominant nations, enabling colonization and the forced appropriation of territories.

How can unmanned drones so easily destroy everything in their path? Is it ethical to create robotic spies programmed for professional theft and rapid profit? Moreover, isn't the concept of robotic dolls both puzzling and unsettling? Can a doll reproduce and raise future generations? Can it truly nurture and educate children?

These questions have become increasingly relevant in today's world. Ultimately, we deduce that the drawbacks of artificial intelligence outweigh its benefits, despite its undeniable advantages. AI is undoubtedly a double-edged sword, one side driving progress, the other bringing destruction. Between these two extremes, countless dilemmas and concerns arise, threatening to erase human identity biologically, intellectually, and even ideologically.

Although AI has undeniably brought and continues to bring significant benefits, boosting economic development, improving healthcare, advancing education, and optimizing processes to save time and reduce costs, its increasing autonomy presents a profound threat to human existence, identity, and future. Therefore, it is imperative to closely monitor AI developments, ensuring that humans remain fully responsible for its oversight and accountable for its consequences.

References

1. Abdulnour, A. A. bin. (2005). An introduction to the world of artificial intelligence. Saudi Arabia: King Abdulaziz City for Science and Technology.
2. Abdulwahab, S., et al. (2018). Opportunities and threats of artificial intelligence in the next ten years. *Event Trends*, 1(27).
3. Ahmed, M. (2018). Artificial intelligence in the United Arab Emirates. UAE: Department of Economic Studies and Policies.
4. Al-Asad, S. A. (2022). Ethical concerns of the negative uses of AI technologies: Deepfake as a model. Vol. 6, Algeria.
5. Al-Balqasim, F. (n.d.). Artificial intelligence: A simplified introduction to the key topics in AI science.
6. Al-Obaidi, A. (2022). Contemporary applications of AI-generated crimes. Egypt: Arab Center for Scientific Research and Publishing.
7. Al-Qaidi, M. M. (2020). Criminal liability of artificial intelligence. Saudi Arabia: Taibah.
8. Ben Othman, F. (2020). Artificial intelligence: A legal approach. *Policy and Law Papers*, 12(2), 156–168.
9. Cox, G. P. E. (2000). Beyond humanity: Cyber evolution and future minds. Egypt: Academic Library.
10. Fleming, P. (2020). The worst is yet to come: A guide to post-capitalism (1st ed.). Kuwait: Takween Publishing.
11. Ibn Manzur. (n.d.). *Lisan Al-Arab*. Egypt: Dar Al-Maarif.
12. Mohamed, A. M. M. M. (2022). The use of deepfake technology in defamation: A comparative jurisprudential study. *Journal of Jurisprudence and Legal Research*, (39).
13. Mohamed, H. R. (2021). AI systems and the future of education (Vol. 1). Egypt: Faculty of Education, University Education Development Center.
14. Qalameen, S., et al. (2021). Studies on artificial intelligence and digital humanities. Ouargla, Algeria: Qadi Publishing and Translation House.
15. Tameezi, S. A. A. (2022). Artificial intelligence under criminal law. Jerusalem, Palestine.

Received: 30.03.2025

Accepted: 18.06.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/48/105-108>

Rübabə Məmmədova

Naxçıvan Dövlət Universiteti

<https://orcid.org/0009-0001-5018-9265>

rubabem@yahoo.com

Xarici dilin tədrisində orijinal öyrənmə proqramları və fəaliyyətlərinin rolu

Xülasə

Xarici dilin tədrisində orijinal materiallardan istifadə çox vacibdir və bu materiallar tələbələrin tədrisdə müvəffəqiyyətini artırır. İnkişaf edən texnologiya sayəsində təlim prosesində istifadə olunan materialların növündə və keyfiyyətində əhəmiyyətli inkişaf var. Orijinal öyrənmə proqramları xarici dilin tədrisində böyük əhəmiyyət kəsb edir və araşdırmalar göstərir ki, bu proqramlardan istifadə orijinal öyrənmənin effektivliyinə müsbət təsir göstərir. Bu məqalədə orijinal öyrənmə mühitindən, orijinal öyrənmə fəaliyyətlərindən və təcrübələrindən bəhs edilir və xarici dilin tədrisində inkişaf edən bu proqram və fəaliyyətlər sayəsində real həyatla formal təlim arasındakı boşluğun getdikcə azalması ilə bağlı əsas məqamlar qeyd olunur.

Xarici dilin tədrisində orijinal dil öyrənmə vasitələrindən istifadə tələbələrə oxuma, yazma, dinləmə, danışma, düşünmə bacarıqları və strategiyalarını daha da inkişaf etdirmək və bu bacarıqlardan səmərəli istifadə etmək imkanları yaradır. Müasir rəqəmsal dövrdə orijinal dil öyrənmə proqramları və fəaliyyətlərinin dilin tədrisində istifadəsi tələbələri gələcəyə hazırlayır və tənqidi düşüncə, yüksək motivasiyalı, effektiv ünsiyyət quran və problemləri həll etmə bacarıqlarına malik olan şəxslər yetişir.

Açar sözlər: *orijinal öyrənmə mühiti, simulyasiyaya əsaslanan öyrənmə, tələbə tərəfindən yaradılan media, sorğu əsaslı öyrənmə, orijinal öyrənmə proqramları*

Rubaba Mammadova

Nakhchivan State University

<https://orcid.org/0000-0003-2892-2974>

rubabem@yahoo.com

The Role of Authentic Learning Programs and Activities in Teaching a Foreign Language

Abstract

The use of authentic materials in foreign language teaching is very important and these materials increase the students' success in learning. Thanks to developing technology, there are significant improvements in the type and quality of materials used in the learning process. Authentic learning programs are great importance in foreign language teaching and research shows that the use of these programs has a positive effect on the effectiveness of authentic learning. This article discusses authentic learning environments, authentic learning activities and experiences, and highlights the main points about the gradual narrowing of the gap between real life and formal learning thanks to these programs and activities that are developing in foreign language teaching.

The use of authentic language learning means in teaching a foreign language creates opportunities for students to further develop their reading, writing, listening, speaking and thinking skills and strategies and to use these skills effectively. In the modern digital age, the use of authentic language learning programs and activities in language teaching prepares students for the future and develops individuals who are critical thinkers, highly motivated, effective communicators and have problem-solving skills.

Keywords: *authentic learning environment, simulation-based learning, student-created media, inquiry-based learning, original learning programs*

Giriş

Müasir dövrdə təhsil sahəsində baş verən sürətli dəyişikliklər, ənənəvi dərs metodlarının tədricən yerini tələbəyönümlü, interaktiv və real dünya ilə əlaqəli yanaşmalara verməsinə səbəb olmuşdur. Bu kontekstdə xarici dilin tədrisi də istisna təşkil etmir. Ənənəvi qaynaqlardan və təkrara əsaslanan məşqlərdən fərqli olaraq, öyrənmənin daha mənalı və dayanıqlı olması üçün orijinal proqram və fəaliyyətlərin inteqrasiyası getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir (Morrison, 1989). Orijinal öyrənmə – real həyatdan götürülmüş situasiyalara əsaslanan, tələbəni biliklərin passiv istehlakçısından aktiv istehsalçısına çevirən bir yanaşma olaraq ön plana çıxır.

Xarici dil dərslərində orijinal fəaliyyətlərin tətbiqi tələbələrə yalnız dildaxili bacarıqları (oxuma, yazma, dinləmə, danışma) deyil, eyni zamanda tənqidi düşünmə, problem həll etmə, əməkdaşlıq və qərarvermə kimi XXI əsr bacarıqlarını da inkişaf etdirmək imkanı yaradır. Bu fəaliyyətlər koqnitiv baxımdan mürəkkəb, müxtəlif rollar və mövqeləri əhatə edən, real dünyaya əsaslanan və nəticəyə yönəlik məhsulların yaradılmasını təşviq edən struktura malikdir (Peacock, 1997, s. 144). Belə mühitlərdə tələbələr tədqiq etməyə, yaradıcı düşünməyə və öz biliklərini kontekst daxilində tətbiq etməyə təşviq olunurlar.

Bu məqalənin məqsədi xarici dilin tədrisində orijinal proqram və fəaliyyətlərin əhəmiyyətini araşdırmaq, bu yanaşmanın pedaqoji əsaslarını və tətbiq imkanlarını təhlil etməkdir. Eyni zamanda, mövcud elmi araşdırmalar və praktiki nümunələr əsasında, müəllimlərə və təlim dizaynerlərinə orijinal tədris mühitlərinin qurulmasında dəstək olacaq metodoloji tövsiyələr təqdim olunacaq.

Tədqiqat

Orijinal fəaliyyətlər öyrənənləri real dünyadakı koqnitiv problemləri əks etdirən vəziyyətlərə hazırlayır. Bu strategiyanın üstünlüklərinə öyrənənlər üçün çox zəngin təcrübələr təqdim etmək, bacarıqların real dünya tapşırıqlarına daha asan ötürülməsi və güclü performans nəticələri daxildir (Spelleri, 2002). Dərslərdə orijinal fəaliyyət qurmaq üçün aşağıdakı prinsipləri sadalaya bilərik:

Orijinal fəaliyyətlər problem yönümlüdür; orijinal fəaliyyətlər müxtəlif rolları oynayan öyrənciləri əhatə edir; orijinal fəaliyyətlər biznes vəziyyətlərini əks etdirir; orijinal fəaliyyətlər əsas məzmunla inteqrasiya olunur; orijinal fəaliyyətlər orijinal iş məhsulları vasitəsilə performansın qiymətləndirilməsinə məruz qalır.

Orijinal fəaliyyətlərin xüsusiyyətlərini və onların təcrübəsinin mahiyyətini əks etdirən bir sıra dizayn xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir (Mims, 2003, s. 1-6). Hesab edilir ki, bu funksiyalar veb-əsaslı kursların əsas komponenti kimi orijinal fəaliyyətlərdən istifadə etmək istəyən müəllimlər və təlim dizaynerləri üçün faydalı yoxlama siyahısı təmin edə bilər (Reeves, Herrington, Oliver, 2002). 1)Orijinal fəaliyyətlərdə söhbət real həyatdan gedir. Tələbələr fəaliyyətləri tamamlamaq üçün lazımi tapşırıqları və alt tapşırıqları müəyyənləşdirirlər. 2)Orijinal fəaliyyətlərə tələbələrin daim tədqiq edəcəyi mürəkkəb tapşırıqlar daxildir. 3)Orijinal fəaliyyətlər tələbələrə tapşırıqları müxtəlif perspektivlərdən və mənbələrdən araşdırmaq imkanı verir. 4)Orijinal fəaliyyətlər tələbələrə əməkdaşlıq etmək imkanı verir (Porter, Roberts, 1981, s.37- 47). 5)Orijinal fəaliyyətlər şagirdlərin inanc və dəyərlərini daxil etmək və əks etdirmək imkanlarını təmin edir. 6)Orijinal fəaliyyətlər müxtəlif mövzu sahələrinə inteqrasiya oluna, tətbiq oluna və domenə xas nəticələrdən kənara çıxa bilər.7)Orijinal fəaliyyətlərdə qüsursuz qiymətləndirmə inteqrasiya olunur. 8)Orijinal fəaliyyətlərdə tələbələrin özləri istehsal etdikləri qiymətlidir və vahid istehsal baş verir. 9)Orijinal fəaliyyətlər rəqabətli həllər və nəticələrin müxtəlifliyinə imkan verir (Berardo, 2006, s. 60-69).

Tələbələr, orijinal öyrənmə fəaliyyətlərində aşağıdakıları mənimsəyə bilərlər:

Etibarsız məlumatı etibarlı məlumatdan fərqləndirən mühakimə; Uzun mövzuları izləmək üçün səbr; Xarici vəziyyətlərə aid nümunələri müəyyən etmək üçün süni qabiliyyət; Onlar innovativ həllər istehsal etmək üçün fənlər və mədəni sərhədlərlə işləmək üçün çeviklik qazanır (Breen, 1985, s.60). Tələbələr mənsub olduqları cəmiyyətdə problemlərə qarşı durmaq, motivasiya və şəxsi maraqlarını müqayisə etmək cəsarətinə malik olur. Onlar öz nailiyyətlərini sinif divarlarından kənara yaymağı

bacarırlar. Məktəblər və universitetlər tələbələrin orijinal öyrənmə təcrübələri vasitəsilə bilikləri mənimsəmək, saxlamaq və ötürmək qabiliyyətini inkişaf etdirməyə diqqət yetiriblər (Mishan, 2005).

Orijinal öyrənmə təcrübələri nədir? Məktəblər və universitetlər tələbələrin orijinal öyrənmə təcrübələri vasitəsilə məlumatı mənimsəmək, saxlamaq və ötürmək bacarıqlarını təkmilləşdirməyə yönəlib. Lombardiniyə görə bəzi orijinal öyrənmə təcrübələrinə aşağıdakılar daxildir (Lombardi, 2007): Simulyasiyaya əsaslanan öyrənmə, tələbə tərəfindən yaradılmış media, sorğuya əsaslanan öyrənmə (açıq öyrənmə təşəbbüsü), həmyaşıdlara əsaslanan öyrənmə, alətlərlə uzaqdan işləmək, tədqiqat məlumatları ilə işləmək, əks olunmuş və sənədləşdirilmiş nailiyyətlər. Orijinal öyrənmə və orijinal öyrənmə mühtiləri üçün müxtəlif elmi araşdırmalar aparılmışdır. Bu tədqiqatlar ümumiyyətlə tətbiq olunan tədqiqatlardır.

Lombardinin araşdırmalarına görə bu orijinal öyrənmə təcrübələrinin faydaları aşağıdakılardır:

- Simulyasiyaya əsaslanan öyrənmə: (Simulation-Based Learning) Bu, tələbələrə öz sahələrində uğurlu olmağa imkan verən ünsiyyət, əməkdaşlıq və liderlik bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək etmək üçün rol oynamaq və simulyasiyadan istifadə edən onlayn öyrənmə mühitidir (Mekong e-Sim layihəsi).

- Tələbə tərəfindən yaradılan media (Student-Created Media): etməklə öyrənmə

- Sorğu Əsaslı Öyrənmə (Açıq Öyrənmə Təşəbbüsü) (Inquiry-Based Learning (Open Learning Initiative)): Koqnitiv məzmunlu veb əsaslı kurslar dizayn edilir və inkişafın hər mərhələsində tələbənin tələb etdiyi strukturlar təmin edilərək real dünya problemləri araşdırılır. Tələbələr əsas anlayışlar və məqsədyönlü tətbiq bacarıqları, tələbələrin ümumi yanlış təsəvvürləri barədə məlumatla, anlamaya nəzarət və əks əlaqə ilə tanış olurlar (Lombardi, 2007). Müəllimlər “nə etməli” suallarını verməklə tələbələrə əldə etdikləri bacarıqları digər vəziyyətlərdə tətbiq etmək üçün çeviklik əldə etməyə kömək edirlər.

- Həmyaşıl əsaslı öyrənmə (Peer-Based Learning): CPR (Calibrated Peer Review) veb-əsaslı proqramdan istifadə edərək, kursun yükünü artırmadan, sinif ölçüsündən asılı olmayaraq tələbələrə yazı tapşırıqları verilir. Rəy, sinif yoldaşlarının onları daha sonra şərh etməsi ilə əldə edilir (Guariento, Morley, (2001). Müəllimlər bütün sinfi elektron şəkildə izləyə və tələbələrin fəaliyyətini bu yolla qiymətləndirə bilirlər.

- Uzaqdan alətlərlə işləmək: Tələbələr üçün əlçatan olmayan və bahalı avadanlıqları əhatə edən proseslər üçün proqram təminatının istifadəsidir.

- Tədqiqat məlumatları ilə işləmək: Əldə edilə bilməyən məlumatlar müəyyən rəqəmsal kitabxanalardan toplanır və bu məlumatlar üzərində tətbiqlər edilir.

Nəticə

Qeyd etmək lazımdır ki, xarici dilin tədrisində orijinal öyrənmə mühiti və proqramları təlimin effektivliyini artıran, tələbələrin real dünya ilə əlaqəsini gücləndirən və onların bilik və bacarıqlarını daha dərinlən formalaşdırın mühüm amillərdəndir. Orijinal öyrənmə tələbəni passiv dinləyicidən fəal iştirakçıya çevirir, ona tənqidi düşünmək, informasiya toplamaq, təhlil etmək və praktik tətbiqlər qurmaq imkanları yaradır. Bu cür mühtilərdə öyrənmə prosesi yalnız dərslərlə məhdudlaşmır, əksinə, həyatın özü öyrənmə mənbəyinə çevrilir (Little, Devitt, Singleton, 1989). Müəllimlər bu prosesdə bələdçi və dəstəkçi rolunu oynayaraq sinif mühitini yenidən dizayn etməli, tələbələrin maraqlarına, ehtiyaclarına və gələcək hədəflərinə uyğun orijinal tədris fəaliyyətləri təqdim etməlidirlər. Nəticə etibarilə, orijinal öyrənmə strategiyaları tələbələrdə ömürboyu öyrənmə bacarıqları, yüksək motivasiya, əməkdaşlıq və fərdi inkişaf kimi dəyərlərin formalaşmasında əvəzolunmaz rol oynayır. Bu səbəbdən də müasir təhsil sistemində orijinal öyrənmə yanaşmalarının tətbiqi zəruri və vacib hesab edilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Berardo, S. A. (2006). The use of authentic materials in the teaching of reading. *ELT Journal*, 6(2), 60–69.
2. Breen, M. P. (1985). Authenticity in the language classroom. *Applied Linguistics*, 6, 60–70.

3. Guariento, W., & Morley, J. (2001). Text and task authenticity in the EFL classroom. *ELT Journal*, 55(4), 347–353.
4. Little, D., Devitt, S., & Singleton, D. (1989). *Learning foreign languages from authentic texts: Theory and practice*. Dublin: Authentik.
5. Lombardi, M. M. (2007). Authentic learning for the 21st century: An overview. In D. G. Oblinger (Ed.), *Educause Learning Initiative*. <http://net.educause.edu/ir/library/pdf/ELI3009.pdf>
6. Mims, C. (2003). Authentic learning: A practical introduction & guide for implementation. *Meridian: A Middle School Computer Technologies Journal*, 6(1), 1–12.
7. Mishan, F. (2005). *Designing authenticity into language learning materials*. Bristol: Intellect Books.
8. Morrison, B. (1989). Using news broadcast for authentic listening comprehension. *ELT Journal*, 43(1), 14–18.
9. Peacock, M. (1997). The effect of authentic materials on the motivation of EFL learners. *ELT Journal*, 51(2), 144–156.
10. Porter, D., & Roberts, J. (1981). Authentic listening activities. *ELT Journal*, 36(1), 37–47.
11. Reeves, T. C., Herrington, J., & Oliver, R. (2002a, April). Authentic activity as a model for web-based learning. Paper presented at the Annual Meeting of the American Educational Research Association, April 1–5, 2002, New Orleans, LA, USA.
12. Spelleri, M. (2002). From lesson to life: Authentic materials bridge the gap. *ESL Journal*.

Daxil oldu: 26.03.2025

Qəbul edildi: 04.05.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/48/109-116>

Fatiha Saidi

Mohamed Khider University - Biskra (MKUB)
<https://orcid.org/0009-0000-3070-2087>
fatihasaïdi838@gmail.com

Hania Ahmid

Mohamed Khider University - Biskra (MKUB)
<https://orcid.org/0009-0004-6627-292X>
hania.ahmid@univ-biskra.dz

Family Guidance as a Mechanism of Reforming in the United Arab Emirates Experience

Abstract

This study aims to highlight the approach of the United Arab Emirates in formulating wise solutions to familial disputes and conflicts, with the goal of achieving the highest possible level of family reconciliation. This stems from a firm belief that the loss of family cohesion inevitably leads to a severe breakdown in social relationships, which in turn results in the collapse of society at all levels. This is due to the fact that the individual is fundamentally the primary capital in any social or civilizational structure. To address this issue, the structure of this research paper is divided into two sections: the first focuses on the measures taken by UAE governmental institutions in the field of family counseling as a mechanism for reform, while the second addresses the measures adopted by civil institutions.

Keywords: *family counseling, reconciliation, family disputes, measures, Arabic experience*

Fatihə Səidi

Məhəmməd Khider Universiteti - Biskra (MKUB)
<https://orcid.org/0009-0000-3070-2087>
fatihasaïdi838@gmail.com

Haniya Əhməd

Məhəmməd Khider Universiteti - Biskra (MKUB)
<https://orcid.org/0009-0004-6627-292X>
hania.ahmid@univ-biskra.dz

Ailə rəhbərliyi islahat mexanizmi kimi Birləşmiş Ərəb Əmirliyi təcrübəsində

Xülasə

Bu tədqiqatın məqsədi Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin mümkün olan ən yüksək ailə barışıq səviyyəsinə nail olmaq məqsədi ilə ailə mübahisələri və münaqişələrə müdrik həllərin formalaşdırılmasında yanaşmasını vurğulamaqdır. Bu, ailə birliyinin itirilməsinin istər-istəməz sosial münasibətlərin ciddi şəkildə pozulmasına və nəticədə cəmiyyətin bütün səviyyələrdə dağılmasına gətirib çıxaracağına dair qəti inamdan irəli gəlir. Bu, hər hansı bir sosial və ya sivilizasiya quruluşunda fərdin əsas kapital olması ilə əlaqədardır. Bu problemi həll etmək üçün bu tədqiqat işinin strukturu iki bölməyə bölünür: birincisi islahat mexanizmi kimi ailə məsləhəti sahəsində BƏƏ-nin dövlət qurumları tərəfindən həyata keçirilən tədbirlərə, ikincisi isə vətəndaş institutları tərəfindən qəbul edilən tədbirlərə həsr olunur.

Açar sözlər: *ailə məsləhəti, barışıq, ailə mübahisələri, tədbirlər, ərəb təcrübəsi*

Introduction

The family is the cornerstone upon which the structure of society is built. It is the foundation of its progress and prosperity. The more cohesive and healthier the family is, the stronger the fabric of society becomes, the firmer its pillars, the more mature its ideas and the better preserved its religion and identity. This also leads to societal stability, a better quality of life and a sense of security. This is the result of a series of integrated and mutually influential interactions between the health and cohesion of the family on one hand and the health of the family and society on the other.

However, the family may be shaken by conflicts and crises that disturb its emotional core, threaten or destroy its stability, sow resentment within hearts, and create alienation among its members. This weakens its bonds, scatters its thoughts, and marks a critical turning point in its path—disrupting its functions and distancing it from its mission and reason for existence. This is especially true in today's world, which is witnessing a wave of malicious globalization aimed at uprooting constants and values, distorting beliefs, stripping away cultural references, and erasing identity—posing a serious threat to the future of the Arab family. Arab societies have recorded alarming rates of divorce and domestic violence, with numbers rising significantly each year. This is despite the fact that most family disputes leading to separation stem from issues that could be resolved without resorting to courtrooms—spaces that, once entered, make it difficult to reunite the family again. These alarming indicators have compelled many countries to urgently seek solutions to rebalance family dynamics, address the disruptions affecting them, and steer families toward psychological and behavioral stability.

Research

This has been pursued by enacting measures and policies at both governmental and civil levels aimed at raising family awareness, alongside the need to focus on all personal status laws and legislation. It also involves learning from the best practices in the field of family reform, guidance, and counseling—especially within the Arab world—where family education has now become a vital social necessity, particularly in light of the significant rise in divorce rates in Arab countries, (Khalifa, 2019) which have ranged between 40% and 42 (Ahmad & Walaa Abdel Fattah, 2/4/2022, p. 748)% In some of these countries, one of the most prominent examples of a nation that has paid great attention to family counseling and activating its role is the United Arab Emirates. The country aims to empower families to perform their functions effectively in light of various and rapid changes, which in turn positively impacts the quality of human resources. This also ensures the enhancement of social, psychological, economic, and health-related functions, thereby facilitating the achievement of the desired sustainable development and securing its stability.

This raises the question: What are the measures and procedures adopted by the United Arab Emirates in the field of family counseling as a mechanism for reform?

1. Measures taken by government institutions in the United Arab Emirates in the field of family counseling as a mechanism for reform

The United Arab Emirates is considered one of the leading countries in establishing both official and non-official institutions specialized in family counseling. Below are the most prominent governmental institutions involved:

1.1 Measures taken by the Ministry of Social Affairs, the Ministry of Interior, and the Marriage Fund Foundation in the field of family counseling as a mechanism for reform

First: Measures taken by the Ministry of Social Affairs: The Ministry has implemented a series of activities and initiatives, all aimed at supporting family stability and strengthening cohesion among all family members (Albrithen A, 2023, pp. 230-243). Among the most notable of these initiatives are the launch of electronic family counseling services, in addition to telephone counseling services, (Mustafa, p. 58) and the launch of the “My Family, My Nation” initiative. One of the key projects adopted by the Ministry is:

- The Family Counseling Offices Project: The Ministry exercises close supervision over these offices (Al-Mahrizi).

- **The Smart Family Happiness Advisor Project:** This project is one of the most prominent initiatives of the second edition of the 10X Initiative, implemented jointly by the Community

Development Authority and Dubai Courts in collaboration with relevant government entities. The project introduces a new model for utilizing artificial intelligence technologies to meet family needs by providing family counseling services at all times. These services are delivered with high efficiency, based on accumulated expertise, advanced scientific frameworks, and complete confidentiality (Authority, 18-4-2019). The project aims to provide a round-the-clock family advisor for all family members, offering them social counseling services, suitable plans for social training and rehabilitation, and regular follow-up on their cases to ensure their stability and provide the necessary support when needed (News, 2019).

Second: Measures taken by the Ministry of Interior: The Ministry of Interior gives special attention to the family by establishing Social Support Centers in 2005 as a modern initiative within the Abu Dhabi Police. The aim was to support police stations in the city, help resolve conflicts and cases that do not require legal intervention, raise public awareness, and participate in conferences by offering workshops and lectures to enhance legal and social awareness. The centers include various departments: a department for family disputes and domestic violence, a department for children and youth, a department for school-related problems, a department for crime victims, and a department for community affairs. All of these departments operate within three main axes: the first is dealing with minor cases; the second focuses on providing psychological and social support to victims, especially women and children; and the third concerns crime prevention by raising community awareness. Family disputes are among the most common cases received by the center. The center is also tasked with other responsibilities, including overseeing child custody visits, enforcing court rulings related to marital and personal status matters, executing special rulings, caring for released juvenile offenders through psychological and social follow-up programs, and providing support to drug addicts and their families in coordination with the relevant authorities. (Khalifa, 2019)

Third: Measures taken by the Marriage Fund: The Marriage Fund is tasked with counseling and guidance to support the family and build society through conscious and continuous plans and operations, in addition to training. The Marriage Fund gives special importance to those preparing for marriage and newlyweds by organizing awareness campaigns and striving to rationalize marriage expenses. It relies on the following:

- Preparation Program: A series of training courses for individuals preparing for marriage who benefit from the Fund's grant. The program is based on the principle of building a stable and cohesive Emirati family.
- Youth Advisory Council: This aims to conduct regular dialogues with young people, enabling the Fund to understand their issues, aspirations, and vision. These insights are integrated into the Fund's policies, work plans, marketing and media campaigns, as well as its awareness workshops and lectures, ensuring that these programs respond to their trends and ideas.

This project is the first of its kind in the UAE, and it aims to contribute to the development of leadership skills among young people, particularly in the areas of family management and guidance, which enhances family stability. It also provides a model for social work based on social participation in shaping and developing the programs and activities offered by various state agencies. Additionally, it benefits from the Advisory Council to serve the Fund's purposes, particularly in conducting research, collecting data, organizing mass weddings, and inviting young people to participate in the lectures and workshops regularly organized by the Fund (Khalifa, 2019).

1-2 Measures taken by the Ministry of Justice, the Judicial Institute in Dubai, and the Community Development Authority in the field of family counseling as a mechanism for reform.

First: Measures taken by the Ministry of Justice : A family guidance department was established under the Department of Justice in the UAE in 1998 with the goal of reuniting families and resolving family disputes amicably. (*Family Guidance in the UAE*, 8-12-2023) This was done through the following procedures:

- The Ministry of Justice issued Ministerial Decision No. 1 of 2011, which included 32 articles regarding the family guidance regulations. It also established a department in the Sharia courts of the country, consisting of one or more committees for family reform and guidance concerning issues

related to the family that fall under the Personal Status Law. The main role of the mediator is to manage constructive negotiations to help the parties communicate positively, discuss the details of the dispute, and understand it impartially and objectively. The aim is to help the parties choose the solutions and options that suit them, with awareness and maturity. Additionally, it is the mediator's responsibility to identify obstacles and barriers that hinder fruitful communication, using effective techniques such as active listening, body language, reframing, summarizing the idea, and ensuring the dignity of all parties to create an atmosphere of comfort, mutual respect, and sufficient trust. (Khaled, p. 152)

The law requires the establishment of one or more family guidance committees in the Personal Status Court, as determined by the head of the court. Each committee is supervised by judges and is responsible for considering personal status disputes, excluding urgent temporary cases. (Abdulrahman, 4-4-2023) The committee is also tasked with providing opinions and advice regarding the status of the parties involved in personal status cases or specific cases upon the request of the competent court handling the case. This decision will contribute to spreading and solidifying the role of family reform and guidance, studying the issues and phenomena faced by families, developing appropriate solutions, raising awareness about the culture of resolving family disputes amicably, and cooperating and coordinating with both official and non-official institutions in the community regarding family matters. This will enhance the principle of effective partnership between institutions with shared goals. (Al-Mahrazi)

- Family Arbitration Initiative: Family guidance and reform offices are considered an alternative mechanism to traditional litigation. The United Arab Emirates requires parties to resort to family reform offices and present their disputes to these offices before approaching the competent court. (Al-Harbi, p. 25) According to Article (16) of the explanatory memorandum of Federal Law No. (28), divorce proceedings in the Personal Status Court should not be heard unless they have been referred to the family guidance committee. (Abdulrahman, 4-4-2023)

Family guidance committees can begin their work only with the personal presence of the client or through communication technology ("remote communication"). The primary task of the arbitrator is to remove discord between the spouses and seek reconciliation if possible. The meeting with both parties takes place at a location they specify. Arbitration proceedings begin with a court order issued by the judge, and the Personal Status Department announces the appointment of the arbitrator. The announcement includes the phone numbers of the plaintiff and defendant, the name of the other arbitrator, and their contact number. The arbitrators then contact both parties by phone to set a meeting date, review the case, and hear statements during multiple sessions with the spouses or anyone else influencing the progress of the reconciliation. If reconciliation is achieved between the spouses, it must be documented in the court record, and both parties sign it. It is then approved by the competent judge. The memorandum also mentions that the reconciliation agreement has the force of an executive order and cannot be challenged in any way unless it violates the law.

If reconciliation is not possible between the parties, the committee issues an electronic or paper certificate to that effect. Additionally, the committee specifies the requests that were previously discussed. Finally, if no dispute arises within two months from the date of registration, the committee archives the case. (Al-Mahrazi)

The Family Guidance Department of the Judicial Department in Abu Dhabi offers its services to everyone, regardless of their religious beliefs. (Program, p. 5)

Family guidance in the UAE is considered part of public order; it is one of the reasons for the invalidity of a judicial ruling if it is found that the case was not presented to the family guidance office. (Yahya, p. 22)

- Family Program for Divorce Requests: This is a system adopted by the Abu Dhabi Judicial Department in 2020, making it the first of its kind in the Gulf Cooperation Council region. The program includes workshops enriched with multimedia, featuring presentations, sharing personal experiences, and working papers on self-reflection. It offers opportunities for participation in group discussions through interactive exercises. It is worth noting that some studies have shown several

benefits of this program for families and society, including reducing the likelihood of future legal disputes between the parties.(Program, p. 7)

Second: Measures taken by the Judicial Institute in Dubai: The Dubai Judicial Institute has qualified family arbitrators with expertise in Sharia and law through the "Family Arbitrators Qualification Diploma" program, the first of its kind in the country. This program is carried out in cooperation with the Dubai Women's Renaissance Association and is taught by a select group of judges, trainers, and experts who have previously practiced arbitration according to the Quranic methodology and the traditions and customs of the Emirati society.(Khalifa, 2019)

The experience of the Dubai Courts is distinguished as the first department to implement its family guidance and reform initiative. It stands out from other similar experiences due to its comprehensiveness and innovative elements, as it focuses on highlighting the new positive role of the court as a social clinic and an awareness-raising institution, in addition to being a judicial entity.

This unique experience in the country is characterized by several innovative elements that helped enrich family members by reducing the need for litigation, saving time and effort by creating agreements that are immediately enforceable. Additionally, it facilitates direct communication with the disputing parties without the mediation of their legal representatives, ensuring quick resolution between them. The program aims to resolve marital disputes both before and after divorce and is open to all nationalities and groups residing in the emirate, offering continuous follow-up and guidance to the involved parties.

The family guidance program at the Dubai Courts resolves family disputes between children, parents, and extended family members, not limited to marital conflicts. It also extends to supporting newly married couples by preparing them for family compatibility through a specialized training program and promoting family culture. This initiative has ultimately led to a decrease in the divorce rate among newly married couples from 16% to 6%.

The family guidance and reform program relies on an integrated electronic system linked with other departments in the Dubai Courts, from the initial registration and information entry to generating statistics, correspondence, and reports. Additionally, there is a webpage containing weekly social articles, and participation in several Arabic and international websites offering family counseling.

It has been implemented with a high degree of professionalism and excellence, which has allowed it to lead regionally and globally. It is considered a model and a comprehensive reference in its field, with 12 Arab and foreign judicial institutions benefiting from this experience. This success is attributed to the use of the latest psychological and therapeutic methods in reform sessions, such as neuro-linguistic programming, and suggestion therapy. Since its establishment, the family guidance and reform program at the Dubai Courts has achieved multiple results, including a 23% decrease in the number of personal status cases.(Al-Mahrazi)

One of the most important results achieved was a 33% decrease in divorce cases, making the Emirate of Dubai the lowest in the country and the Arab world in divorce rates compared to marriage. Additionally, it contributed to providing flexible and distinguished services to clients by offering various methods for reform sessions, such as phone calls, internet, fax, and visiting case locations when needed. The department also contributed to reducing the number of cases and divorce rates by eliminating the need for eight job positions, including judges, clerks, registrars, and secretaries, saving the equivalent of 2.1 million dirhams annually in salaries and allowances. Furthermore, it encouraged some commercial institutions to sponsor its programs and social events.

The family guidance and reform program also contributed to creating positive competition with the Human Rights Care Department at Dubai Police in the field of family reform. This was achieved by providing social guides in police stations for reconciliation between disputing parties and preparing training programs for those responsible for the reform process.(Al-Mahrazi)

Third: Measures taken by the Community Development Authority: The Community Development Authority in Dubai works in collaboration with various entities to provide its programs and services, set policies, regulations, and standards for social service providers, aiming to raise the standards of services in Dubai and activate the role of Emiratis in society. The vision of the Youth

and Community Development Authority is to provide a leading social sector that drives and develops sustainable development in the UAE. Its mission is to invest resources and energies optimally to build effective partnerships with the non-profit private sector to develop a distinguished social sector that aligns with the ambitions of the Dubai government. It also aims to make the community happy, strengthen national identity, and provide empowerment and community participation opportunities for citizens.

All of the Authority's services and programs are focused on improving the lives of individuals and communities, strengthening family bonds, and providing social care for families, children, and youth. (*Community Development Authority in Dubai*, 9-12-2023)

Wafaq Project: A national official project under the Community Development Authority in Dubai, offering marriage facilitation services exclusively for Emirati citizens, aimed at helping adjust the demographic structure due to the rising rate of marriages to foreigners, and preserving national identity. The service is free of charge at all stages, from registration to the final stage of reconciliation. (Al-Mahrazi)

1-3 Measures taken by the Supreme Council for Family Affairs and the Family Development Foundation in the field of family counseling as a mechanism for reform

First: Measures taken by the Supreme Council for Family Affairs: It works to enhance family welfare in the Emirate of Sharjah by contributing to empowering family members to achieve their stability, security, and effectiveness within the community. Its goal is to activate the role of the family in society, enabling it to perform its functional roles according to contemporary developments, while adhering to Islamic values and culture. (Page)

Second: Measures taken by the Family Development Foundation: It is an independent, non-profit government organization that specifically focuses on instilling religious values and nurturing authentic Arab traditions to ensure the continuity of the family and the cohesion of society. The Foundation works on supporting women and enhancing their status to enable them to actively contribute to economic and social development. It adopts innovative methods to implement policies aimed at caring for, developing, and empowering women and children in alignment with the state's social policy. It also develops strategies and plans, and executes specialized programs related to the family. (*Family Development Foundation*)

2. Measures Taken by Civil Institutions in the United Arab Emirates in the Field of Family Counseling as a Mechanism for Reform

2-1 Measures taken by the General Women's Union: Among its initiatives

- **Vision Office Initiative:** The objectives of this initiative are summarized in the office's pathways, which include developing family dialogue skills, fostering positive communication with the child's guardians, facilitating the implementation of court decisions regarding visitation and the transfer of the child to and from a safe family environment, and preparing a comprehensive strategy aimed at creating plans, programs, and mechanisms. This includes conducting exploratory and analytical studies to understand the reality of these children, their psychological and health needs, and everything that ensures their family stability and care within the family.

- **Hotline Service:** (In cooperation with the Fatwa Department of the Judicial Department) The hotline service began operating in 2008 as part of the implementation and achievement of the Vision Office's objectives. (Al-Mahrazi)

- **Email Service:** Through the electronic connection of the Vision Office website with the Fatwa Department of the Judicial Department, which in turn responds to inquiries from callers via email.

- **Wathiq and Wafa Project:** The program consists of two parts: the first is raising awareness and educating divorced individuals about the negative effects of divorce and its impact on children. The second is the preparatory program for a successful marital life.

- **"Know Your Rights" Encyclopedia:** In cooperation with the Fatwa Department (Judicial Department), it is distributed free of charge.

2-2 Measures taken by women's associations in the country, family counseling centers, and independent counselors:

- Measures taken by women's associations in the country: These associations, spread across all emirates of the country, provide family counseling and guidance services. Their goal is to raise awareness about the importance of family counseling and guidance by helping individuals perform their social roles, as well as offering counseling, treatment, and intervention in family crises, whether on an individual or family level.

- Family counseling centers: These are independent social-oriented centers specifically established to address family issues and provide the necessary guidance and solutions.

- Independent counselors: These are individuals who have been well-trained to possess family counseling skills. They do not work under an official umbrella of the state, but instead, they work voluntarily and can be contacted for their opinions.

In conclusion, the family counseling experience in the United Arab Emirates represents one of the effective mechanisms in developing societal culture and stabilizing marital relationships in light of the current and future challenges facing families (Government).

Conclusion

The experience of the United Arab Emirates in the field of family counseling is a pioneering one, demonstrating that adopting family counseling as a mechanism for family reform is one of the most important strategic goals in achieving family stability, which in turn is closely linked to achieving social stability and sustainable development. The results achieved in this field, which are highly satisfactory, show the country's serious efforts in spreading the culture of reform, a practice that is both a legal and ethical virtue with positive impacts on all levels—individual, collective, personal, and national. It strengthens family cohesion by addressing the causes of conflict and dispute.

From this, it can be said that family counseling is a complement to the judiciary and a branch of swift justice, as well as a resource for sustainable development. This outstanding experience should serve as an inspiration for other countries to follow its path and benefit from its results in guiding families towards safety and stability, and communities towards progress and prosperity.

Given the limited practical studies addressing the role of family guidance and counseling offices and the effectiveness of their performance in Algeria, a set of recommendations has been proposed to develop this vital sector. These include: benefiting from the experiences of leading countries both Arab and Western, considering the family as the nucleus of society and the foundation of human investment; establishing graduate programs and specialized research centers in family counseling; creating training and development plans for specialists within recognized academic institutions; enhancing the exchange of expertise and scientific studies both within the country and internationally using digital means; expanding family counseling offices across the country and not limiting them to courts; establishing clear strategies and standards for practicing the profession, enacting legislation to regulate it; establishing counseling offices in every family court with branches outside of them, comprising specialists in Sharia, law, social work, and psychology, with mandatory recourse to them; granting reconciliation minutes the status of enforceable judgments; establishing a government agency responsible for family centers and integrating family counseling into national family policies; and finally, creating an association for practitioners to monitor societal and professional transformations.

References

1. Abdulrahman, A.-A. (2023, April 4). *Conditions of divorce and family counseling in the UAE*. Retrieved from <https://alaamri.ae/%D8%A7%D9%84%D8%AA>
2. Ahmad, N. A.-M., & Abdel Fattah, W. A.-S. (2022, April 2). The role of family reform offices in reducing divorce from the perspective of litigant couples in Sharia courts in Jordanian society. *Arab Journal for Scientific Publishing (AJSP)*, (41), 748.
3. Al-Ain News. (2019, April 17). Smart Family Happiness Advisor on the table of CDA and Dubai Courts. Retrieved from <https://al-ain.com/article/smart-family-happiness-advisor-project>

4. Albrithen, A. (2023). Social development in the Arab world. In *The Routledge International Handbook of Social Development, Social Work, and the Sustainable Development Goals* (pp. 230–243). Routledge.
5. Al-Harbi, Y. (n.d.). *Family reform*.
6. Al-Mahrazi, K. M. (n.d.). *The UAE's experience in family counseling*.
7. Community Development Authority in Dubai. (2023, December 9). Retrieved from <https://www.bayut.com/mybayut/ar/%D9%87%D9%8A%D8%A6>
8. Community Development Authority. (2019, April 18). CDA and Dubai Courts discuss the “Smart Family Happiness Consultant” project. Retrieved from <https://www.cda.gov.ae/ar/MediaCenter/News/pages/2019/cda-smart-family-consultant.aspx>
9. Family Development Foundation. (n.d.). Retrieved from <https://ar.wikipedia.org/wiki/%D9%85%D8%A4%D8%B3>
10. Family Guidance in the UAE. (2023, December 8). Retrieved from <https://www.bayut.com/mybayut/ar/%D8%A7%D9%84%D8%AA>
11. Family Guidance Program. (n.d.). *Alternative Dispute Resolution Department, Family Guidance Section*.
12. Government of the UAE. (2023, August 2). Get family counseling from the government. Retrieved from <https://u.ae/ar-ae/information-and-services/social-affairs/emirati-family/get-free-family-counselling-and-consultation#:~:text=%D9%81%D9%8A%20%D9%>
13. Khaled, B. S. A.-H. (n.d.). *Managing the reconciliation session: Family guidance manual – Family reform skills*.
14. Khalifa, M. A.-M. (2019). *The UAE's experience in family counseling*. Retrieved from <https://www.aljazeera.net/news/2013/12/2/%D8%A7%D9%84%D8%AA>
15. Mustafa, H. (n.d.). *The reality and requirements of family counseling in the GCC countries* (p. 58).
16. Women’s Section, Page. (n.d.). *Overview of the Family Development Department*. Retrieved from <https://woman.awqaf.gov.kw/ar/%D9%85%D9%86%20%D9>
17. Yahya, A.-H. (n.d.). *Family reform*.

Received: 09.03.2025

Accepted: 10.06.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/48/117-126>

Mohammed Reda Bendoukha

Southwestern Region University of Tahri Mohammed Bashar
<https://orcid.org/0000-0002-3967-127X>
bendoukha.mohammed.r@univ-bechar.dz

Abdelkrim Bendekhis

Southwestern Region University of Tahri Mohammed Bashar
<https://orcid.org/0009-0005-6563-0219>
bendekhis.abdelkrim@univ-bechar.dz

Budget Transparency in Algeria: Assessment of the Adequacy of Algerian Financial Statements in Relation to Ipsas 24 For the Presentation of Budget Information in Financial Statements

Abstract

The paper brought out the aspect of budget transparency in regard to Algeria, which the researchers set out to establish at what level Algerian financial statements comply with IPSAS 24 in regard to the presentation of budget information in the financial statement. Thus, this research study intended to evaluate the accuracy and transparency of the financial information disclosed by Algeria through assessing the level of compliance that would result in increased transparency by upholding international standards. The approach employed in this study was an analytical one of the Algerian system of accounting, benchmarking the same against IPSAS 24 with those of the Algerian NCE. The outcome established that the Algerian system was less transparent and financially disclosure-weak because it had stuck to a cash basis as opposed to an accrual basis, hence a deficiency that constrained the production of financial information that is accurate and comprehensive. This study recommends that financial disclosure requirements be improved and accounting systems be updated to meet international standards so that transparency and accountability in the management of public financial resources will increase.

Keywords: *transparency budget, transparency finance, normes IPSAS, public financial resources*

Məhəmməd Rəda Bənduxa

Təhri Məhəmməd Bəşər Cənub-Qərb Region Universiteti
<https://orcid.org/0000-0002-3967-127X>
bendoukha.mohammed.r@univ-bechar.dz

Abdelkrim Bendekhis

Təhri Məhəmməd Bəşər Cənub-Qərb Region Universiteti
<https://orcid.org/0009-0005-6563-0219>
bendekhis.abdelkrim@univ-bechar.dz

Əlcəzairdə büdcə şəffaflığı: Əlcəzairin adekvatlığının qiymətləndirilməsi büdcənin təqdimatı üçün 24 sayılı İPSAS ilə əlaqədar maliyyə hesabatları maliyyə hesabatlarında məlumat

Xülasə

Tədqiqatçılar Əlcəzairlə bağlı büdcə şəffaflığının aspektini ortaya qoydu və bu aspekt, Əlcəzair maliyyə hesabatlarının maliyyə hesabatında büdcə məlumatlarının təqdim edilməsi ilə bağlı İPSAS 24-ə hansı səviyyədə uyğun olduğunu müəyyən etməyə başladı. Beləliklə, bu tədqiqat işi beynəlxalq standartlara riayət etməklə şəffaflığın artması ilə nəticələnəcək uyğunluq səviyyəsini qiymətləndirmək yolu ilə Əlcəzair tərəfindən açıqlanan maliyyə məlumatlarının düzgünlüyünü və şəffaflığını qiymətləndirmək məqsədi daşıyırdı.

Bu tədqiqatda tətbiq edilən yanaşma Əlcəzair mühasibat uçotu sisteminin analitik yanaşması idi və eynilə İPSAS 24 ilə Əlcəzair NCE-nin yanaşmaları ilə müqayisə edilir. Nəticə müəyyən etdi ki, Əlcəzair sistemi daha az şəffaf və maliyyə açıqlaması baxımından zəif idi, çünki o, hesablama metodundan fərqli olaraq nağd pul metoduna sadıq qalmışdı, bu səbəbdən dəqiq və əhatəli maliyyə məlumatlarının istehsalını məhdudlaşdıran çatışmazlıqdır. Bu tədqiqat tövsiyə edir ki, dövlət maliyyə resurslarının idarə olunmasında şəffaflıq və hesabatlılıq artsın deyə, maliyyə açıqlaması tələblərinin təkmilləşdirilməsi və mühasibat uçotu sistemlərinin beynəlxalq standartlara uyğun yenilənməsi.

Açar sözlər: *şəffaflıq büdcəsi, şəffaflıq maliyyəsi, normes IPSAS, dövlət maliyyə resursları*

Introduction

Budget transparency is crucial for ensuring good governance and achieving a sustainable economy (Drăcea et al., 2024). It plays a significant role in enhancing accountability and building trust between the government, citizens and investors (Bastida & Benito, 2007). Given Algeria's transitional phase, it is essential to assess the adequacy of financial data and compare it with the international standard IPSAS 24 to ensure the provision of accurate and transparent financial information. This is where the importance of this study lies, in evaluating the accuracy and transparency of Algerian financial data in light of international standards (Folscher & Emile, 2012).

The problem statement of the study revolves around assessing the extent to which Algerian financial statements align with IPSAS 24, which relates to the presentation of budget information in financial statements, and the impact of the current Algerian accounting system on the transparency and accuracy of this information. The hypotheses suggest that the Algerian accounting system, based on cash accounting, lacks the capability to provide accurate and comprehensive financial information. Additionally, Algeria's non-compliance with international accounting standards, such as IPSAS 24, leads to a deficiency in financial transparency and disclosure.

Research

The study aims to assess the accuracy and transparency of Algerian financial information, focusing on the extent of its compliance with IPSAS 24, and to offer recommendations for improving budget transparency by aligning the Algerian accounting system with international standards.

The study employed an analytical methodology, comparing IPSAS 24 with Algerian national accounting standards (NCE) to determine the extent of compatibility and differences between them, and to assess the impact of this on financial disclosure transparency in Algeria.

1. Theoretical and Practical Significance

1-1 Background and Importance of Budget Transparency

Transparency in financial budgeting is one of the key factors in building trust between the government and the public, ensuring transparency and accountability in managing financial resources (Cuadrado-Ballesteros & Bisogno, 2022). The importance of this transparency lies in its role in achieving sustainable development and stimulating the economy (Montero & Le Blanc, 2019). This study is an attempt to assess the accuracy and transparency of Algerian financial data compared to international standards, with the aim of enhancing transparency, accountability, and building trust in the financial data presented.

Financial transparency is a fundamental concept in the context of financial budgeting, referring to the ability to provide financial information in an honest and clear manner to the public (Honore et al., 2007). Financial transparency is a primary tool to ensure transparency, accountability, and integrity in the management of public financial resources (Wehmeier & Raaz, 2012). Additionally, achieving financial transparency contributes to building trust between the government, citizens, and investors, making financial transparency a crucial tool for achieving sustainable development and strengthening confidence in the financial system.

Financial transparency is defined as the ability to provide accurate and clear financial information that the public can understand and rely on (Kaufmann & Weber, 2010). The importance of financial transparency is linked to providing reliable and transparent financial information to beneficiaries and the public, with the aim of ensuring integrity, accountability, and building trust. Therefore, enhancing

financial transparency is essential to ensure the sustainability of financial systems and achieve economic development (Krah & Mertens, 2023).

1-2 Fiscal Budget in Algeria

The financial budget is a plan prepared by the government or any public authority that includes estimates of revenues and expenditures for a specific future period, typically a fiscal year. The budget aims to set priorities by allocating financial resources based on national priorities, control spending to ensure it does not exceed expected revenues, conduct long-term financial planning to achieve strategic goals, and enhance accountability and transparency by providing clear and detailed information on how public funds are used.

The financial budget in Algeria faces significant challenges related to economic fluctuations, lack of transparency, and overspending (Larabi & Nassour, 2021; Merghit, 2018). However, ongoing efforts aim to improve the accounting system by implementing international accounting standards, enhancing transparency, and diversifying the economy. For greater success, Algeria needs to invest in training personnel and updating financial and accounting systems to ensure the preparation and execution of an efficient and transparent financial budget.

Financial transparency involves providing accurate, comprehensive, and up-to-date information about the public budget to the public, enabling them to assess the government's performance in managing public funds and achieving specified financial goals (Barth & Schipper, 2008). Financial transparency includes several aspects, such as financial disclosure, which involves presenting periodic and detailed financial reports that compare estimated amounts with actual ones, and accountability, which means justifying discrepancies between estimated and actual amounts and explaining the reasons behind any changes or budget overruns (McCarthy, 2007). It also includes making financial information accessible to the public and regulatory bodies in a manner that is easy to access and understand.

Based on the reality of public accounting in Algeria, several factors affect the transparency of the Algerian budget (Khlif et al., 2020). One key issue is that public bodies, especially local communities, are not required to disclose budget information in financial statements, meaning that the financial information provided may not fully and accurately reflect the entity's financial situation. Additionally, Algeria relies on a specific accounting system and administrative procedures, such as presenting administrative and management accounts, which may limit the public's and regulatory bodies' ability to access comprehensive and up-to-date budget information (Medles & kameli, 2024).

Furthermore, the absence of requirements to present comparisons between estimated and actual amounts in financial statements reduces the transparency of financial information and limits the public's ability to assess the entity's financial performance. Given these points, it can be said that the current Algerian financial data may not be sufficient to achieve the desired level of financial transparency (Lograda, 2023). To enhance transparency, it may be necessary to strengthen financial disclosure requirements and provide comprehensive financial reports that include comparisons between estimated and actual amounts with justifications for the differences. Additionally, measures should be adopted to make this information easily accessible and clear to the public.

1-3 Algeria's Public Accounting System

The public accounting system in Algeria is based on a comprehensive legal and regulatory framework, which includes a set of laws and regulations that govern the preparation and execution of public budgets. Among these is the Organic Budget Law, which outlines the fundamental principles for the preparation and implementation of the state's general budget, as well as public accounting laws that establish the accounting rules and procedures that public entities must follow when recording financial transactions.

Algeria primarily uses the cash basis of accounting in the public sector, where revenues and expenditures are recorded when cash is actually received or paid. This basis is characterized by its ease of application and oversight, allowing for precise tracking of cash flow. However, the cash basis may not provide a complete picture of the financial situation, as it does not account for receivables and future liabilities.

Transition to the Accrual Basis: Algeria is currently attempting to shift its public sector accounting system from the cash basis to the accrual basis, which recognizes revenues and expenditures when they are earned or incurred, regardless of cash flows.

Adoption of IPSAS: Algeria is working towards implementing some International Public Sector Accounting Standards (IPSAS) to enhance transparency and accountability in the public sector.

Challenges of Transition: This shift requires investments in training and updates to accounting systems and may face resistance from staff and accountants. For a successful transition, Algeria needs to invest in training and technology, make legal adjustments, and conduct awareness campaigns to encourage staff to adopt the new system.

International Public Sector Accounting Standards (IPSAS) are standards issued by the International Federation of Accountants (IFAC) through the International Public Sector Accounting Standards Board (IPSASB) (Jensen, 2023). These standards aim to improve the quality and comparability of financial information in the public sector internationally by setting rules and procedures for preparing financial reports, including measurement, presentation, and disclosure requirements for financial transactions and events. IPSAS seeks to provide reliable and fair financial data that enhances transparency and accountability in public institutions.

The Algerian Accounting Standards (NCE) are a set of accounting rules developed to meet the needs of public sector accounting in Algeria (al-Halla et al., 2024). These standards aim to organize and unify accounting processes in government bodies, ensuring accurate and transparent financial data that reflects the true financial position of the state. The NCE standards include requirements for preparing and presenting financial statements, recognizing revenues and expenses on an accrual basis, managing fixed assets, recording financial liabilities, and preparing cash flow reports. They also seek to enhance transparency through detailed financial disclosure.

The IPSAS 24 standard provides specific and detailed guidance on how to present budget-related information in financial statements (Heiling, 2019). It addresses the fundamental principles for presenting financial information about the budget and outlines the optimal method for presenting this information clearly and understandably. This standard helps public financial institutions in Algeria improve transparency and clarity in budget presentation, thereby increasing confidence and transparency among stakeholders and the government (Khlif et al., 2020). The standard includes requirements for displaying estimated and actual amounts, providing explanations for significant discrepancies, and making budget information available to the public in accessible and understandable ways.

2. Analyse data

2-1 A comparison between IPSAS 24 and the NCE6 accounting system: Presentation of budget information in financial statements

This comparison aims to analyze the differences and similarities between IPSAS 24 (International Public Sector Accounting Standard 24) and the Algerian national accounting standards (NCE6 - National Accounting System) concerning the presentation of budget information in financial statements. We will detail each standard and provide statistical tables that highlight the strengths and weaknesses of each.

Table 1. Comparison of IPSAS 24 and NCE.

Standard/System	IPSAS 24	NCE
Presentation of estimated and actual amounts	Requires detailed and comparative presentation of estimated and actual amounts	Does not require detailed presentation of estimated and actual amounts
Disclosure of variances	Requires disclosure and justification of material differences between estimated and actual amounts	Does not require detailed disclosure of differences between estimated and actual amounts

Making information available to the public	Emphasizes the need to make information available in ways that are easily accessible and understandable	Focuses on financial reporting in accordance with national regulations, without focusing on making the information available to the public in the same way
Transparency and accountability	Promotes transparency and accountability by providing detailed information and comparisons	Focuses on compliance with national regulations without providing the same level of detail and transparency

To determine the extent to which the Algerian National Accounting System (NCE) aligns with IPSAS standards, several factors can be considered. These include the degree to which NCE's financial reporting requirements match those of IPSAS, the level of financial disclosure and detail provided, the ease of making information available to the public, and the level of financial transparency and accountability as per NCE compared to IPSAS. Transparency and accountability are crucial factors, highlighting how each system addresses these aspects and identifying gaps and opportunities for improving alignment with international standards.

Table 2. Comparison of Financial Reporting Standards: IPSAS 24 vs. NCE.

Standard	IPSAS 24	NCE
Compliance with Presentation Requirements	100%	50%
Financial Disclosure	100%	40%
Public Accessibility of Information	100%	30%
Transparency and Accountability	100%	35%

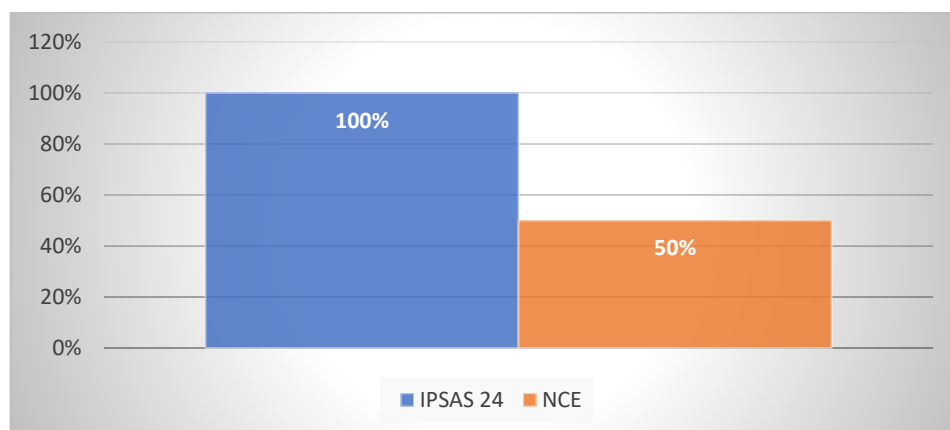

Figure 1. Compatibility with supply requirements

IPSAS 24 provides comprehensive and clear guidance on how to present financial information, ensuring full alignment with international presentation requirements. Complete adherence to these standards enhances the quality of financial reports and increases stakeholder confidence in the financial data provided by the government. To achieve these benefits, it is essential to continue training staff to ensure their full understanding of IPSAS 24 requirements and to update accounting systems to align with international standards. In contrast, the Algerian National Accounting System (NCE) partially complies with presentation requirements, covering some essential aspects but not all. This partial compliance can lead to inconsistencies in financial information presentation among different entities and may make it challenging to compare Algeria's financial performance with other countries that follow international standards. To improve the situation, efforts should focus on

enhancing alignment with IPSAS standards by adopting more of these standards and providing better training for staff on understanding and implementing presentation requirements.

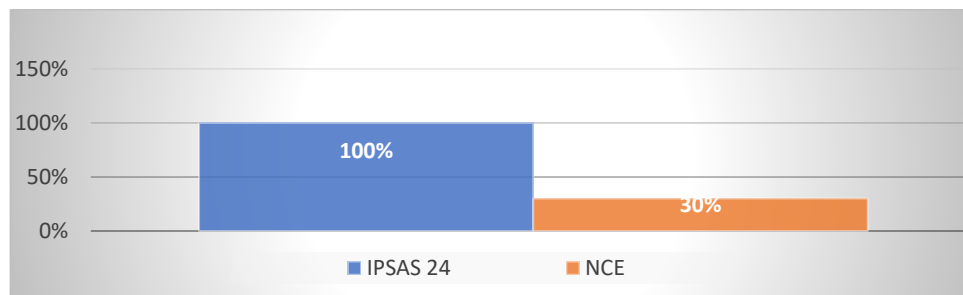

Figure 2. Availability of information to the public

IPSAS 24 requires financial information to be made available to the public in a transparent and comprehensive manner. Making information accessible under this standard can enhance citizen participation in decision-making and increase public trust in government and its management of financial resources. To achieve these goals, it is recommended to use modern technology to disseminate financial information in accessible ways and to organize awareness campaigns to educate the public on how to access and use this information. In contrast, the National Accounting System (NCE) provides a low level of public accessibility to information, which may result in reduced transparency and public engagement and weaken trust in government financial data and resource management. To improve this situation, policies for information accessibility should be enhanced to ensure that the public can easily access financial data, and electronic platforms should be developed to publish this information in easily accessible formats.

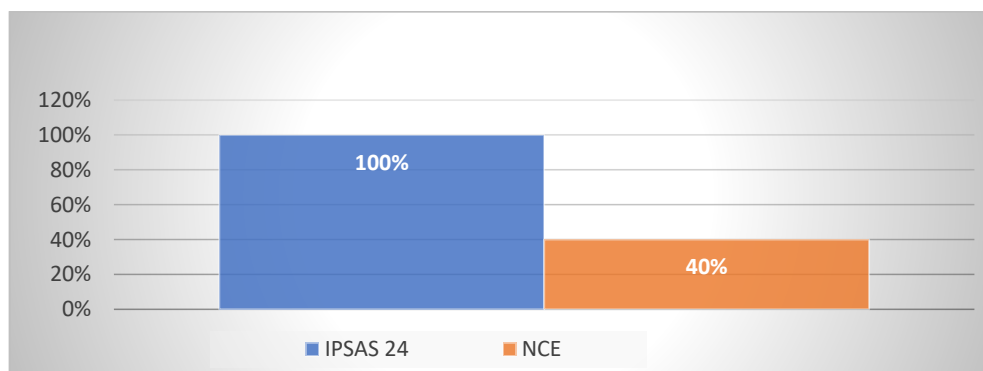

Figure 3. Financial disclosure

IPSAS 24 requires full and comprehensive financial disclosure covering all aspects of financial performance and budgets. This disclosure contributes to enhancing transparency by providing detailed information to citizens and investors and strengthens accountability through accurate and comprehensive reporting. Therefore, it is recommended to amend national legislation to ensure full compliance with disclosure requirements and to intensify efforts to publish financial information in ways that are easily accessible and understandable to the public. On the other hand, the National Accounting System (NCE) provides a relatively low level of financial disclosure, which may lead to certain financial aspects remaining undisclosed, thus weakening transparency and accountability in managing public funds and reducing citizens' and investors' trust in government financial data. Consequently, it is recommended to improve financial disclosure requirements to enhance transparency and to train employees on better understanding and implementing these requirements.

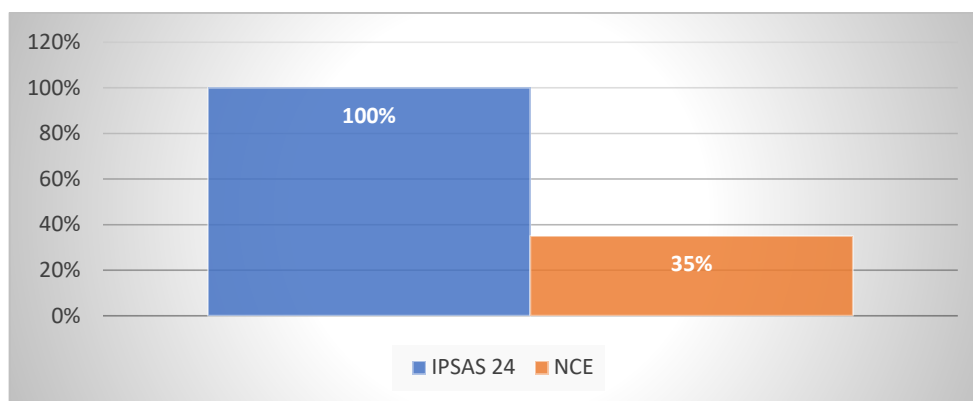

Figure 4. Transparency and accountability

IPSAS 24 focuses on enhancing transparency and accountability by providing comprehensive and accurate financial information, which contributes to improving financial governance and strengthens the ability to prevent corruption by offering clear and detailed data. Therefore, it is recommended to enhance financial oversight mechanisms to ensure full compliance with transparency requirements, as well as to encourage internal and external audits to bolster accountability. Conversely, the National Accounting System (NCE) provides a low level of transparency and accountability, which could lead to weakened financial governance and increased risks of corruption, along with a decline in public trust in the government and its financial management. Thus, it is recommended to increase transparency requirements within the national accounting system to enhance accountability, and to encourage government bodies to disclose financial information in clear and accurate ways. In comparison, IPSAS 24 demonstrates a much higher level of compliance with presentation requirements, financial disclosure, public access to information, transparency, and accountability. To achieve significant improvements in Algeria's public accounting system, the focus should be on aligning with IPSAS 24 through staff training and development, updating accounting systems, improving financial disclosure policies, and increasing transparency and accountability.

Relative Compliance Rate of NCE to IPSAS

We can calculate the compliance rate of NCE to IPSAS using the relative average of the mentioned factors:

$$\text{Relative Compliance Rate} = (50+40+30+35)/4 \quad \%$$

$$\text{Relative Compliance Rate} = 38,75\%$$

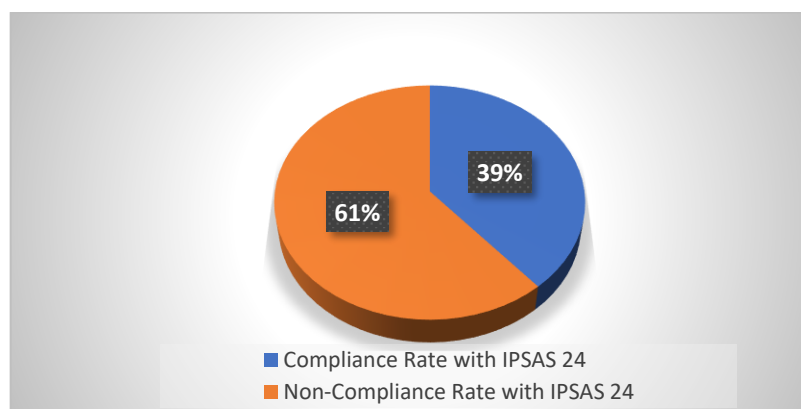

Figure 5. Relative Compliance Rate of NCE to IPSAS 24

The calculated percentage indicates that the Algerian National Accounting System (NCE) applies only about 38.75% of the requirements and standards of IPSAS 24 related to presenting budget information in financial statements. This shortfall in compliance reflects the need for greater adoption

of IPSAS standards to enhance financial transparency, disclosure and public access to information in Algeria.

3-2 Obstacles to Implementing IPSAS 24 in Algeria

1. High Implementation Costs

- Updating Accounting Systems: Implementing IPSAS 24 requires updating current accounting systems to be able to collect, analyze, and present the required information.
- Training and Professional Development: Employees and accountants need intensive training to understand and apply the standard's requirements, which increases costs.

2. Lack of Specialized Accounting Expertise

- Advanced Accounting Knowledge: The standard requires advanced accounting knowledge, and there may be a shortage of qualified accounting professionals in Algeria.
- Hiring International Experts: Implementing IPSAS 24 may require bringing in international experts for training and guidance, which increases costs and reliance on external expertise.

3. Resistance to Change

- Cultural Change: Implementing the standard may face resistance from employees and accountants accustomed to the current national accounting system.
- Motivation and Awareness: Overcoming resistance requires organizing awareness campaigns and motivating employees to adopt the new standard.

4. Technical and Administrative Complexity

- Complex Procedures: The standard requires preparing detailed and comprehensive financial reports, which adds to administrative complexity.
- Standardization: Applying IPSAS 24 requires standardizing accounting practices across all public entities, which can be a significant administrative challenge.

5. Compliance with National Laws

- Regulation Adjustments: Implementing the standard may require amending existing national laws and regulations to align with IPSAS 24 requirements.
- Coordination with Legislative Bodies: Coordination with legislative and regulatory bodies is needed to achieve legal compliance.

3-3 Weaknesses in Algerian Financial Statements

- Lack of Financial Disclosure: Public entities in Algeria suffer from a lack of disclosure regarding budget information in financial statements, affecting transparency and accountability. Organic Law No. 15/18 requires entities to maintain budgetary accounting alongside accrual-based accounting, but practical implementation faces challenges.

- Incomplete Adherence to IPSAS: Despite the move towards adopting IPSAS standards, challenges remain in fully applying them at all levels of financial management, leading to inconsistency in financial reports. Some public entities present administrative and management accounts differently, affecting the uniformity and technical quality of financial reports.

- Difficulty in Understanding Financial Data: Some financial information may be complex and difficult for non-specialist users to understand, reducing the general public's ability to benefit from financial reports. A lack of transparency in some information can make it difficult for users to accurately assess financial performance.

3-4 Potential Improvements

To improve the quality of financial data in Algeria, several steps can be taken: enhance financial disclosure by providing clearer budget information and detailed reports on all financial aspects; standardize the application of IPSAS across all government entities and offer continuous training for financial staff; improve access to information by simplifying data presentation and using advanced techniques for clearer analysis; invest in updating accounting systems and provide intensive staff training; and organize awareness campaigns to promote the adoption of international standards. Coordination with legislative bodies to amend laws and regulations to align with IPSAS is also essential. These measures collectively aim to boost financial transparency and accountability in Algeria.

3. Discussion

Based on the provided analysis, it can be concluded that Algerian financial data exhibits several deficiencies in comparison to IPSAS 24. There is a notable lack of transparency in financial disclosure, as public entities, particularly local governments, are not required to provide comprehensive budget information in their financial statements. This shortfall results in reduced financial transparency. Additionally, the current accounting system and administrative procedures, such as the presentation of administrative and management accounts, restrict the public's access to comprehensive and updated budget information. The absence of comparisons between estimated and actual amounts further diminishes the transparency of financial information and hampers the public's ability to assess financial performance accurately.

To address these issues and align more closely with IPSAS 24, several steps should be taken. Public entities should be mandated to provide detailed budget information, including both estimated and actual amounts, and explain any discrepancies in their financial statements. The accounting system and administrative procedures need to be updated to deliver comprehensive and current financial information, incorporating an accrual-based accounting system. Additionally, presenting comparisons between estimated and actual amounts and justifying any differences would enhance transparency and allow the public to better evaluate financial performance. These measures will help improve the adequacy of Algerian financial data and foster greater financial transparency and accountability.

Conclusion

Transparency in financial budgeting is crucial for ensuring good governance and sustainable development. By enhancing financial disclosure requirements and updating the accounting system, Algeria can achieve greater alignment with IPSAS 24, thereby improving transparency and accountability in the management of public financial resources. These steps are essential for building trust between the government, citizens, and investors, and for achieving sustainable economic development.

The study results reveal that the Algerian accounting system, based on cash accounting, exhibits clear deficiencies in achieving the required financial transparency and is not sufficiently aligned with IPSAS 24 regarding the presentation of budget information in financial statements. This shortfall results in a lack of accuracy and comprehensiveness in the financial information provided, limiting the effectiveness of financial oversight and accountability in managing public financial resources. The study confirms that the current system cannot meet the requirements for comprehensive financial transparency and disclosure. It indicates that improving financial transparency requires aligning the national accounting system with international standards, particularly transitioning from cash accounting to accrual-based accounting. Accordingly, the study recommends the broader adoption of IPSAS standards and updating the Algerian accounting system to enhance transparency and accountability in financial management.

References

1. Al-Halla, O., Sharar, Y., & Obada, A. (2024). An Analytical Study of the Application of Algerian Auditing Standards in the Algerian Accounting Environment. *Journal of Quantitative Economic Studies*, 10(1).
2. Barth, M. E., & Schipper, K. (2008). Financial reporting transparency. *Journal of Accounting, Auditing & Finance*, 23(2), 173-190.
3. Bastida, F., & Benito, B. (2007). Central government budget practices and transparency: An international comparison. *Public Administration*, 85(3), 667-716.
4. Cuadrado-Ballesteros, B., & Bisogno, M. (2022). Budget transparency and financial sustainability. *Journal of Public Budgeting, Accounting & Financial Management*, 34(6), 210-234.

5. Dracea, R. M., Pirtea, M. G., Cristea, M., Noja, G. G., & Ciobanu, L. (2024). Budget Transparency and Good Governance for Human Development and Citizens' Well-Being. *New Empirical Evidence from the European Union. Engineering Economics*, 35(3), 328-347.
6. Folscher, A., & Emile, G. (2012). Fiscal transparency and participation in Africa. Status Report. Pretoria, South Africa: International Budget Partnership.
7. Heiling, J. (2019). The presentation of budget information in financial statements—Challenges in applying IPSAS 24. *The International Journal on Governmental Financial Management*, 19(2), 54.
8. Honore, P. A., Clarke, R. L., Mead, D. M., & Menditto, S. M. (2007). Creating financial transparency in public health: examining best practices of system partners. *Journal of Public Health Management and Practice*, 13(2), 121-129.
9. Jensen, G. R. (2023). International public sector accounting standards (IPSAS). In *Global encyclopedia of public administration, public policy, and governance* (pp. 6968-6976). Springer.
10. Kaufmann, C., & Weber, R. H. (2010). The role of transparency in financial regulation. *Journal of International Economic Law*, 13(3), 779-797.
11. Khelif, H., Ahmed, K., & Alam, M. (2020). Accounting regulations and IFRS adoption in francophone North African countries: the experience of Algeria, Morocco, and Tunisia. *The International Journal of Accounting*, 55(01), 2050004.
12. Krah, R., & Mertens, G. (2023). Financial transparency, trust and willingness to pay in local governments of sub-Saharan Africa. *Journal of Public Budgeting, Accounting & Financial Management*, 35(6), 100-120.
13. Larabi, A., & Nassour, A. (2021). Financial Sector in Algeria: Analysing Some Facts and Challenges. *Revue Finance & marchés*, 8(3), 01-24.
14. Lograda, Z. (2023). Banking accounting rules: an instrument for strengthening banking soundness. *Journal of Law and Humanities*, 16(2), 11-33.
15. McCarthy, J. (2007). The ingredients of financial transparency. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 36(1), 156-164.
16. Medles, f., & kameli, m. (2024). Exploring the Relationship between Total Quality Management and the Administrative Control System: A Study of Algerian Companies. *Revue de l'innovation et marketing Volume*, 11(01), 197-224.
17. Merghit, A. (2018). Rethinking the fiscal risk management framework in Algeria. *les cahiers du cread*, 34(2), 53-74.
18. Montero, A. G., & Le Blanc, D. (2019). The role of external audits in enhancing transparency and accountability for the Sustainable Development Goals.
19. Wehmeier, S., & Raaz, O. (2012). Transparency matters: The concept of organizational transparency in the academic discourse. *Public Relations Inquiry*, 1(3), 337-366.

Received: 18.03.2025

Accepted: 16.05.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/48/127-143>

Baylar Suleymanli

University of Silesia

Master student

<https://orcid.org/0009-0006-1893-7020>

baylar.suleymanli@mail.ru

Regulatory Frameworks and Government Approaches to Blockchain (Smart Contracts): European Union, Great Britain, USA, China, and Comparative Insights

Abstract

This paper analyzes the regulatory frameworks and government policies regarding blockchain and smart contracts in the four of the world's biggest jurisdictions: the European Union, the United Kingdom, the United States of America and China. As blockchain technology, particularly smart contracts, transition from experimental applications to legal and commercial use, the need for regulatory clarity has become paramount. The study begins by outlining the technical and legal character of smart contracts and tracing a spectrum of models of incorporation into traditional contractual forms. It then examines the approach to the law of smart contracts in each jurisdiction, ranging from the EU's harmonization and codification under MiCA and the Data Act, to the UK's common law-based development, the US's patchwork state-level experimentation, and China's centralized and policy-driven legal enforcement. Through comparative visualizations like radar charts, stacked bar graphs, and heatmaps, the paper finds divergent levels of institutional support, crypto integration, consumer protection, and legal certainty. The findings show that even though every jurisdiction resonates with unique regulatory philosophies, they also reflect complementary models of blockchain governance. The article ends with a reemphasis on the need for global cooperation and standardization to enable the secure, efficient, and legally binding application of blockchain technology in international business and governance.

Keywords: *Blockchain regulation, smart contracts, AI Data Act, MiCA, USA legal fragmentation, China BSN, comparative analysis*

Bəylər Süleymanlı

Sileziya Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0006-1893-7020>

baylar.suleymanli@mail.ru

Blokçeynə (Ağıllı Müqavilələr) dair Tənzimləyici Çərçivələr və Hökumət Yanaşmaları: Avropa İttifaqı, Böyük Britaniya, ABŞ, Çin və Müqayisəli Baxışlar

Xülasə

Bu məqalədə dünyanın dörd ən böyük yurisdiksiyasında, Avropa İttifaqı, Birləşmiş Krallıq, Amerika Birləşmiş Ştatları və Çində blokçeyn və ağıllı müqavilələrə dair normativ-hüquqi çərçivələr və dövlət siyasətləri təhlil olunur. Blokçeyn texnologiyası, xüsusilə ağıllı müqavilələr, eksperimental tətbiqlərdən hüquqi və kommersiya məqsədli istifadəyə keçdikcə, normativ aydınlığa ehtiyac daha da aktuallaşır. Tədqiqat ağıllı müqavilələrin texniki və hüquqi mahiyyətini ümumiləşdirir və onların ənənəvi müqavilə formalarına müxtəlif integrasiya modellərini izah edir.

Daha sonra hər bir yurisdiksiyada ağıllı müqavilələrin hüquqi tənzimlənməsinə yanaşmalar AI-də MiCA və Data Act vasitəsilə harmonizasiya və kodifikasiya yolu, Birləşmiş Krallıqda ümumi hüquqa əsaslanan inkişaf prosesi, ABŞ-da ştatlar səviyyəsində parçalayıcı eksperimentlər və Çində mərkəzləşdirilmiş, siyasət yönümlü hüquqi tətbiq araşdırılır. Radar diaqramları, qrafik sütunlar və istilik xəritələri kimi müqayisəli vizuallaşdırmalar vasitəsilə tədqiqat müxtəlif səviyyələrdə institusional dəstək, kriptointegrasiyası, istehlakçı hüquqlarının qorunması və hüquqi müəyyənlik olduğunu üzə çıxarır. Nəticələr göstərir ki, hər bir yurisdiksiya unikal tənzimləmə fəlsəfəsi ilə səciyyələnərsə də, onlar eyni zamanda bir-birini tamamlayan blokçeyn idarəetməsi modellərini əks etdirir. Məqalə beynəlxalq biznes və idarəetmədə blokçeyn texnologiyasının təhlükəsiz, səmərəli və hüquqi cəhətdən bağlayıcı tətbiqi üçün global əməkdaşlıq və standartlaşdırma zərurətini bir daha vurğulamaqla tamamlanır.

Açar sözlər: *Blokçeyn tənzimlənməsi, ağıllı müqavilələr, AI Data Act, MiCA, ABŞ hüquqi parçalanma, Çin BSN, müqayisəli təhlil*

Introduction

The current stage of society's digitalization requires not only applied developments with a purely practical focus, but also serious theoretical research that synthesizes practice and enriches legal doctrine. Legal science plays a significant role in addressing this challenge, as the concept of the rule of law obliges us to "saturate" all phenomena with legal content, to frame them within a legal structure, and to ensure they reflect a system for protecting fundamental rights.

The difficulty of treating technologies as subjects of legal reflection lies in the fact that they cannot be considered traditional objects that merely receive external regulation. The logic of applying digital technologies often requires users to adapt to them—to a certain extent, to submit to them. This indicates a profound feedback effect of technology on the state itself as the primary producer of law. The development of computer science led to the emergence of distributed ledger technology, which, in turn, became the foundation for the evolution of smart contracts in their most widely understood form.

Blockchain technology is a system for organizing a distributed database. One of its main advantages is that it functions as a public digital ledger, where every user action is visible to their counterparties and transactions cannot be altered or reversed retrospectively. Blockchain also enables online payments, helps optimize costs, allows for real-time verification of customer or transaction data, supports the registration of deals, and maintains transaction records.

Research

Although blockchain is not yet widely used in commercial operations, many large companies are actively testing its capabilities. In particular, the technology enables the creation of automated "smart contracts"—computer programs that come into effect once specific conditions are met. When parties enter into such a contract, its execution begins automatically and without direct involvement, which is undeniably another major advantage of this technology.

Blockchain technologies, in the form of smart contracts, enable decentralized legal contract automation without intermediaries. With accelerating adoption, regulatory clarity is now a prerequisite for innovation and investment. Divergent international approaches result from variations in legal traditions, policy preferences, and political institutions.

1. Smart Contracts

Smart contracts are digital agreements that can operate autonomously, allowing parties to transparently and conflict-free transfer digital and physical assets as well as other valuables (Hewa et al., 2021). Nick Szabo is considered the author of the smart contract concept. In 1994, he defined a smart contract as a computer protocol that independently executes transactions and controls their performance using mathematical algorithms. Satoshi Nakamoto also substantiated the idea of the smart contract in 2008 in the article "*Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System*" (Nakamoto, 2008). The number of bitcoins in circulation and the authority to create and transfer bitcoins are

tracked and controlled by a distributed database that runs on smart contract software. According to Nick Szabo, just as vending machines replaced human vendors, smart contracts are capable of displacing intermediaries in various industries.

First of all, it is important to note that the term “smart contract” can be defined both from a technical and a legal perspective. As noted by French researcher Gaëtan Guerlin, a distinction should be made between the program (the smart contract), which operates on a blockchain platform, and the traditional legal contract. As a result, the smart contract appears to be layered on top of the traditional civil-law agreement (Gaëtan, 2017, p. 512).

When there is a need to conclude a complex transaction involving a significant amount of money, we typically seek advice from a lawyer or notary, pay for their services, and then wait for the task to be completed and the contract terms to be fulfilled (Vatiero, 2023). Until the lawyer confirms that all the documents are properly executed, we cannot gain access to the funds or property. However, by placing a bitcoin in the ledger, one can instantly obtain a deed, contract, product, driver's license—anything stipulated by the smart contract.

Smart contracts act as a software intermediary between the consumer and the blockchain repository (Ferreira, 2021). They execute an algorithm necessary to provide a complex service upon the client's request, including actions such as status and identity verification and task completion. They allow users to store data in the blockchain repository and access it without the need for search. Access to the core structures of the blockchain repository is provided through a computer interface (Bandara et al., 2019).

The description of the terms and execution algorithm of smart contracts is written in a programming language and uses mathematical tools (such as public-key cryptography), which eliminates the grounds for discrepancies in the interpretation of the transaction terms.

Execution is also carried out automatically through the operation of pre-defined programs in a computer system, without the involvement of the parties, once specific conditions coded into the program are met. Records of obligations and completed transactions are stored with timestamping, cannot be altered by anyone, and are maintained in a distributed manner.

Experts from The Chamber of Digital Commerce identify several models for structuring a smart contract:

- **External model:** In this approach, the program code used by the parties does not replace the agreement itself but merely automates the performance of obligations under the contract.
- **Internal (or embedded) model:** This model involves formalizing the relationship between the parties in one of two ways. The code either fully replaces a natural language contract or serves as an integral part of such a contract.

In this context, researchers introduce two distinct terms: smart contract and legal smart contract.

A smart contract refers to computer code that, upon the occurrence of certain conditions or states, is capable of executing automatically in accordance with predefined functions. This code can be stored and processed on a distributed ledger and can record any resulting changes directly into it.

A legal smart contract, on the other hand, refers to contract terms that are both legally compliant and automated through programming code, forming a legally binding agreement between two or more parties.

A similar approach is reflected in a joint study by the International Swaps and Derivatives Association (ISDA) and Linklaters, where the terms legal smart contract and smart contract code are used to distinguish between the legal aspects of the agreement and the technological execution layer (ISDA Linklaters, 2017).

Thus, a smart contract as a technical phenomenon is essentially a piece of computer code. From the standpoint of technical sciences, a smart contract is a software code fragment designed to perform specific tasks when a pre-defined condition encoded in the program is met.

Regarding the legal nature of smart contracts, various perspectives are expressed in legal literature. The dominant group of researchers associates the concept of a smart contract exclusively with distributed ledger technologies, particularly blockchain platforms.

In the context of using blockchain platforms, a smart contract can be concluded in two ways:

- In the form of an application using an electronic signature, executed pursuant to a framework agreement established upon entry into the blockchain;
- Through a click-wrap agreement, where the terms are accepted by ticking the "Agree" box.

Interaction between the parties occurs in an electronic environment and is aimed at transferring a digital asset, which may include cryptocurrency (e.g., Bitcoin). In order to enable transactions to be executed via a smart contract, it is sometimes necessary that the asset subject to the agreement be linked to a virtual unit operated by the computer program.

To achieve this, material or immaterial assets must be "moved" into the virtual environment and represented in a digital form. These virtual units, used as conditional units of value, are called tokens.

There are several types of smart contracts, such as legal smart contracts and Ricardian contracts. Smart contracts can be used in various business processes, asset trading, and other types of transactions, with the specific details determined by the parties involved, depending on the level of cooperation and desired outcomes (Ji et al., 2023; Ante, 2021). Any event or situation—such as changes in financial market indicators or a user's GPS coordinates—can trigger the execution of a smart contract either by the parties themselves or on their behalf (Wang et al., 2023a). When the conditions of the computer program are met, it is executed automatically without human intervention. Communication between smart contract participants can be verified and securely transmitted in encrypted form (Kirli et al., 2022).

Currently, the most widely used platform for creating and executing smart contracts is Ethereum, although other blockchain-based cryptocurrencies like EOS, Neo, Tezos, Tron, Polkadot, and Algorand also support smart contract functionality (Liu et al., 2023). After the execution of a smart contract, each server in the network updates the record reflecting the current operational state of the network. Once uploaded to the blockchain and verified, the document cannot be altered. The issue of authenticity in international trade contracts can be effectively addressed through the immutable and distributed nature of blockchain (Wang et al., 2023b).

The Ethereum Virtual Machine (EVM) manages the execution of smart contracts on the Ethereum blockchain (Liu et al., 2022). Before a smart contract can be executed on a particular blockchain, a transaction fee, known as the "gas fee", must be paid. The more complex the operations of the smart contract, the higher the gas fee. This mechanism is designed to protect the EVM from overload caused by overly complex or numerous smart contracts.

"Gas" can be metaphorically described as the driving force that powers the execution of Ethereum smart contracts. A shortage of gas can prevent the network from processing transactions. Each transaction incurs a gas fee, and its execution depends on how contracts are distributed across the network. A significant amount of computational resources is required to complete these transactions, and the complexity of the computation determines the amount of gas required.

Based on the positions presented, it can be concluded that the fulfillment of obligations by a party under a smart contract occurs upon the occurrence of certain conditions—some of which may depend on the will of the party, and some of which may not.

Regarding the question of whether a smart contract can be qualified as an adhesion contract, it is important to consider that the terms of a smart contract may be predefined and publicly accessible to all potential participants, as they are recorded in a publicly available blockchain. However, it should also be taken into account that some blockchain platforms are public, while others are private and allow participation only by certain individuals or companies.

In the latter case, the classification of a smart contract as an adhesion contract may differ: in a private platform, the typical features of an adhesion contract—such as the unilateral establishment of terms by one party—may not be present.

Referring to foreign practice, it is also evident that the definition of the nature of smart contracts is closely linked to their functioning within blockchain platforms.

One of the most notable early examples of a smart contract in action occurred in the autumn of 2016, when a \$100,000 cheese and butter supply deal was executed between an Israeli producer, Ornua, and a Seychelles-based company. The buyer used a letter of credit for payment, facilitated by blockchain technology.

The goods were shipped by sea, and the containers were equipped with special geolocation sensors. As soon as the vessel entered the destination port, the sensors sent a signal to the blockchain system, indicating that the bank could release payment to the seller.

Thanks to blockchain, the entire transaction was completed in just 4 hours, compared to the usual 10 days under traditional conditions. Moreover, there was no need to exchange physical documents, and the risk of document forgery was completely eliminated.

It is also worth noting that smart contracts can be used for lending purposes. For example, one of the largest banking institutions in Spain, Banco Bilbao Vizcaya Argentaria (BBVA), issued a €75 million corporate loan using a smart contract on the Ethereum blockchain network. The use of distributed ledger technology (DLT) and smart contracts significantly reduces fraud risks and minimizes time-related transaction costs. This particular operation took only a few hours, whereas traditional mechanisms would typically require several days.

Another notable example is the German insurance company Allianz, which has implemented smart contracts to automate insurance payouts in the event of natural disasters. This use of blockchain-based automation improves efficiency, speeds up response time, and reduces administrative overhead in critical situations.

2. Legal Integration of Smart Contracts

A smart contract can be integrated into a transaction in one of the following ways:

- **Fully in programming language** – the contract is written entirely in code, with no version in natural language.

This method is the least suitable for comprehensive transactions, as such contracts often include terms that do not require automation—such as choice of dispute resolution venue, representations, or warranties.

- **Duplication model** – the contract is written in programming code and also has a full copy in natural language. This ensures both machine-readability and legal clarity for human interpretation.

- **Hybrid model** – the contract is drafted in natural language, but some of its provisions are implemented and executed via code. This model is the most common in practice, as it combines legal expressiveness with the automation of specific clauses.

The most logical model today is the hybrid model, where part of the contract is written in natural language, and part is implemented as a smart contract.

For example, the algorithm may define the pricing mechanism and set triggers that initiate payment. Meanwhile, other provisions—such as dispute resolution procedures, representations and warranties, product descriptions, or force majeure clauses—are drafted in natural language.

Over time, another form of hybrid automation may gain popularity: one where natural language complements the code, rather than code being embedded into a paper contract. This approach is useful in cases where it is not feasible to codify all aspects of the agreement at an acceptable level of clarity.

Currently, such functionality is offered by the Corda blockchain developed by R3. In Corda, smart contracts include both a code-based component and a feature called Legal Prose—an embedded section of natural language text that provides legal context directly within the contract's framework.

When choosing the hybrid model for legally integrating a smart contract, the question arises: how to formally reflect the smart contract's terms within the main agreement. This reflection must affirm the genuine intent of the parties to be bound by its automated execution.

One option is to reference an external source in the agreement that contains the smart contract—such as a URL or address on a blockchain platform. An alternative approach is to duplicate the algorithm's logic in natural language within the contract.

Regardless of the method chosen, the natural language contract should ideally include the following elements:

- A statement that a specific part of the agreement is automated and executed via a program (smart contract), along with a description of the program's characteristics; this may include details on how the program interacts with the parties;
- An acknowledgment by the parties that they recognize the legal validity of such automated execution;
- A clause defining the precedence between the code and the natural language text in case of conflict;
- A mutual agreement to use electronic communication and to transfer assets via the smart contract system.

These provisions help ensure that the smart contract is properly embedded in the legal framework of the overall transaction, and that its execution reflects the parties' legal obligations.

In the hybrid model, the parties sign a natural language agreement that includes a reference to the smart contract. Additionally, a hash of this document can be stored in the distributed ledger, serving as a secure and immutable verification of the agreement's contents.

The smart contract itself can also be programmed to require signatures from specific participants. Before executing any actions, the program will prompt for and verify the required signatures from the designated parties.

Signature mechanisms vary across different blockchain platforms, depending on the underlying protocol and cryptographic framework. Some use basic public-private key encryption, while others incorporate multi-signature schemes, zero-knowledge proofs, or threshold signature systems to enhance security and enforce participation rules.

For example, on the Ethereum blockchain, a signature is generated by the user through their private key, which is created using the system's cryptographic protocol. Each transaction, including those involving smart contracts, is signed with this private key and then broadcast to the network for validation (Zhai et al., 2019).

In contrast, Hyperledger Fabric offers a more flexible approach. It allows users to upload and manage their own signing mechanisms (e.g., through hardware security modules or external cryptographic services). This is possible because Fabric is designed as a permissioned blockchain, giving organizations more control over identity management, access rights, and security protocols (Antwi et al., 2021).

Among those who need to understand the content of smart contracts are not only the contracting parties, but also regulatory authorities.

Currently, the law does not provide for any special procedures for presenting agreements involving smart contracts to regulatory bodies. As such, these contracts can be submitted in the usual manner, following standard document protocols.

In practice, there may be challenges in interpreting the logic embedded in a smart contract, as well as in assessing whether the algorithm truly reflects the intent of the parties and their actual relationship. However, the mere integration of a smart contract into a transaction does not obstruct the understanding of its legal substance.

At present, regulatory authorities have all the necessary means to obtain relevant information and to determine what the parties have agreed upon.

Nevertheless, it is important to remember that the use of smart contracts does not eliminate the obligation to prepare primary documentation in traditional form—such as invoices, shipping records, or other formal documents required for accounting and compliance purposes.

3. Smart Contracts in European Union

On April 11, 2018, for more comprehensive regulation, twenty-two European countries signed an agreement to establish the European Blockchain Partnership (EBP). This coalition includes nations such as the Netherlands, Germany, France, Norway, Spain, and others. The declaration states (Liakopoulos, 2024):

“In order to harness the opportunities of blockchain technologies and to avoid a fragmented approach, the signatories of this declaration agree to cooperate in creating a European Partnership for the development of blockchain infrastructure, which will help improve trustworthy and user-centric digital services within the Single Market.”

The EU countries committed to sharing expertise and knowledge in both technical and regulatory domains, and to preparing for the launch of unified EU-wide applications that utilize distributed ledger technology (DLT) for use in both the public and private sectors.

According to Mariya Gabriel, the European Commissioner for Digital Economy and Society, blockchain represents an excellent opportunity for Europe and its member states to rethink their information systems, enhance user trust and personal data security, promote new business opportunities, and develop new areas of leadership for the benefit of citizens, public services, and business entities (Maslova, 2018).

The concept of an “e-resident” first emerged in Estonia in 2014. People from around the world participated in a digital program, becoming digital residents and registering companies in Estonia. In contrast to this centralized model, a blockchain movement arose, aimed at decentralizing services. As a logical next step, Estonia’s E-Residency Program was integrated with blockchain technology. Today, the E-Estonia program operates on the Ethereum blockchain.

Although the official preparation for launching Initial Coin Offerings (ICOs) in Estonia is still underway, the digital currency ESTcoin was created to add a new dimension and convenience to the e-residency program. Looking ahead, the e-residency ecosystem is expected to undergo further enhancements (Kim, 2023).

On March 14, 2023, the European Parliament approved new data control measures as part of a major legislative package on data privacy. The bill is aimed at addressing the protection of digital privacy without hindering innovation.

According to the new provision in the Data Act, all smart contracts are now required to include an “emergency kill switch.” In the event of a security breach, IT professionals can use this kill switch method to immediately shut down the system. When a critical flaw or attack is detected, the kill switch embedded in the smart contract’s code can either terminate the contract’s execution immediately or suspend it, fix the issue, and restart the contract.

Legislation on smart contracts and the Internet of Things was approved by the European Parliament on March 14, 2023, as part of the Data Act, with an overwhelming majority (500 votes in favor and 23 against). The goal of this legislation is to promote the development of business models that foster the emergence of new industries and employment opportunities.

Article 30 of the Data Act outlines the core prerequisites related to smart contracts for data sharing (Casolari et al., 2023). Starting in 2024, corporations offering goods or services to consumers within the European Union must comply with the new rules. Although the content of the law has already been approved by the European Parliament, it is currently under final discussion. Once adopted, there will be a 12-month implementation period.

Implementation of the Data Act requires the establishment of effective termination mechanisms for smart contracts. These mechanisms may include internal functions that allow for the cancellation of the contract or issue a command to terminate it. The law demands a clear definition of the conditions that justify termination or suspension of a smart contract. In the IT domain, administrators frequently use a “kill switch” mechanism to shut down a device, network, or software in response to a security threat (Philip & Saravanaguru, 2022). In the context of smart contracts, this kill switch

should either terminate the contract or initiate a process of suspension, correction, and potential reactivation if a critical vulnerability or violation is detected (Chu et al., 2023).

The Data Act is a landmark initiative aimed at increasing data accessibility in line with EU principles and rules. It forms a core component of the European data strategy, significantly contributing to the digital transformation objectives outlined in the “Digital Decade” initiative.

Compliance with the core principles will be assessed by the developer or provider of the smart contract, who will be required to submit an EU declaration of conformity and bear responsibility for ensuring compliance with essential requirements. However, the exact interpretation of the term “responsibility” in this context remains ambiguous, and it is still unclear whether users of smart contracts will bear any civil liability. In cases of non-compliance with regulatory requirements, consequences will be determined by the legislation of the relevant EU member state.

4. Smart Contracts in the UK

As part of the UK government’s “Innovate UK” program, the sale of Blockchain as a Service (BaaS) technology began on August 3, 2016. The UK’s HM Revenue and Customs (HMRC) is exploring the potential of blockchain, along with other technical tools, to improve the tax, customs, and excise systems (Alexander, 2022).

In May 2016, the Parliamentary Office of Science and Technology (POST) published a brief report on financial technologies, focusing on four innovative areas, one of which was Distributed Ledger Technology (DLT). In January 2018, POST released a follow-up document titled “Areas of Interest,” identifying DLT as a field that requires further research. The UK Department for Work and Pensions, in collaboration with the company GovCoin, conducted a study examining the potential of blockchain technology to enhance the welfare system (Hughes et al., 2018).

According to a report prepared by the UK Government Office for Science, several critical considerations and recommendations have been outlined regarding the legal and practical implementation of smart contracts. The report emphasizes the following key points:

- Smart contracts are contracts whose terms are written in programming code. This definition highlights that their enforceability and logic are embedded directly in code rather than in natural language.

- Criteria must be developed to determine the jurisdiction applicable to a smart contract. Given the cross-border nature of blockchain, clearly defining which legal system governs a smart contract is essential for dispute resolution and enforceability.

- Mechanisms should be developed to validate transactions without exposing their full content, and there is a need to establish legal regulation for data provided by oracles. Oracles, which deliver external data to blockchain systems, present a legal and technical vulnerability. The authenticity, reliability, and legal accountability of these data inputs must be addressed.

- Effective identification and authentication protocols must be implemented for both individuals and organizations. Ensuring that participants in smart contracts are properly identified is crucial for security, fraud prevention, and regulatory compliance.

- Security standards should be established for wallet providers. Digital wallets used to manage blockchain assets need to comply with robust cybersecurity standards to protect users from theft, hacking, or unauthorized access.

- In consumer-related smart contracts, the design should require minimal technical knowledge from the consumer. There should be a limited number of choices and configurations, and consumers must be given a clear understanding of the consequences of entering into an agreement via a programmatic algorithm.

In 2019, the UK Jurisdiction Taskforce (UKJT) concluded that the enforceability of smart contracts depends on the specific circumstances of each case. The Law Commission was tasked with evaluating the adequacy of existing legal frameworks in relation to smart contract governance, identifying legal ambiguities, and recommending new or updated legislation if necessary (Ferro et al., 2023).

However, despite ongoing legislative efforts, there remains a lack of research assessing the effectiveness of these regulatory measures (Błaszczuk, 2023).

According to the Thirteenth Program of Law Reform, issued under the direction of the Lord Chancellor, the Law Commission was tasked with conducting research and analysis in the field of legal smart contracts. In November 2019, the UK Jurisdiction Taskforce published an official statement on crypto-assets and smart contracts, affirming that smart contracts have the potential to create legally binding obligations that can be enforced according to their terms.

Following this, the Ministry of Justice requested the Law Commission to conduct a comprehensive review of the existing legal framework governing smart contracts. The Commission undertook further analysis to identify any legal gaps or uncertainties and determine whether additional research is necessary either now or in the future.

When legal disputes arise over smart contracts, courts rely on a specialized interpretive guidance, which states that the meaning of the code used in the contract should be assessed from the perspective of a rational programmer with relevant expertise, considering all contextual information available to the parties at the time the contract was formed. The Law Commission emphasized that even legally binding agreements composed entirely of code should be subject to legal interpretation, as there can be a discrepancy between the intended meaning of the code and its actual execution. This stems from the difference between the semantic interpretation of code and its practical application.

Incorporating code into the framework of legal interpretation may lead to challenges in understanding contractual intent. To address this, the Commission recommends using the standard legal test, which bases interpretation on the understanding of a reasonably informed expert in the relevant field (Durovic & Willett, 2023). This method is currently the dominant approach in contract interpretation.

The importance of legal certainty cannot be overstated. Notably, English law has been recognized as capable of incorporating smart contracts, ensuring legal protection for parties involved in international commercial agreements executed via digital technologies—provided these contracts fall under the jurisdiction of English law. The Law Commission's report also outlines key factors that contracting parties should consider, which is especially relevant for stakeholders in the decentralized finance (DeFi) sector.

5. Smart Contracts in the USA

The United States was one of the first countries where smart contracts became the subject of legislative initiatives. Several states have introduced or enacted laws recognizing the legal validity of blockchain-based contracts and digital signatures, laying the groundwork for the broader adoption of smart contracts in legal and commercial contexts. In the United States, the legislation of several states provides specific regulations governing relationships involving the conclusion and execution of smart contracts (Ferreira, 2021).

Arizona was an early leader in this area, legally recognizing the enforceability of signatures stored on the blockchain. Under Arizona law, smart contracts and blockchain-based signatures have the same legal status as traditional contracts and electronic signatures. According to Arizona law, a *smart contract* is defined as a program triggered by real-world events, operating within a distributed, decentralized, multi-user, and replicable ledger. The contract is capable of managing and transferring assets within this ledger environment.

In New York a bill has been introduced aiming to establish legal definitions relevant to blockchain technology. The proposal includes the incorporation of terms such as:

- “Blockchain technology”
- “Smart contracts”
- “Digital signatures stored on blockchain”

These definitions are to be added to New York’s technology law, providing a formal framework for the legal treatment of smart contracts.

In Florida, blockchain ledgers and smart contracts are legally recognized as valid methods for data storage, provided they do not violate existing laws and regulations. Key provisions include:

- A signature recorded on a blockchain qualifies as a valid electronic signature.
- If the parties agree to use blockchain for data storage, that source is deemed legally admissible.
- Notably, Florida law states (Plass, 2020):

“A contract shall not be denied legal effect or enforceability solely because an electronic record was used in its formation or because the contract contains terms recorded as a smart contract.”

Tennessee has adopted clear recognition of blockchain-protected signatures, stating:

“A signature secured through blockchain technology is considered an electronic signature and constitutes a digital electronic signature.”

Additionally: *“A record or contract that is secured using blockchain technology is considered an electronic record”* (Credle et al., 2025).

Tennessee also recognizes the legal validity of smart contracts or self-executing agreements, provided they activate upon the fulfillment of predefined conditions.

Furthermore, legislative initiatives related to smart contracts are actively being considered in other states, including Delaware, Nebraska, and Vermont.

Vermont is considering a bill that would allow blockchain records to be used as evidence in court. A blockchain record is considered authentic if it is supported by a written statement or certification that includes the date and time the record was entered or received. This initiative aims to enhance legal recognition and evidentiary value of blockchain data in judicial proceedings.

Nebraska has recognized the validity of using smart contracts in commercial transactions.

- The legislation explicitly states:

“A smart contract or a contract that contains a smart contract provision may be used in commerce. Such a contract shall not be denied legal effect, validity, or enforceability solely because it is a smart contract or contains a smart contract provision” (Plass, 2020).

However, a blockchain entry qualifies as a digital signature only if all parties to the agreement have expressly agreed to use such an electronic mechanism.

Delaware has proposed legislation to use blockchain for maintaining business entity records and to manage corporate records via smart contracts. The bill promotes the use of distributed ledger technology in corporate governance, enabling corporations to handle tasks such as shareholder records, board resolutions, and ownership structures more efficiently and transparently.

These efforts reflect a national trend toward formalizing the legal status of blockchain-based agreements and expanding their application across digital transactions and decentralized platforms. These state-level initiatives illustrate the decentralized legislative approach of the U.S., where individual jurisdictions tailor blockchain and smart contract laws to their economic, legal, and technological priorities. Together, they signal growing institutional acceptance of blockchain applications in law, commerce, and corporate governance.

6. Smart Contracts in China

China, which is actively digitizing its judicial system nationwide, has taken a leading position in the regulatory development of blockchain and smart contract technologies. The actions of the Chinese government appear more consistent and comprehensive compared to many other countries, reflecting a strategic and centralized approach to legal innovation.

A clear example of this can be seen in a landmark court case:

In January 2017, the Chinese media company Huatai Yimei filed a lawsuit against an IT firm from Shenzhen for intellectual property infringement. As part of its evidence, the plaintiff submitted blockchain records, having registered all of its digital content on a blockchain platform (De León & Santamaria, 2022).

The Hangzhou Internet Court ruled in favor of the plaintiff, recognizing the blockchain entries as valid legal evidence. This decision marked the first case in China's judicial practice where blockchain was accepted as proof in a copyright infringement dispute.

Since then, many Chinese legal experts have acknowledged blockchain as a "reliable, efficient, user-friendly, and cost-effective tool" for evidence preservation and rights protection. The case set a precedent and accelerated the formal integration of blockchain technology into China's legal infrastructure, particularly in areas such as digital copyright, contract enforcement, and online dispute resolution.

In June 2018, the Hangzhou Internet Court in China, which specializes in internet-related cases, issued a landmark ruling stating that data uploaded to a blockchain can be used as evidence in legal proceedings (Papagianneas, 2024).

To assess the reliability of electronic evidence stored on the blockchain, the court conducted a thorough examination of the integrity of the uploaded data. It concluded that:

- Electronic data preserved and protected by technical means, such as blockchain, must be evaluated and determined on a case-by-case basis.
- Courts should not reject technologies like blockchain or apply higher evidentiary standards simply because these tools are innovative or technically complex.
- At the same time, the standard of evaluation should not be lowered merely because blockchain is resistant to tampering or deletion.

The court emphasized that the transparency and immutability of blockchain make it particularly valuable not only for litigation evidence but also as a tool for protecting unregistered intellectual property rights.

Indeed, blockchain-based registration can document and make publicly accessible key details related to the creation of a work, such as the time of creation, rights holder's identity, and ownership chain. Furthermore, while it is typically difficult to distinguish between different copies of the same copyrighted work, the use of a unique cryptographic hash function enables tracking the individual distribution history of each copy via the blockchain.

In this way, blockchain presents itself as a promising tool to enhance the efficiency and transparency of the intellectual property market. However, the court acknowledged that significant tensions remain between the technical design of blockchain systems and their legal framework, which still needs further development and harmonization.

This regulation formally integrates blockchain evidence into the judicial process, reinforcing China's position as a global leader in legal and technological innovation in the digital era.

7. Comparative Insights

The European Union operates on a harmonized rules-based system and aims to harmonize member state laws into comprehensive legislation such as the Markets in Crypto-Assets Regulation (MiCA) and the Data Act. These legislations provide legal certainty for smart contracts, including requirements for kill switches and data access protocols, and promote innovation using regulatory sandboxes and the EU Blockchain Observatory.

In contrast, the United States possesses a fractured and case-based system. Legal recognition of smart contracts heavily depends on state actions (e.g., Tennessee, Arizona) since federal organizations like the SEC and CFTC implement blockchain applications differently. Though the U.S. enjoys high private sector innovation, regulatory unpredictability—most notably concerning crypto integration—contributes to the uncertainty and hinders legal foreseeability.

China has a centralized, policy-oriented system. Cryptocurrency is prohibited for public use, but blockchain and smart contracts are promoted in state-controlled domains like the Blockchain-based Service Network (BSN). Blockchain data have already been recognized by courts as evidence, and the government actively promotes blockchain for administrative and judicial applications, with high legal certainty maintained under tightly controlled limits.

The United Kingdom, with its common law background, is a principles-based and evolutionary strategy. Judicial finding and institutional contribution, like that of the UK Jurisdiction Taskforce and the Law Commission, are propelling legal certainty and have established the enforceability of smart contracts and explored their use in contract law. Innovate UK and the application of blockchain to

company governance (e.g., in Delaware-style initiatives) represent some of the rising institutional action (Table 1).

Table 1: Comparative Insights from Key Jurisdictions.

Feature/Region	EU	US	China	UK
Regulatory Style	Harmonized, rules-based	Fragmented, case-driven	Centralized, policy-driven	Principles-based, evolving through common law
Smart Contracts	Regulated under Data Act & eIDAS	Recognized under common law	Supported via BSN, tightly controlled	Recognized via UKJT guidance; enforceability confirmed by courts
Innovation Support	Sandboxes, EU Blockchain Observatory	Private sector-led	Government-driven	Government-backed initiatives (Innovate UK, Law Commission studies)
Crypto Integration	Legalized under MiCA	Ambiguous, agency-dependent	Prohibited for public use	Permitted under strict AML and FCA oversight
Legal Certainty	Increasing with MiCA and Data Act	Varies by state and agency	High, but innovation limited by state controls	Strengthening through case law and Law Commission clarification

Source: Author’s own.

Figure 1 illustrates comparative radar chart for the mentioned countries’ smart contract implementation.

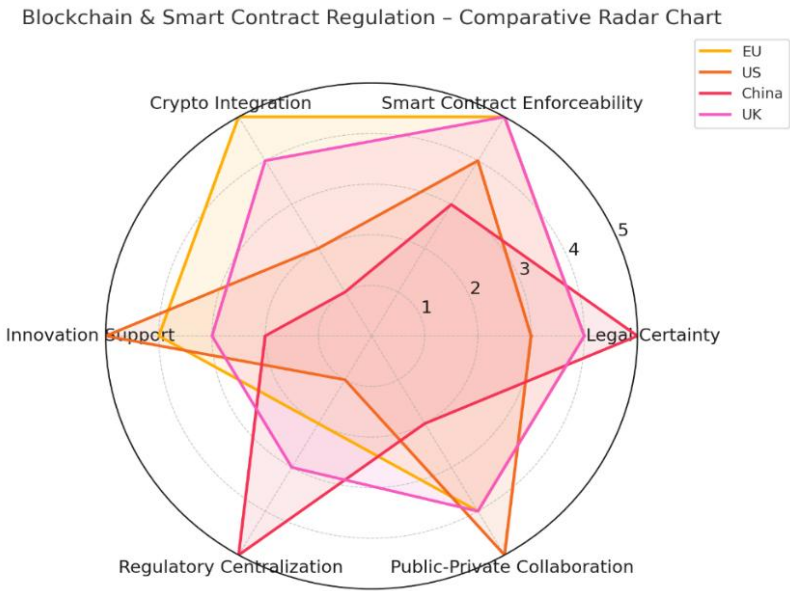

Figure 1: Blockchain and Smart Contract Regulation

Source: Author’s own

This radar chart visually compares the regulatory landscapes of the EU, US, China, and the UK across six key dimensions of blockchain and smart contract governance. It can be observed from the chart that:

- The EU scores high on legal certainty and harmonized smart contract enforceability.
- The US excels in innovation support and public-private collaboration but is weaker in regulatory coherence.
- China has strong centralization and legal certainty but limited crypto integration and innovation freedom.
- The UK balances legal clarity with adaptable enforcement and strong collaboration, sitting between the EU and US models.

Figure 2 Presents legal and technical coverage of blockchain features.

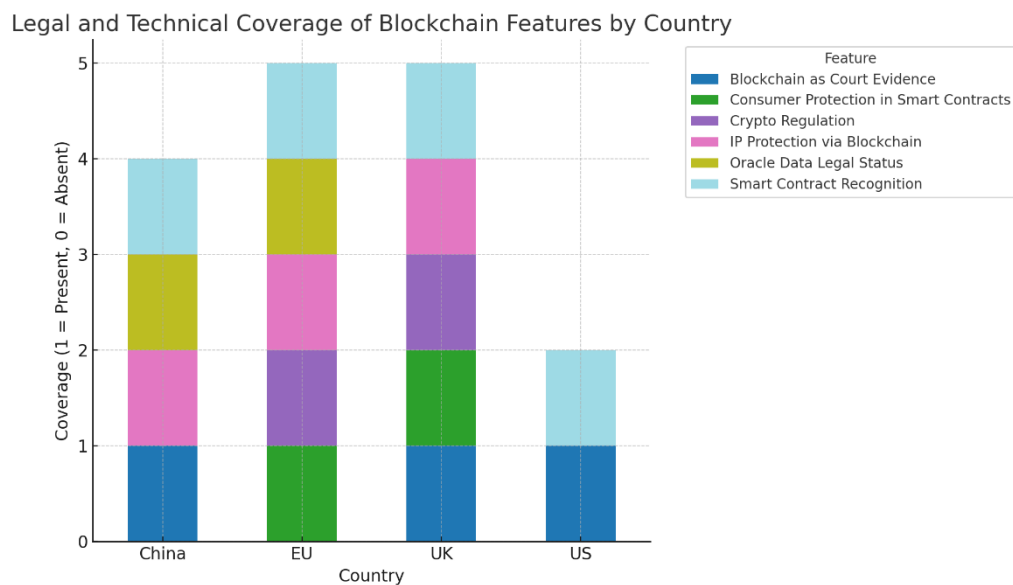

Figure 2: Legal and Technical Coverage of Blockchain Features by Country
Source: Author's own

The stacked bar graph shows considerable divergence in how the European Union, the United States, China, and the United Kingdom address the legal and technical aspects of blockchain adoption. The EU has a wide-ranging and forward-thinking approach, covering most key areas, including intellectual property protection, legal recognition of smart contracts, consumer protection, and regulation of oracles. This reflects the EU's style in developing a ordered and harmonized digital legal framework.

The United States is patchier and more selective. While smart contract recognition and the admissibility of blockchain records into evidence in court are resolved in some states, other key areas like consumer protection and oracle data governance are undeveloped or nonexistent. The patchiness is in line with the US's decentralized regulatory framework, under which individual states do their own thing on blockchain policy.

China stands out in its judicial embrace of blockchain, especially in embracing it as legal evidence and in enabling IP protection through distributed ledgers. Nevertheless, despite such prowess, consumer protection and public crypto use rank limited, echoing the state's fixation on centralized control at the expense of innovation flexibility.

The United Kingdom presents a balanced profile. It has adopted legal norms recognizing blockchain as a method of IP protection, enforcement of smart contracts, and court evidence, and has also facilitated crypto regulation and consumer protection regimes. However, the legal handling of oracle data remains less advanced, indicating one direction in which regulatory elaboration can be focused going forward.

Overall, the chart evidences a spectrum of regulatory maturity, with the EU and UK showing broad and deep engagement, the US proceeding apace in pockets, and China at the forefront of centralized legal integration but with pinpoint constraints.

Figure 3 Illustrates regulatory intensity by feature and jurisdiction.

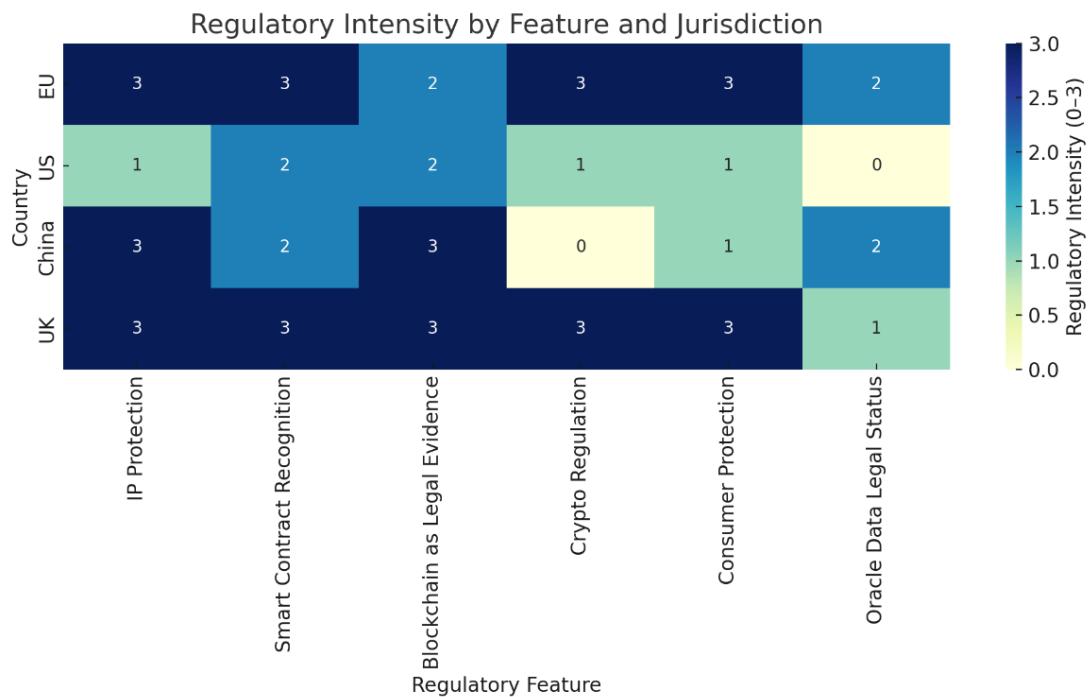

Figure 3: Regulatory Intensity by Feature and Jurisdiction
Source: Author’s own

The heatmap in Figure 3 visually compares the regulatory intensity of blockchain-related features across the EU, US, China, and the UK on a scale from 0 (none) to 3 (high).

EU and UK show invariably high regulatory engagement across most dimensions, namely intellectual property protection, smart contract recognition, and consumer protection. This shows that they have robust institutional efforts to integrate blockchain within conventional legal frameworks.

The US is moderately advanced in the areas of smart contract recognition and admissibility of blockchain evidence but lags behind in consumer protection, crypto regulation, and legal certainty around oracle data. This echoes its decentralized, state-led legal evolution.

China performs highly in blockchain legal evidence and IP protection but less highly in crypto regulation and consumer-friendly legal support, consistent with its centralized but narrow scope blockchain approach.

The chart readily discloses the UK's and EU's evenhanded and forward-looking approach, China's strategic but constrained application, and the US's patchwork regulatory framework supported by fragmented jurisdictional authority.

Together, these jurisdictions present four different but complementary models of integrating blockchain and smart contracts into legal systems: the EU's codified uniformity, the U.S.'s decentralized experimentation, China's strategic centralization, and the UK's adaptive pragmatism.

Conclusion

Cross-regional analysis of smart contract regulation in the European Union, United Kingdom, United States and China demonstrates the emergence of four divergent yet linked models of legal

governance for the digital age. Each portrays more significant institutional philosophies, legal traditions and policy responses to the integration of blockchain technology.

The European Union is a harmonized and codified approach built on large legal documents such as the MiCA Regulation and Data Act to codify the standards for smart contracts, digital assets, and distributed ledger infrastructure. Its process is rooted in legal certainty, cross-border consistency, and promoting innovation through regulatory sandboxes and observatories.

The United States, in contrast, demonstrates a decentralized and fragmented regulatory environment where states like Arizona, Tennessee, and New York take the lead in legislation but federal consensus remains elusive. This patchwork model encourages rapid innovation and experimentation in some jurisdictions but undermines national consistency and legal certainty, notably in consumer protection and crypto regulation.

China offers the case of strategic centralization, where blockchain technologies like smart contracts are fully implemented within a highly controlled framework. Legal certainty is reflected in court recognition of blockchain evidence and institutional incorporation into administration systems. However, application scope remains restricted by a ban on public cryptocurrency use and central management over digital infrastructures.

The United Kingdom, with a common law heritage, illustrates a principles-based, evolutionary model of legal adaptation. Through research sponsored by government (e.g., UKJT and the Law Commission), judicial interpretation, and targeted regulatory guidance, the UK leaves private innovation room with the dignity of public guidance. It reaches a clear balance between legal enforceability and regulatory minimalism, thereby emerging as an adaptive jurisdiction for emerging digital contracting models.

Together, these regimes provide four alternative models—the EU's centralized rule-making, the US's decentralized innovation, China's highly controlled integration, and the UK's dynamic legal development. If each finds its foundation in differing national priorities, they as a whole lend richness to world debate over how blockchain technology and smart contracts can coexist with legal norms, institutional arrangements, and democratic government. In the future, global conversation, mutual legal recognition, and technical standardization shall have vital roles to play in combining these models into a single global legal framework for decentralized digital systems.

References

1. Alexander, G. (2022). Blocking the gap: the potential for blockchain technology to secure VAT compliance. *EC Tax Review*, 31(3).
2. Ante, L. (2021). Smart contracts on the blockchain – A bibliometric analysis and review. *Telematics and Informatics*, 57, 101519.
3. Antwi, M., Adnane, A., Ahmad, F., Hussain, R., ur Rehman, M. H., & Kerrache, C. A. (2021). The case of HyperLedger Fabric as a blockchain solution for healthcare applications. *Blockchain: Research and Applications*, 2(1), 100012.
4. Bandara, E., Ng, W. K., Ranasinghe, N., & De Zoysa, K. (2019). Aplos: Smart Contracts made smart. In J. F. Ashish, Gh. R. Oliveira, P. L. Zhou (Eds.), *Communications in Computer and Information Science* (pp. 431–445).
5. Blaszczyk, M. (2023). Smart contracts, Lex cryptographia, and transnational contract theory. SSRN.
6. Casolari, F., Taddeo, M., Turillazzi, A., & Floridi, L. (2023). How to improve smart contracts in the European Union Data Act. *Digital Society*, 2(1).
7. Chu, H., Zhang, P., Dong, H., Xiao, Y., Shunhui, J., & Wenrui, L. (2023). A survey on smart contract vulnerabilities: Data sources, detection and repair. *Information and Software Technology*, 159(107221).

8. Credle, S., Harun, N. F., Johnson, G., Lawrence, J., Lawson, C., Hollern, J., ... & Tucker, D. (2025). Blockchain Research and Development Activities Sponsored by the US Department of Energy and Utility Sector. *Energies* (19961073), 18(3).
9. De León, I., & Santamaria, E. (2022). The Institutional Change of Intellectual Property Commercialization. In *The Emerald Handbook of Entrepreneurship in Latin America* (pp. 63-86). Emerald Publishing Limited.
10. Durovic, M., & Willett, C. (2023). A legal framework for using smart contracts in Consumer Contracts: Machines as servants, not masters. *The Modern Law Review*.
11. Ferreira, A. (2021). Regulating smart contracts: Legal revolution or simply evolution? *Telecommunications Policy*, 45(2), 102081.
12. Ferro, E., Saltarella, M., Rotondi, D., Giovanelli, M., Corrias, G., Moncada, R., Cavallaro, A., & Favenza, A. (2023). Digital assets rights management through smart legal contracts and smart contracts. *Blockchain: Research and Applications*, 4(3), 100142.
13. Gaëtan Guerlin. Considerations sur les smart contracts // Dalloz IP/IT. Droit de la propriété intellectuelle et du numérique. 2017. № 10. pp. 512—513.
14. Hewa, T., Ylianttila, M., & Liyanage, M. (2021). Survey on blockchain based smart contracts: Applications, opportunities and challenges. *Journal of Network and Computer Applications*, 177, 102857.
15. Hughes, E., Graham, L., Rowley, L., & Lowe, R. (2018, July 1). Unlocking blockchain: Embracing new technologies to drive efficiency and empower the citizen. *The Journal of The British Blockchain Association*, 1(1), 63–72.
16. Ji, B., Zhang, M., Xing, L., Li, X., Li, Ch., Han, C., & Wen, H. (2023). Research on optimal intelligent routing algorithm for IoV with machine learning and smart contract. *Digital Communications and Networks*, 9(1), 47–55.
17. Kim, N. (2023). National ID for public purpose. *Georgetown Law Technology Review*, 7(2).
18. Kirli, D., Couraud, B., Robu, V., & Salgado-Bravo, M. (2022). Smart contracts in energy systems: A systematic review of fundamental approaches and implementations. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 158, 112013.
19. Liakopoulos, D. (2024). The future of European defence through blockchain as a way to integrate, fill gaps and address the crises of wars in a European context. *Public Security and Public Order*, (36), 124-134.
20. Liu, H., Fan, Y., Feng, L., & Wei, Z. (2023). Vulnerable smart contract function locating based on Multi-Relational Nested Graph Convolutional Network. *Journal of Systems and Software*, 204, 111775.
21. Liu, L., Wei-Tek, T., Zakirulm A., Hao, P., & Mingsheng, L. (2022). Blockchain-enabled fraud discovery through abnormal smart contract detection on Ethereum. *Future Generation Computer Systems*, 128, 158–166.
22. Nakamoto, S. (2008). Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3440802>
23. Natalia Maslova, C. M. A., & CTP, P. (2018). Blockchain: Disruption and opportunity. *Strategic Finance*, 100(1), 24-29.
24. Papagianneas, S. (2024). Smart courts, smart justice? automation and digitisation of courts in China. *Asian Journal of Law and Society*, 1, 27.
25. Philip, A., & Saravanaguru, R. (2022). Smart contract based digital evidence management framework over blockchain for vehicle accident investigation in IoV era. *Journal of King Saud University – Computer and Information Sciences*, 34(7), 4031–4046.
26. Plass, S. A. (2020). Federalizing Contract Law. *Lewis & Clark L. Rev.*, 24, 191.
27. Smart Contracts and Distributed Ledger — A Legal Perspective // ISDA Linklaters. August 2017. pp. 4—5.

28. Vatiero, M. (2023). Smart contracts vs incomplete contracts: A transaction cost economics viewpoint. *Computer Law & Security Review*, 46, 105710.
29. Wang, L., Cheng, H., Zheng, Z., Yang, A., & Xu, M. (2023b). Temporal transaction information-aware Ponzi scheme detection for ethereum smart contracts. *Engineering Applications of Artificial Intelligence*, 126, Part C, 107022.
30. Wang, Y., Chen, X., Huang, Y., & Hao-Nan, Z. (2023a). An empirical study on real bug fixes from solidity smart contract projects. *Journal of Systems and Software*, 204, 111787.
31. Zhai, S., Yang, Y., Li, J., Qiu, C., & Zhao, J. (2019, February). Research on the Application of Cryptography on the Blockchain. In *Journal of Physics: Conference Series* (Vol. 1168, p. 032077). IOP Publishing.

Received: 31.03.2025

Accepted: 29.05.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/48/144-148>

Fidan Əliyeva

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
magistrant

<https://orcid.org/0009-0008-1055-752X>
aliyeva.fidan.aydin.2023@unec.edu.az

Yaşıl dünya: davamlı inkişafın iqtisadi, sosial və ekoloji təsirləri

Xülasə

Bu məqalədə davamlı inkişaf anlayışının iqtisadi, sosial və ekoloji istiqamətləri qlobal və milli müstəvidə geniş şəkildə təhlil olunur. Son illərdə baş verən iqlimdə olan dəyişmələr, təbii sərvətlərin tükənməsi, sosial bərabərsizlik və ekoloji problemlər bu anlayışın əhəmiyyətini daha da artırır. Davamlı inkişaf konsepsiyası yalnız iqtisadi artımı deyil, eyni zamanda sosial ədalətin təmin olunması və ətraf mühitin mühafizəsini əsas prioritetlər kimi müəyyən edir.

Dayanıqlı inkişaf daha dayanıqlı dünyaya nail olmaq istəyən inkişaf etməkdə olan ölkələrin ehtiyaclarını ödəməyə çalışan yanaşma tərzidir. Davamlı inkişaf indiki və gələcək nəsillərin öz davamlı həyat tərzlərini qarşılamaq üçün təhlükə yaratmadan indiki anın ehtiyaclarını qarşılıdır.

Tədqiqat çərçivəsində həm beynəlxalq səviyyədə reallaşdırılan təşəbbüslər – məsələn, BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri və Paris Sazişi – həm də Azərbaycanın bu istiqamətdə həyata keçirdiyi fəaliyyətlər təhlil olunur. COP29-un Bakıda keçirilməsi, “yaşıl enerji” potensialının reallaşdırılması və Qarabağ ilə Şərqi Zəngəzurdə tətbiq edilən layihələr ölkəmizin davamlı inkişafa verdiyi töhfənin göstəricisidir. Nəticə etibarilə, məqalədə həm dünya dövlətlərinin, həm də Azərbaycanın davamlı inkişaf məqsədlərinə nail olmaq üçün qəbul etdiyi strategiyalar və atdığı addımlar araşdırılır.

Açar sözlər: *davamlı inkişaf, iqtisadi təsir, sosial rifah, ekoloji təhlükəsizlik, Azərbaycan, qlobal problemlər, COP29, yaşıl enerji*

Fidan Aliyeva

Azerbaijan State Economic University
Master student

<https://orcid.org/0009-0008-1055-752X>
aliyeva.fidan.aydin.2023@unec.edu.az

Green World: Economic, Social, and Environmental Impacts of Sustainable Development

Abstract

This article provides an in-depth analysis of the economic, social, and environmental dimensions of sustainable development both globally and nationally. Recent phenomena such as climate change, depletion of natural resources, social inequality, and environmental issues have highlighted the growing importance of this concept. The sustainable development approach prioritizes not only economic growth but also the promotion of social justice and the protection of the environment.

Sustainable development is a strategic approach aimed at meeting the needs of developing countries striving for a more resilient world. It seeks to fulfill present needs without compromising the ability of future generations to meet their own.

Within the scope of this research, both global initiatives—such as the United Nations Sustainable Development Goals and the Paris Agreement—and Azerbaijan's national efforts in this direction are analyzed. Hosting COP29, realizing the potential of "green energy," and implementing projects in Karabakh and Eastern Zangezur reflect Azerbaijan's contribution to sustainable development.

Consequently, the article explores the strategies and actions adopted by both the international community and Azerbaijan to achieve sustainable development goals.

Keywords: *sustainable development, economic impact, social welfare, environmental safety, Azerbaijan, global challenges, COP29, green energy*

Giriş

Davamlı inkişaf son illərdə beynəlxalq və milli gündəmdə ən başda yer alan strateji yanaşmadır. Dünyada qloballaşma geniş miqyas aldıqca ətraf mühitin mühafizəsi, sosial bərabərliyin təmini və iqtisadi inkişaf arasında balansın təmin edilməsi gün keçdikcə daha aktual məsələlərdən birinə çevrilir. Xüsusilə iqlimdə olan kəskin dəyişmələr, resursların kəskin azalması və tükənməsi, yoxsulluq, şəhərləşmə və ekosistemin çirklənməsi kimi məsələlər davamlı inkişafın əhəmiyyətini ön plana çəkir.

Tədqiqat

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri (DİM) sahəsində bu istiqamətdə kəskin addımlar atılır və dünya ölkələri bu məqsədlər çərçivəsində strateji planlar irəli sürərək tətbiq edirlər. Davamlı inkişaf anlayışı tək inkişaf etmiş ölkələr üçün nəzərdə tutulmamış, həmçinin, inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün də iqtisadi, sosial və ekoloji istiqamətlərdə qarşılarına çıxan və çıxma biləcək problemlərin həll yolu tapması baxımından həyati əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan da digər ölkələr kimi bu global problemlərdən təəssüf ki, kənarda qalmır və milli səviyyədə davamlı inkişaf strategiyalarının tətbiqinə xüsusi əhəmiyyət verir.

Davamlı İnkişafın və onun iqtisadi təsirləri.

Davamlı olmayan inkişafı daha uzun müddət izlədikcə, nəticələrin daha tez-tez və daha şiddətli olacağı ehtimalı artır, buna görə də indi hərəkətə keçməliyik. Davamlılıq tez-tez üç qarşılıqlı əlaqəli kateqoriya ilə tərtib edilir: ekoloji davamlılıq, iqtisadi davamlılıq və sosial davamlılıq. Birgə olaraq bunlar "davamlılığın üç sütunu" və ya "davamlı inkişafın üç sütunu" olaraq adlandırılır. Davamlılığın üç sütunu, davamlı qərarların və məsələlərin müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsi üçün bir çərçivədir.

Karbon emissiyalarının azaldılması ilə bağlı tətbiq edilən yeni normativlər kənd təsərrüfatı sahəsində fəaliyyət göstərən fermerlərin mal-qara təsərrüfatlarını məhdudlaşdırmasına səbəb ola bilər. Bu isə ətdən və süd məhsullarından tutmuş, bu məhsulların emalından əldə edilən ikinci dərəcəli məhsullara qədər bir sıra istehsal və təchizat zəncirinə təsir göstərir. (ACCA Global. (n.d.), 2025)

Bütün bunlara baxmayaraq, davamlılıq təşəbbüsləri həm fiskal, həm də iqtisadi baxımdan ciddi üstünlüklər vəd edir. Müəssisələr yeni biznes modelləri tətbiq etməklə və daha qənaətcil texnologiyalarla fəaliyyətlərini optimallaşdırmaqla əlavə gəlir mənbələri yarada, istehsalat xərclərini azalda və iqtisadi inkişaf üçün yeni imkanlar açmaqla bilər. Eyni zamanda bu proses işçi qüvvəsinin inkişafına, yerli sənayenin güclənməsinə və məşğulluğun artmasına təkan verir.

Davamlı inkişafın istehlak bazarına da təsiri nəzərəcarpacaqdır. Müasir istehlakçılar etik və ekoloji baxımdan məsuliyyətli şəkildə istehsal olunmuş məhsullara üstünlük verirlər və bu səbəbdən belə məhsullar üçün daha yüksək qiymət ödəməyə hazırdırlar. Bu tendensiya şirkətləri innovativ həllər tətbiq etməyə, tullantıları azaltmağa və məhsullarını daha ekoloji hala gətirməyə təşviq edir. Nəticədə, həm bazar genişlənir, həm də şirkətlərin marka dəyəri artır.

Beləliklə, davamlılıq yanaşması yalnız ətraf mühitin qorunmasına deyil, eyni zamanda iqtisadi dayanıqlığa, yerli icmaların rifahına və uzunmüddətli inkişafa xidmət edən mühüm strateji yanaşmadır (Mezentseva & Baysaeva, 2024).

İqtisadi davamlılıq konsepsiyası, uzunmüddətli iqtisadi artımın elə bir şəkildə təşviq edilməsini nəzərdə tutur ki, bu proses cəmiyyətin ekoloji, sosial və mədəni strukturlarına mənfi təsir göstərməsin. Bu yanaşma iqtisadiyyatın inkişafını ekoloji məsuliyyət və sosial ədalət prinsipləri ilə uzlaşdırmağa çalışır.

Tətbiq olunan əsas strategiyalar sırasında torpaq resurslarından səmərəli istifadə, təchizat zəncirlərinin daha az enerji və material sərfi ilə təşkili, istehsalat proseslərində zərərli tullantıların minimuma endirilməsi və iqtisadi imkanların ətraf mühitlə balanslaşdırılmış şəkildə genişləndirilməsi yer almaqdadır (Green City Times., 2025).

İqtisadi davamlılıq iqtisadi səmərəliliyin təmin olunması, təbii resursların qorunması və sosial bərabərlik kimi fundamental prinsiplərlə vəhdətdə inkişaf etdirilməlidir. Bu istiqamətdə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Davamlı İnkişaf Məqsədləri (SDG-lər) və Paris Sazişi kimi beynəlxalq mexanizmlər mühüm rol oynayır. Bu təşəbbüslər vasitəsilə davamlılıq sahəsində qanunvericilik səviyyəsində irəliləyiş və idarəetmə orqanlarının iştirakı artır.

Müasir bizneslər üçün davamlı fəaliyyət modeli artıq seçim yox, zərurət olaraq qəbul edilir. Şirkətlər istehsal, xidmət və təchizat mərhələlərini təkrar nəzərdən keçirərək bu transformasiyaya uyğunlaşmağa çalışır. Bu proses qısa müddətdə nəticə verməyə də, innovasiya yönümlü iqtisadi

strategiyalar uzunmüddətli inkişaf və rəqabət üstünlüyü baxımından əhəmiyyətli perspektivlər vəd edir (Indeed Editorial Team, 2025).

Davamlı inkişafda sosial davamlılıq

Sosial davamlılıq, insan fəaliyyətlərinin sosial sistemlərə təsirinin idarə olunmasını, həmçinin indiki və gələcək nəsillər üçün təhlükəsiz, ədalətli və yaşana bilən cəmiyyətlərin qurulmasını nəzərdə tutur. Bu anlayış, şirkətlərin işçilərə, müştərilərə və yerli icmalara olan təsirlərini balanslaşdırmaq məqsədilə sosial məsuliyyətləri də əhatə edir. Sosial davamlılıq, insanların rifahını təmin edən və sosial ədaləti qoruyan qərarların qəbulunu təşviq edir. Sosial Davamlılığın əsas Problemləri aşağıdakılardır (Mebratu, D., 2018).

Sosial davamlılıqla bağlı aktual problemləri beş əsas istiqamətdə ümumiləşdirmək olar:

1. Həyat keyfiyyəti: Təhsil, səhiyyə, məşğulluq və təhlükəsizlik kimi əsas sahələrdə insanların rifah səviyyəsinin yüksəldilməsi.
2. Sosial bərabərlik: İmkanlardan məhrum olan əhali qruplarının bərabər hüquqlarla təmin olunması və sosial maneələrin aradan qaldırılması.
3. Mədəni müxtəliflik: Müxtəlif etnik və sosial təbəqələrin ehtiyaclarının tanınması və onların cəmiyyətə inteqrasiyasının təmin edilməsi.
4. Yaxşı idarəetmə: Sosial proqramlara yetərli büdcə və resurs ayrılmasını təmin edən idarəetmə mexanizmlərinin mövcudluğu.
5. İctimai birləşmə: İnsanların ictimai həyatda fəal iştirakı və ictimai institutlara bərabər çıxış imkanlarının yaradılması.

Sosial davamlılıq sağlam və qarşılıqlı əlaqəli icmaların formalaşmasına xidmət edir. Bu proses formal və qeyri-formal üsullarla cəmiyyətin rifahının gücləndirilməsini təmin edir. İnsanlar bərabər səhiyyə imkanlarına çıxış əldə etdikdə ümumi rifah artır və ictimai münasibətlərdə balans yaranır. Eyni zamanda, sosial davamlılıq fərdlərin yalnız istehlakçı deyil, həm də sosial tərəqqinin aktiv iştirakçısı olmasını təşviq edir (European Parliament, 2020).

Schneider Electric şirkəti sosial davamlılığı öz fəaliyyət strategiyasının ayrılmaz hissəsinə çevirib. 2005-ci ildən etibarən, bu şirkət əməliyyatlarının ekoloji və sosial təsirlərini qiymətləndirməyə başlamış və müxtəlif təşəbbüslərlə minlərlə insana enerji təminatı və ekoloji maarifləndirmə imkanları yaratmışdır. Şirkətin “Schneider Sustainability Impact” adlı proqramı BMT-nin SDG-lərinə uyğun olaraq hazırlanmış və 11 qlobal hədəfi əhatə edən strategiyaya əsaslanır (Schneider Electric, 2018).

Davamlı inkişafın ekoloji təsirləri

Ətraf mühitin davamlı inkişafı həm cəmiyyət, həm də iqtisadiyyat üçün geniş miqyasda faydalar təmin edir. Bu yanaşma, ilk növbədə, ekosistemlərin qorunmasına şərait yaradır. Təbiətin öz balansını qoruması sayəsində insanlar flora və fauna ilə zəngin olan ətraf mühitdən gələcəkdə də faydalana bilirlər.

Ətraf mühit dayanıqlılığı biznes sektorunda da bir sıra üstünlüklər təqdim edir (ACCA, n.d.). Davamlı fəaliyyət göstərən müəssisələr enerji resurslarından daha səmərəli istifadə edir və bu, maliyyə baxımından qənaəət səbəb olur. Tullantıların həcmnin azaldılması ilə həm istehsalat xərcləri azalır, həm də ətraf mühitə həssas müştərilər arasında şirkətə olan inam artır. Belə şirkətlər cəmiyyət qarşısında sosial məsuliyyətini yerinə yetirən təşkilatlar kimi tanınır, bu isə onların imicinə və bazardakı mövqeyinə müsbət təsir göstərir. Eyni zamanda, davamlılıq prinsiplərinə sadıq olan müəssisələr daha peşəkar əməkdaşları, etibarlı sərmayədarları və möhkəm tərəfdaşları cəlb edə bilirlər.

Ümumilikdə, ətraf mühit dayanıqlılığı, həm fərdi, həm ictimai, həm də iqtisadi səviyyədə insanlara uzunmüddətli rifah və təhlükəsiz gələcək vəd edir. Gələcək nəsillər üçün yaşana bilən bir dünya qurmaq istəyiriksə, bu prinsiplərin tətbiqi zəruridir.

Ətraf mühitin davamlı inkişafı, qlobal miqyasda insanların və heyvanların sağlamlığının qorunması baxımından əhəmiyyətli üstünlüklər vəd etsə də, bu məqsədə nail olmaq bir sıra çətinliklərlə müşayiət olunur.

Bəzi iqtisadçılar hesab edirlər ki, davamlı inkişaf anlayışı çox vaxt iqtisadi artımı prioritet olaraq qəbul edir və insan hüquqları ilə sağlamlıq məsələləri ikinci planda qalır. Ətraf mühitin davamlı şəkildə qorunması üçün qlobal baxış bucağımızda fundamental dəyişikliklər baş verməlidir. Hazırda

iqtisadiyyatın tələbləri ön planda saxlanılaraq ətraf mühit bu sistemə tabe etdirilir (National Registry of Environmental Professionals, 2021).

Bütün bu problemlərə baxmayaraq, ətraf mühitin mühafizəsi istiqamətində atılacaq addımlardan imtina etmək olmaz. Davamlı həyat tərzinə keçid ilk mərhələdə çətin görünə bilər, lakin fərdi və kollektiv səviyyədə atılan kiçik, lakin məqsədyönlü addımlarla əhəmiyyətli müsbət dəyişikliklərə nail olmaq mümkündür.

Ətraf mühit və davamlılıqla bağlı risklər müxtəlif sahələrdə təşkilatlara ciddi təsir göstərə bilər:

- **Biznes riski** – Ətraf mühit dəyişikliklərinə uyğunlaşmayan şirkətlər strateji baxımdan geridə qala bilər.

- **Tənzimləmə riski** – Hüquqi tələblərə cavab verməmək cərimələrə və rəqəbat üstünlüyünün itirilməsinə səbəb ola bilər. ISO14000 standartları bu baxımdan faydalıdır.

- **Reputasiya riski** – “Yaşıl yuma” kimi hallarla etibar itkisi yarana bilər. EMAS və <IR> kimi sistemlər şəffaflıq və etibarlılıq təmin edir.

- **Əməliyyat riski** – İqlim hadisələri (məsələn, quraqlıq) istehsalda fasilələrə səbəb ola bilər.

- **Maliyyə riski** – Ətraf mühitə zərər aradan qaldırılması və ya reputasiya itkisi maliyyə itkiləri ilə nəticələnə bilər.

Lakin bu risklər, düzgün strategiyalarla imkanlara çevrilə və təşkilatlara əlavə üstünlüklər qazandıra bilər (ACCA, n.d.).

Azərbaycanda davamlı inkişaf konsepsiyası

Azərbaycan, digər ölkələr kimi, iqlim dəyişmələrinin təsirlərini hiss edir. Yağışların azalması, temperaturun yüksəlməsi və su ehtiyatlarının tükənməsi kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın azalmasına səbəb olur. Bu çətinliklər fonunda ölkəmiz davamlı inkişaf və ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi istiqamətində mühüm addımlar atır.

2024-cü ildə Azərbaycan, BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının 29-cu sessiyası – COP29-a ev sahibliyi etməyə hazırlaşır. Bu tədbirin Bakıda keçirilməsi ölkəmizin global iqlim gündəmində fəal və nüfuzlu iştirakçı olduğunu göstərir. COP29 həmçinin Azərbaycanın “yaşıl enerji” siyasətinə beynəlxalq inamın göstəricisidir.

Azərbaycan, 2030-cu ilə qədər istixana qazı emissiyalarını 35%, 2050-ci ilə qədər isə 40% azaltmağı hədəfləyir. Bərpaolunan enerji mənbələri — günəş və külək enerjisi — bu strategiyanın əsasını təşkil edir. Quruda 135, dənizdə isə 157 qiqavatlıq potensiala malik bu mənbələr ölkənin “yaşıl enerji” baxımından yüksək imkanlara sahib olduğunu sübut edir.

İşğaldan azad edilmiş Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələri də davamlı inkişaf baxımından xüsusi yer tutur. Bu ərazilər 2050-ci ilə qədər “netto sıfır emissiya” hədəfinə uyğun şəkildə “yaşıl enerji zonası” kimi inkişaf etdirilir. Burada müasir suvarma sistemləri, günəş və külək elektrik stansiyaları, ekoloji təmiz infrastruktur qurulur. “Böyük Qayıdış” proqramı çərçivəsində sakinlərin dayanıqlı və ekoloji təmiz şəraitdə yaşaması təmin olunur (*Yeni Azərbaycan Partiyası, 2014*).

Azərbaycanın bu sahədə global tərəfdaşlarla əməkdaşlıq etməsi, yeni texnologiyaların tətbiqi və beynəlxalq təşəbbüslərə qoşulması ölkənin dayanıqlı inkişaf strategiyasını daha da gücləndirir.

Azərbaycan hökuməti etiraf edir ki, global iqlim dəyişikliyi təmiz texnologiyaların tətbiqinə, təmiz enerji mənbələrindən istifadənin təşviqinə, çirklənmiş ərazilərin təkrar emalına və reabilitasiyasına əsaslanmalıdır. Bu baxımdan seçilmiş prioritetlərə yüksək keyfiyyətli ekoloji mühit və yaşıl enerji üçün məkanlar, NDP və SDG 11 əsasında ağıllı şəhərlər və ağıllı kəndlərin tikintisi daxildir (United Nations, n.d.).

Nəticə

Davamlı inkişaf — həm ətraf mühitin qorunması, həm də iqtisadi və sosial sahələrdə irəliləyişlərin əldə olunması baxımından çox vacibdir. Son illərdə bütün dünyada ətraf mühitin mühafizəsi, sosial bərabərlik və iqtisadi sabitliyin təmin olunması məsələləri daha çox gündəmə gəlir. Bu sahədə Azərbaycan da aktiv addımlar atır. Xüsusilə “yaşıl enerji”yə keçid və ekoloji cəhətdən təmiz infrastrukturun qurulması ölkəmizin beynəlxalq iqlim təşəbbüslərindəki rolunu artırır. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələrində həyata keçirilən bərpaolunan enerji layihələri və “yaşıl zona” təşəbbüsləri Azərbaycanın bu sahədəki öhdəliklərinə verdiyi əhəmiyyəti göstərir.

Azərbaycanın bu sahədə atdığı addımlar təkcə yerli əhali üçün deyil, eyni zamanda global miqyasda da önəmlidir. Bununla belə, bu yolda müəyyən çətinliklər və sosial problemlər də var. Gələcəkdə bu istiqamətdə daha da uğurlu olmaq üçün əməkdaşlıq, məlumatlılığın artırılması və

effektiv siyasətlər çox önəmlidir. Azərbaycanda həyata keçirilən bu təşəbbüslər digər ölkələr üçün də nümunə ola bilər və global davamlı inkişaf hədəflərinə çatmaq yolunda mühüm töhfə verə bilər.

Ədəbiyyat

1. ACCA Global. (n.d.). *Environmental and sustainability issues*. Retrieved April 16, 2025, from <https://www.accaglobal.com/ubcs/en/student/exam-support-resources/professional-exams-study-resources/strategic-business-leader/technical-articles/environmental-and-sustainability.html>
2. Bilgen, S. (2014). Structure and environmental impact of global energy consumption. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 38, 890–902. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2014.07.004>
3. European Parliament. (2020). *The European Parliament: The voice of citizens in the European Union*. Publications Office of the European Union. [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2020/648783/IPOL_ATA\(2020\)648783_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2020/648783/IPOL_ATA(2020)648783_EN.pdf)
4. Green City Times. (2023, September). *The impact of sustainable development on local economies*. Retrieved April 16, 2025, from <https://www.greencitytimes.com/the-impact-of-sustainable-development-on-local-economies/>
5. Indeed Editorial Team. (2025, March 4). *What is sustainable economic growth? (And how it works)*. Indeed. <https://uk.indeed.com/career-advice/career-development/what-is-sustainable-economic-growth>
6. Mebratu, D. (2018). Social sustainability and sustainable development. In W. Leal Filho (Ed.), *Sustainable development research and practice in Mexico and selected Latin American countries* (Chap. 9). Wiley. <https://doi.org/10.1002/9781119434016.ch9>
7. Mezentseva, E., & Baysaeva, M. (2024). The impact of sustainable development on economic growth. *Reliability: Theory & Applications*, SI(06), 163–176. Retrieved from https://gnedenko.net/Journal/2024/SI_062024/RTA_SI062024-163_44_Elena%20Mezentseva%20Malika%20Baysaeva%20%20The%20Impact%20of%20Sustainable%20Developments.pdf
8. National Registry of Environmental Professionals. (2021, October 26). *Top 11 environmental sustainability issues we need to address*. NREP. <https://www.nrep.org/blog/environmental-sustainability-issues>
9. Postel, S. L., & Carpenter, S. R. (1997). Freshwater ecosystem services. In G. C. Daily (Ed.), *Nature's services: Societal dependence on natural ecosystems* (pp. 195–214). Island Press.
10. Schneider Electric. (2018, February 15). *Schneider Electric's Planet & Society Barometer: Exceeding goals & setting new commitments*. Perspectives by Schneider Electric. <https://perspectives.se.com/latest/schneider-electric-s-planet-society-barometer-exceeding-goals-setting-new-commitments>
11. United Nations. (n.d.). *Azerbaijan. Sustainable Development Knowledge Platform*. <https://sustainabledevelopment.un.org/memberstates/azerbaijan>
12. Yeni Azərbaycan Partiyası. (2014, May 9). *Azərbaycanda davamlı inkişaf konsepsiyası: Böyük dirçəlişin təməli*. https://www.yeniazerbaycan.com/Siyaset_e16119_az.html

Daxil oldu: 16.03.2025

Qəbul edildi: 01.05.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/48/149-153>

Əfsanə Abdullayeva

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
magistrant

<https://orcid.org/0009-0009-3447-4021>
efsaneabdullayeva572@gmail.com

Sığorta şirkətlərinin portfelinin strukturunun təhlili və qiymətləndirilməsi

Xülasə

Məqalədə sığorta şirkətlərinin portfelinin strukturunun əvvəlcə ümumi təhlili, sonra isə sığorta şirkətlərinin ayrı-ayrılıqda təhlili aparılaraq onların müqayisələrindən yekun nəticələr çıxarılmışdır. Tədqiqat prosesində sığorta portfelinin tərkib elementləri, risklərin bölüşdürülməsi, portfelin diverfikasiyası, risk səviyyələrinə uyğun portfelin formaları, sığorta portfelinin maliyyə dayanıqlığı və ödəmə qabiliyyətinə təsiri istiqamətlərində təhlillər aparılmışdır. Bu zaman beynəlxalq təcrübələrlə yanaşı, praktiki tövsiyələrdən də istifadə olunmuşdur. Portfelin effektiv şəkildə idarə olunması, optimallaşdırılması məsələləri ilə bağlı istiqamətlər verilmişdir. Tədqiqat nəticəsində aydın olmuşdur ki, maliyyə sabitliyi və ödəmə qabiliyyətini gücləndirmək baxımından sığorta portfelinin strukturunun düzgün formalaşdırılması mühüm məsələ olub, sığorta bazarının inkişafına təkan verə bilər.

Açar sözlər: *sığorta portfel, maliyyə dayanıqlığı, ödəmə qabiliyyəti, risk səviyyələri, beynəlxalq təcrübə, portfelin diverfikasiyası*

Afsana Abdullayeva

Azerbaijan Tourism and Management University
Master student

<https://orcid.org/0009-0009-3447-4021>
efsaneabdullayeva572@gmail.com

Analysis and Assessment of the Structure of the Portfolio of Insurance Companies

Abstract

The article first conducted a general analysis of the structure of the portfolio of insurance companies and then conducted a separate analysis of insurance companies and made final conclusions from their comparisons. In the course of the research, the analysis was carried out in the directions of the constituent elements of the insurance portfolio, risk distribution, portfolio divergence, portfolio forms corresponding to risk levels, the impact of the insurance portfolio on financial stability and solvency. In addition to international experience, practical recommendations were also used in my article. Directions on the issues of effective management and optimization of the portfolio are given. As a result of the study, it became clear that the correct formation of the structure of the insurance portfolio in terms of strengthening financial stability and solvency is an important issue and can stimulate the development of the insurance market.

Keywords: *insurance portfolio, financial stability, solvency, risk levels, international experience, portfolio divergence*

Giriş

Sığorta portfelini anlayışına sığorta çantası kimi də rast gələ bilərik. Sığorta portfelini müxtəlif sığorta şirkətlərinin ümumi fəaliyyətini ifadə edən sığorta məbləğlərinin məcmusudur.

Bundan əlavə, sığorta portfeli bir növ sığorta olunmuş obyektlərin sayına əsasən sığorta məbləğlərinin ölçüsünü müəyyənləşdirir. Bəzən isə sığorta portfeli anlayışına qazanılan sığorta mükafatının həcmi kimi də rast gələ bilərik. Bu anlayış sığorta sövdələşmələri ilə xarakterizə olunan şirkətlərin fəaliyyətinin ümumi həcmi müəyyənləşdirilməsini ifadə edir. Portfelin maliyyə sabitliyinə təsir edən amilləri diverifikasiya, risklərin qiymətləndirilməsi, idarə olunması, təkrarsığorta aiddir. Sığorta çantasının dayanıqlığı və etibarlılığını təmin etmək mühüm məsələlərdən biridir. Bunları həyata keçirmək üçün nizamnamə kapitalını qoruyub saxlamaq, maksimal gəliri təmin etmək, maliyyə sabitliyini təmin etmək, riski minimumlaşdırmaq vacib məqamlardandır. Sığorta çantasında risk, gəlir səviyyələrini qiymətləndirərkən kombinəlanmış üsul, klassik üsul, ixtisaslaşmış üsullardan istifadə olunur. Riskin səviyyəsinə uyğun olaraq anderrayter sığorta portfeli seçir. Bu risk səviyyələrinə yüksək səviyyəli risk, yüksək olmayan risk, aşağı səviyyəli risk aiddir (Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, 2015–2024).

Sığorta portfelini formalaşdırarkən diqqət yetirilməli olan vacib məqamlar vardır. (Əliyev, 2010, s. 96-97).

- ❖ Sabit gəlir əldə etmək məqsədilə həyata keçirilən fəaliyyət
- ❖ İnvestisiyaların təhlükəsizliyinin müəyyənləşdirilməsi
- ❖ Likvidliyi yüksək olan yatırımların təmin edilməsi
- ❖ Düzgün sığorta taktikalarının seçilməsi

Düzgün seçilən sığorta taktikaları riskləri nəzərə alır, proqnozlaşdırır. Bunlar anderrayter qabiliyyəti ilə təyin olunur. Anderrayter riski qiymətləndirərək onları təsnif edir və sığorta portfelinin formalaşmasında çox mühüm rol oynayır. O, həmçinin sığorta müqaviləsinin şərtlərini müəyyən edən subyekt kimi çıxış edir.

Anderrayter sığorta portfelini formalaşdırarkən aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirir

- Sığortalanan obyektlə bağlı riskləri təsnif edir
- Risk səviyyəsini müəyyənləşdirir
- Sığorta müqaviləsinin şərtlərini düzgün şəkildə sığortalıya izah edir
- Tarif dərəcələrini müəyyənləşdirir
- Sığorta və təkrarsığorta portfelini hazırlayır

Bunlarla yanaşı anderrayter maliyyə itkilərini kompensasiya etmək və tənzimləmək təcrübəsinə də malik olmalıdır (Əliyev, 2010, s. 120).

Tədqiqat

Sığorta portfelinin müxtəlif modelləri, növləri vardır. Hansı ki bunlar sığorta portfelinin maliyyə sabitliyində rolunu təyin edir. Bu modelə konseptual modeli misal göstərə bilərik. Bu modeldə sığorta bazarındakı bütün iştirakçılar iştirak edərək bir-birilə əlaqələr qururlar. İştirakçılar dedikdə buraya sığortaçıları, sığortalıları, sığorta agentləri və brokerləri nəzərdə tutulur. İndi isə bu modelin tərkibinə daxil olan elementlərə nəzər salaq (Əliyev, 2019).

- Sığorta obyektləri
- Sığorta hadisəsi
- Sığorta ödənişləri və sığorta tarifləri

Sığorta portfelinin riyazi modelinə görə burada investisiya yaxud həyat sığortasının eynicinsli riskləri ifadə olunur. Buna uyğun olaraq da sığorta çantasının strukturunda şəxsi, əmlak və digər risk növlərindən də istifadə olunur. Universal risklər portfeli sığorta portfelində 60% təşkil edir. Bu risklər aşağıdakı formada təsnifləşdirilir (Rejda, 2014, s. 78-83).

- ✓ əmlak sığortası riskləri 35%
- ✓ Şəxsi sığorta riskləri 25%
- ✓ Bədbəxt hadisələrə qarşı risklər 5%

Universal risklər portfelinin əsas məqsədi aşağı dərəcəli risklərə maliyyə sabitliyinin təmin edilməsidir. Bu məqsəd isə maliyyə elementləri olan tarif siyasəti, təkrarsığortaçıların payı üzrə olan digər elementlər və s həyata keçirilir (Hüseynov).

Digər sığorta portfeli modeli isə spesifik risklər portfelidir. Adından da aşkardır ki, bu portfel spesifik riskləri idarə edir və yüksək gəliri təmin edir. Bu portfel ümumi portfelin 40%-ni təşkil edir. Aşağıdakı risk növlərindən ibarətdir.

- Yüklərin 6%-dək sığortası
- Nəqliyyat vasitələri sahiblərinin 20-dək sığortası
- Dəniz sığortası 8%

Sonuncu sığorta portfelı modeli isə kombinə edilmiş risk portfelidir. Bu portfel isə digər portfellərdən fərqli olaraq bütün elementləri özündə birləşdirir, orta dərəcəli risklərə orta gəlirliyi təmin edərək maliyyə sabitliyi yaratmış olur (Rejda, 2014, s. 85-90).

Sığorta çantasında risk, gəlir səviyyələrini qiymətləndirərkən aşağıda qeyd etdiyimiz üsullardan istifadə olunur: (Əliyev, 2010, s. 118-122).

1. Kombinəlanmış üsul-ənənəvi sığorta məhsullarının qarşılıqlı əlaqəsini özündə ehtiva edir.
2. Klassik üsul-Ənənəvi sığorta məhsullarının müxtəlif çeşidlərinə istinad edilməsi
3. İxtisaslaşmış üsul-Yəni sığorta məhsulları çeşidinin tətbiq olunması

Sığortaçı sığorta portfelı yaradarkən aşağıdakı məsələlərə diqqət yetirməlidir.

- ❖ Portfelinin strukturunun müəyyənəşdirilməsi, gəlirliliyin təmin edilməsi
- ❖ Portfelin tərkibini riskə əsasən müəyyən etmək
- ❖ Risk, gəlir, xərc nisbətlərinin təyin edilməsi

İndi isə müasir sığorta portfelinin parametrlərini nəzərdən keçirək:

- Portfelin dinamikliyi
- Həcmi
- Strukturu
- Həmcinsliyi

Qeyd etdiyimiz bu elementlər sığorta müqavilələri üçün mühümdür və konseptual modelin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi çıxış edirlər.

Sığorta portfelinin düzgün formalaşdırılması hər bir sığortaçı üçün ən əsas məsələlərdən biridir. Bunun üçün onlar aşağıdakı metodlardan istifadə edirlər: (Əliyev, 2010, s. 115-118).

- Maksimum gəlir əldə etmək
- Maliyyə sabitliyinin təminatı
- Nizamnamə kapitalını qorumaq üçün həyata keçirilən tədbirlər
- Risk səviyyəsini minimumlaşdırmaq

Bütün bu metodlar effektiv idarəetmənin əsasını təşkil edir. Bunun üçün sığortaçılar 3-5 ildən bir sığorta portfelinə nəzər yetirməlidirlər.

Sığorta çantası özündə icbari, könüllü sığortanın elementlərini daşıyır. İdela sığorta portfelı məsuliyyət və şəxsi sığortanın xüsusiyyətlərini tam olaraq əhatə edir (Məmmədov, s. 97-100). İdeal sığorta portfelini formalaşdırarkən burada çevik modelə tələbat yaranır. Buna uyğun model real modeldir. Belə ki real model özündə həm aktiv, həm də passiv sığorta çantasının xüsusiyyətlərini birləşdirir. Klassik model isə özündə effektiv və orta dərəcədə effektiv modelləri birləşdirir ki buna da konservativ klassik sığorta portfelini aid edə bilərik. Konservativ portfel kiçik və sabit gəlirə uyğun gəlir və mülayim risk xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Klassik sığorta çantası isə orta dərəcəli effektiv model hesab olunur. Aktiv sığorta çantası isə az dərəcəli effektiv və ya qeyri effektiv portfelləri özündə birləşdirir və yüksək və aqressiv səviyyəli riskləri əhatə edir (Məmmədov, 2022).

Portfelin maliyyə sabitliyinə təsir edən amilləri aşağıdakı kimi belə göstərmək olar: (Hüseynov, 2019, s. 90-95).

1. Diverifikasiya—Portfelin tərkibindəki risklərin qruplara ayrılıb təsnif edilməsi potensial zərərləri minimuma endirmiş olur.
2. Risklərin qiymətləndirilməsi, idarə olunması-risklər düzgün qiymətləndirildikdə sığorta tarifləri də ona uyğun şəkildə seçilir, hadisələr zamanı yaranan ödənişlər proqnozlaşdırıla bilər və maliyyə ehtiyatlarının adekvat şəkildə formalaşdırılması təşkil olunur.
3. Təkrarsığorta-Bu halda potensial zərərlər paylanılır.
4. Aktuar hesablamalar-Aktuar hesablamalar vasitəsilə ehtiyatlar formalaşdırılır, hansı ki bu da gələcək ödənişləri təmin etmək üçün çox mühüm məsələdir.
5. Maliyyə nəzarəti və audit-Fasiləsiz olaraq aparılan maliyyə nəzarəti və audit prosesləri düzgünlüyü, şəffaflığı təmin etmiş olur.

Sığorta çantasının dayanıqlığı və etibarlılığını təmin etmək mühüm məsələlərdən biridir. Bunları həyata keçirmək üçün aşağıdakı məqamlara diqqət yetirmək vacibdir: (Məmmədov, s. 89-94).

1. Nizamnamə kapitalını qoruyub saxlamaq
2. Maksimal gəliri təmin etmək
3. Maliyyə sabitliyini təmin etmək
4. Riski minimumlaşdırmaq

Sığorta portfelini daha yaxşı izah etmək üçün bir sığorta şirkəti götürək və təhlil edək. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən şirkətlərindən biri də Azsığorta şirkətidir. 2023-cü il məlumatlarına görə, onun sığorta portfeli aşağıdakı kimidir (Kərimova, 2018).

Cədvəl 1. 2023-cü il məlumatlarına görə şirkətin sığorta portfeli.

Portfelin strukturu	Risqlərin qiymətləndirilməsi
Avtomobil sığortası (50%)	Yol qəzaları tez-tez baş verdiyindən risk yüksəkdir.
Tibbi sığorta(20%)	Tibbi xidmətlərin qiymətləri və iddiaları çoxdur, buna görə də risk yüksəkdir.
Əmlak sığortası(15%)	Yanğınlara və digər fəlakətlərə görə risklər mövcuddur.
Digər sığorta növləri (10%)	Analiz tələb edir.

Məlumdur ki, ölkəmizdə bir sıra sığorta şirkətləri mövcuddur, hans ki onlar müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf edirlər. Gəlin həmin şirkətlərin sığorta portfellerini, maliyyə dayanıqlığını, bazarın əsas oyunçularını 2023-2024-cü illər üzrə təhlil edərək qiymətləndirək. Hazırda 20-dən çox sığorta şirkəti mövcuddur. 2023-cü il məlumatına əsasən, sığorta bazarının ümumi həcmi 1,2 milyard manatdan çoxdur. Gəlin sığorta bazarının əsas oyunçularını və maliyyə göstəricilərini nəzərdən keçirək (Mikayılova, 2020).

Cədvəl 2. Sığorta bazarının əsas oyunçuları və onların maliyyə göstəriciləri.

Sığorta şirkətləri	Bazardakı payı	Aktivlərin həcmi (mln manatla)	Gəlirlərin həcmi (mln manatla)	Ödənişlərin həcmi (mln manatla)
Paşa Sığorta	35%	400+	350+	100+
Paşa Həyat Sığorta	20%	150+	250+	80+
Atəşgah Sığorta	10%	100+	100+	40+
Atəşgah Həyat Sığorta	7%	80+	80+	30+
Xalq Sığorta	5%	60+	60+	20+
Məqa Sığorta	5%	75+	50+	15+

Qeyd edək ki, sığorta bazarının 70%-i Paşa Həyat ilə Atəşgah Həyat sığorta arasında bölüşdürülmüşdür. Sığorta şirkətləri arasında ödənişləri və iddiaları təhlil etdikdə isə görə bilərik ki, avtomobil və tibbi sığort üzrə olan iddiaların sayı yüksəkdir. Ən çox ödəniş edən sığorta şirkətləri isə Paşa Sığorta və Paşa Həyat Sığortadır. Bəzi şirkətlər vardır ki, onlarda ödəniş gecikmələri müşahidə olunur. Bunlara isə kiçik sığorta şirkətlərini misal göstərmək olar. Müştəri məmnnuniyyəti yüksək səviyyədə olan şirkətlər isə Paşa və Atəşgah sığortadır. İndi isə sığorta şirkətlərinin bazardakı mövqeyinə və rəqabət üstünlüklərini nəzər salaq (Rzayev, 2015).

Cədvəl 3. Sığorta şirkətlərinin bazardakı mövqeyi və rəqabət üstünlükləri.

Sığorta şirkətləri	Güclü tərəflər	Risqlər
--------------------	----------------	---------

Paşa sığorta	Bazarda lider olub, maliyyə gücü yüksəkdir.	Rəqabətin artması
Paşa Həyat	Həyat sığortasında lider olub, böyük aktivlərə malikdir.	Ödənişlərin artması
Atəşgah sığorta	Orta bazar payına və stabil müştəriyə sahibdir.	Ödəniş müddətinin uzunluğu
Xalq sığorta	Yenidən sığorta dəstəyinə və stabil ödənişlərə malikdir.	Rəqabətdə zəif mövqeyi
Meqa sığorta	Kiçik bazar payı	Kapitalın yetərsizliyi

Aparadığımız təhlillərdən aydındır ki, Paşa sığorta və Paşa Həyat bazarda lider şirkətlərdir və maliyyə dayanıqlığı yüksəkdir. Atəşgah sığorta və Xalq sığorta isə orta səviyyədə rəqabət aparırlar. Meqa sığorta və daha kiçik şirkətlər isə bazarda yer tutmağa çalışırlar. Onların maliyyə dayanıqlığı isə zəifdir (Sadıqov, 2019).

Nəticə

Ümumilikdə onu da qeyd edək ki, sığorta portfeli maliyyə portfelinin tərkib hissəsi sayılır. Hər şeydən öncə, sığorta portfelinin dayanıqlığının təmin edilməsi şirkətin fəaliyyətindən asılıdır. Bu fəaliyyətə əsasən son zamanlarda ölkəmizdə sığortanın nüfuz əmsali öyrənilməyə başlanılıb. Bu əmsal ümumilli məhsul nisbəti ilə müəyyən olunur. Əvvəllər ölkəmizdə bu əmsal aşağı olmuşdur. Bu iqtisadi və siyasi proseslərlə əlaqədar idi. Son zamanlar isə strateji proqramlarla əlaqədar bu əmsal artmışdır. Son illərdə də ölkəmizdə sığorta bazarı əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etmişdir. Sığorta şirkətləri arasında ödənişləri və iddiaları təhlil etdikdə isə görə bilərik ki, avtomobil və tibbi sığort üzrə olan iddiaların sayı yüksəkdir. Ən çox ödəniş edən sığorta şirkətləri isə Paşa Sığorta və Paşa Həyat Sığortadır. Bəzi şirkətlər vardır ki, onlarda ödəniş gecikmələri müşahidə olunur. Bunlara isə kiçik sığorta şirkətlərini misal göstərmək olar. Müştəri məmnuniyyəti yüksək səviyyədə olan şirkətlər isə Paşa və Atəşgah sığortadır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı. (2015–2024). *Sığorta bazarının illik hesabatları və statistik bülletenləri*.
2. Əliyev, Ə. Ə. (2019). *Sığorta işi*. Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı.
3. Əliyev, H. (2010). *Sığorta işinin əsasları*.
4. Hüseynov, A. İ. (Tarixsiz). *Sığorta şirkətlərində risklərin idarə olunması*. Qanun Nəşriyyatı.
5. Hüseynov, R. (2019). *Sığorta iqtisadiyyatı*.
6. Kərimova, Ş. R. (2018). *Sığorta bazarının formalaşması və onun iqtisadiyyatda rolu*. Elm və Təhsil.
7. Məmmədov, A. (Tarixsiz). *Sığorta iqtisadiyyatı və idarəetməsi*.
8. Məmmədov, R. O. (2022). *Sığorta və sığorta bazarları*. BDU Nəşriyyatı.
9. Mikayılova, T. M. (2020). *Sığorta xidmətlərinin inkişafı və struktur təhlili*. İqtisadiyyat Nəşriyyatı.
10. Rejda, G. E. (2014). *Principles of risk and management and insurance*.
11. Rzayev, F. (2015). *Azərbaycanın sığorta bazarında risklərin idarə olunması*.
12. Sadıqov, R. Ə. (2019). *Maliyyə bazarları və sığorta sistemləri*. Təhsil.

Daxil oldu: 11.02.2025

Qəbul edildi: 08.06.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/48/154-158>

Əli Heydərlı

Azərbaycan Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0006-8468-3137>

heyderlieli228@gmail.com

Qarabağın tarixi-mədəni irsi, turizm əhəmiyyəti və yaşıl turizm potensialının inkişafı

Xülasə

Müasir dövrdə turizm sənayesi global iqtisadiyyatın dinamik sektorudur. Turizmin inkişafı təkcə iqtisadi baxımdan deyil, həm də sosial, mədəni və ekoloji sahələrdə əhəmiyyətli təsirlərə malikdir. Bu baxımdan, regionun turizm potensialından, xüsusilə zəngin təbii sərvətlərə, qədim tarixə və mədəni irsə malik ərazilərdə səmərəli istifadə olunması davamlı inkişafa nail olmaq üçün əsas strategiya kimi qəbul edilir. Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Qarabağ ərazisi tarixi-mədəni irsi və yaşıl turizm əhəmiyyətinə görə Cənubi Qafqazın ən qədim və strateji əhəmiyyətli torpaqlarından biri hesab olunur. Coğrafi, demoqrafik və mədəni baxımdan Qarabağın əsas problemi onun həmişə mübahisəli ərazi olmasıdır. Hazırlamış olduğum məqalə Qarabağın tarixi-mədəni irsinin eramızdan əvvəlki dönmədən hazırkı müasir dövrə kimi olan çalışmalara, araştırmalara və sonda yaşıl turizm potensialının inkişafına gedib dayanmaqdadır.

Açar sözlər: *Qarabağ, tarix, mədəniyyət, yaşıl turizm, inkişaf*

Ali Heydarli

Azerbaijan University

Master student

<https://orcid.org/0009-0006-8468-3137>

heyderlieli228@gmail.com

Historical and Cultural Heritage, Tourism Importance and Development of Green Tourism Potential of Garabagh

Abstract

In modern times, the tourism industry is the dynamic sector of the global economy. The development of tourism has significant influences not only economically, but also in social, cultural and environmental areas. In this regard, the efficient use of the region's tourism potential, especially rich natural resources, ancient history and cultural heritage, is regarded as a basic strategy to achieve sustainable development. The integral part of Azerbaijan is one of the oldest and strategically important lands of the South Caucasus in terms of historical heritage and green tourism. The main problem of geographical, demographic and cultural, its main problem is always controversial. I prepared the article for the development of the historical and cultural heritage of Garabagh before the current modern period and in the end of the current modern period development of green tourism potential.

Keywords: *Garabagh, history, culture, green tourism, development*

Giriş

Qarabağ bölgəsi tarixən Azərbaycan ərazisinin ayrılmaz hissəsidir və Cənubi Qafqazın ən qədim və strateji əhəmiyyətli torpaqlarından biri hesab olunur. Əsrlər boyu müxtəlif dövlətlərin hakimiyyətinə tabe olan bu ərazi həm siyasi, həm də mədəni baxımdan regionun tarixində özünəməxsus yer tutmuşdur. Aydınır ki, Qarabağın sərhədləri və onun tarixi-coğrafi mövqeyi ilə bağlı etibarlı məlumatı XIX əsr Azərbaycan tarixçisi Mirzə Camal Cavanşir Qarabağının “Qarabağnamə” adlı əsərində tapmaq olar. Müəllif bu əsərində Qarabağın cənubdan Araz çayı, şərqdən Kür çayı, şimaldan Goran çayı, qərbdən isə Qarabağ dağları ilə həmsərhəd olduğunu qeyd edir. Bu təsvir bölgənin təbii coğrafi xüsusiyyətlərini və keçmişdəki inzibati sərhədlərini dəqiqliklə müəyyən edir (Mirza, 2006, s. 122).

Qarabağın tarixi-mədəni irsi

Azərbaycanın Qarabağ bölgəsi 2000 illik tarixi olan ən qədim insan məskənlərindən biri olan Azıx düşərgəsinin sakinlərinin yaşadığı ərazidir. Qarabağ ərazisi paleolit dövrünün Quruçay mədəniyyətinin yaradıcılarının, eləcə də bir-birini əvəz edən köçkünlərin, Kür-Araz (Araz) və Xocalı tunc və dəmir dövründə mövcud olan Gədəbəy mədəniyyətlərinin davamçılarının yaşayış yeridir. Qarabağ ərazisinin dağlıq və düz hissələrində aşkar edilmiş qədim daş abidələr - Xocalıda dolmenlər, Xankəndidə kromlexlər, eləcə də Qarabağın müxtəlif yerlərində tapılmış daş qutular şəklində qədim dövrə aid qəbirlər o dövrün ideologiyasını və düşüncə formasını əks etdirən maddi-mədəni nümunələrdir.

Tədqiqat

Qarabağ abidələrinin bugünkü taleyinə gəlinə, XX əsrin sonuna qədər Ermənistanın həyata keçirdiyi diversiya fəaliyyəti, münəqişə və müharibə Azərbaycanın Qarabağ bölgəsindəki maddi mədəniyyət abidələrinin taleyini təhlükə altına qoyub. Müharibə ərəfəsində abidələrə qayğı göstərmək belə mümkün deyildi. Muzey eksponatlarını və kitabxanaları köçürmək mümkün deyildi. Davam edən vandalizm Azərbaycanın əsrlər boyu saxladığı tarixi abidələrin əksəriyyətini məhv edib. XX əsrin ən böyük faciəsi - Xocalı faciəsi törədildi. Erməni və rus hərbi birlikləri Xocalıda qırğınlar törədiblər. Əcdadlarımızın tarixi xatirəsini əks etdirən Xocalı qəbiristanlığı texnika ilə məhv edilib. Şuşada və Xocalıda separatçılar məşhur Xocalının qədim beşiyini - Gədəbəy mədəniyyətini təmsil edən Xocalı kurqanlarını vandalizmi ifrat həddə çatdırıblar. Şuşada Azərbaycan mütəfəkkirlərinin abidələri avtomatdan atəşə tutulub. Şuşa muzeyləri dağıdıldı. Azıx mağarası bəşəriyyətin beşiklərindən biridir, Ermənilərin döyüş sursatı anbarına çevrilmişdir. Müsəlman abidələri yerlə yeksan edildi, alban xristian abidələri tamamilə saxtalaşdırıldı. Yelisey məbədinə, Həsənriz məbədinə və digər abidələrdə Alban yazıları silinib. Albanlara məxsus və bu tikililərdə olan əşyalar talan edildi. Alban kralı III Vaçaqanın məzarı və monastırındakı yazı tamamilə məhv edildi (Thomas, 2003, s. 144).

Qarabağ turizmin əhəmiyyəti

Qarabağ bölgəsi zənginliyinə və müxtəlifliyinə görə turizm üçün əhəmiyyətli potensiala malikdir. Bölgənin təbii gözəlliyi, unikal iqlim şəraiti, zəngin flora və faunası, əsrarəngiz dağ mənzərələri, qədim tarixi abidələri və milli-mədəni irsi bir araya gələrək həm daxili, həm də beynəlxalq turizm bazarları üçün cəlbedici məkana çevrilir. Qarabağ bölgəsi minilliklər boyu çoxsaylı sivilizasiyaların məskəni olmuşdur. Bölgədə yerləşən qədim alban məbədləri, orta əsrlərə aid qalalar, türbələr, məscidlər və karvansaraylar bu ərazinin mədəni və dini müxtəlifliyini nümayiş etdirir. Bu baxımdan Şuşa şəhəri xüsusi yer tutur. “Qafqazın Konservatoriyası” kimi də adlandırılan Şuşa Azərbaycanda musiqi beşiyi kimi tanınır və Üzeyir Hacıbəyli, Bülbül, Xan Şuşinski kimi tanınmış sənətkarların vətənidir. Şuşada yerləşən tarixi-memarlıq abidələri, o cümlədən Gövhər ağa məscidi, Yuxarı Gövhər ağa məscidi və Xurşidbanu Natəvanın evi böyük tarixi əhəmiyyətə malikdir (Əlirzayev, 2010, s. 124).

Qarabağın relyef və iqlim xüsusiyyətləri ekoturizmin inkişafına şərait yaradır. Rayonun topoqrafiyası meşə massivləri, çaylar, şlalələr və dağlıq ərazilərdə unikal təbiət mənzərələri ilə xarakterizə olunur ki, bu da həm istirahət, həm də ekoloji turlar üçün geniş imkanlar yaradır. Mineral

ehtiyatların, İstisu kimi şəfali bulaqların, Laçın, Kəlbəcər, Zəngilan kimi rayonlarda dağ bulaqlarının olması ilə regionda sağlamliq turizminin inkişaf potensialı göz qabağındadır.

Yaşıl turizmin Qarabağ potensialı

Azərbaycan iqtisadiyyatında turizm sektoru sürətlə genişlənir və gəlir və məşğulluq imkanları yaratmaq potensialına malikdir. Buna baxmayaraq, müasir turizm siyasətləri davamlılıq və ətraf mühitə təsir baxımından qeyri-adekvatdır. Ona görə də Azərbaycan turizmini yaşıl iqtisadiyyat nöqteyi-nəzərindən təhlil etmək mütləqdir. Bu kontekstdə Azərbaycanın turizm sektorunun yaşıl iqtisadiyyat perspektivindən təhlili ölkədə dayanıqlı turizm siyasətinin inkişafına töhfə verəcək. İqtisadi nöqteyi-nəzərdən turizmdə davamlılıq uzunmüddətli gəlirliliyin yaradılmasını, məşğulluq imkanlarını, gəlir artımını və rifahın ədalətli bölüşdürülməsini əhatə edir. Ekoloji baxımdan bu, təbii ehtiyatların qorunmasını nəzərdə tutur. Sosial nöqteyi-nəzərdən mədəni irsin, yerli ənənələrin və orijinallığın qorunmasını əhatə edir (Malheiro və başqaları, 2020, s. 15546).

Yaşıl turizm, turizmin maraqlı tərəflərinin təbiətə hörmət edən və ətraf mühiti qoruyan şəkildə hərəkət etməli olduğu əsasına əsaslanır. Aydındır ki, yaşıl turizm ikili təsirə malikdir; birincisi, ekoloji şüurun artırılmasına xidmət edir, ikincisi, səyahət edənlər üçün xoş təcrübələr təqdim edir. Bundan əlavə, o, CO2 emissiyaları və turizm, çirklənmə, bərpa olunan enerji və tullantıların idarə edilməsi nəticəsində yaranan iqlim dəyişikliyi kimi ekoloji problemləri həll edir (Chien-Hung, 2019, s. 164; Lenzen et al. 2018, s. 522; Streimikiene et al. 2021, s. 260).

Prezident İlham Əliyev Azərbaycanda 2024-cü ilin “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan edilməsi ilə bağlı 2023-cü ildə dekabr ayının 25-də sərəncam imzalayıb. Sərəncamda qeyd olunub ki, Azərbaycan beynəlxalq ictimaiyyətin etibarlı və məsuliyyətli üzvü kimi iqlim dəyişməsinin fəsadlarına qarşı mübarizəyə öz töhfəsini verir. Azərbaycanın 2030-cu ilə qədər sosial-iqtisadi inkişafa dair beş milli prioritetindən biri “Təmiz ətraf mühit və yaşıl artım ölkəsi” kimi müəyyən edilmişdir. Həmin prioritetə uyğun olaraq, ətraf mühitin sağlamlaşdırılması, yaşıllıqların bərpası və artırılması, su ehtiyatlarından və dayanıqlı enerji mənbələrindən səmərəli istifadənin təmin edilməsi istiqamətində işlər aparılır. Buna Keşikçidağda aparılan yaşıllaşdırma işlərini nümunə gətirmək olar

Azərbaycanın qarşısında prioritet hədəflər mövcuddur: “Ənənəvi enerji mənbələrinin inkişafına xüsusi diqqət yetirilir, azkarbonlu texnologiyaların tətbiqi, metan emissiyalarının minimuma endirilməsi, istehsal və hasilat proseslərində karbon dioksid emissiyalarının atmosfərə atılmasının azaldılması, enerji səmərəliliyinin illik orta axınına bir neçə dəfə artırmaq istiqamətində addımlar atılır. Eyni zamanda, bir sıra şirkətlərlə bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişafına da diqqət ayrılır. Azərbaycan regionda yaşıl enerjiyə keçiddə öndə olan dövlətlərdəndir. Həm Şərqi Zəngəzur, həm Naxçıvan, həm Bakı-Abşeron iqtisadi rayonlarında yaşıl enerjinin inkişafına nail olmaqla, ənənəvi enerji mənbələrindən artıq qalan həcmələri beynəlxalq bazarlara yönəldəcəyik. Məqsədlərimiz eyni zamanda mərhələli şəkildə “yaşıl” iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək, “yaşıl” investisiyaları ölkəyə cəlb etmək, bu sahədə aparıcı dövlətlərdən birinə çevrilmək, əldə olunan yaşıl enerji həcmələrinin bir hissəsini Avropa, Qara dəniz hövzəsi ölkələrinə ixrac etməkdir”.

Azərbaycan hökuməti tərəfindən 2021-ci ilin noyabr ayında Qlazqo şəhərində keçirilmiş BMT-nin İqlim Dəyişikliyi Konfransında (COP26) baza ili ilə müqayisədə 2050-ci ilə qədər istixana qazı emissiyalarının 40%-ə qədər azaldılması və işğaldan azad edilmiş ərazilərdə “xalis sıfır emissiya” zonası yaradılması niyyəti bəyan edilmişdir. Qubadlı, Zəngilan, Cəbrayıl və Füzuli rayonlarında günəş enerjisi layihələri üçün əlverişli potensial mövcuddur və bu texniki potensial 7200 MVt-dan artıq olaraq qiymətləndirilir. Eyni zamanda, ilkin araşdırmalara əsasən, Laçın və Kəlbəcərin dağlıq ərazilərində külək enerjisinin 2000 MVt həcmində texniki potensialının olması müəyyən edilmişdir (Bünyadov, 1994).

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası prosesinin mühüm tərkib hissəsi kimi enerji infrastrukturunun qurulması və enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə xüsusi əhəmiyyət verilir. Bu hədəfə uyğun olaraq elektrik enerjisinin istehsal güclərinin bərpası çərçivəsində Laçında, Kəlbəcərdə və Suqovuşanda bərpa edilən 20.2 MVt gücündə 4 su elektrik stansiyası artıq istismara verilmişdir:

- “Güləbird” SES - 8 MVt;
- “Suqovuşan-1” KSES - 4,8 MVt;
- “Suqovuşan-2” KSES - 3,0 MVt;
- “Kəlbəcər-1” KSES - 4,4 MVt.

Eyni zamanda, Cəbrayıl rayonu ərazisində, Araz çayı üzərində ümumi gücü Azərbaycan tərəfi üçün 140 MVt (100 MVt & “; Xudafərin& “; 40 MVt & “; Qız Qalası& “;) olmaqla, iki su elektrik stansiyasının tikintisi hazırda davam etdirilir.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyası kontekstində iqlim dəyişikliyinə təsirlərinin aradan qaldırılması məqsədilə Azərbaycan sərhədləri daxilində bir sıra layihələrin icrasına başlanılıb. Layihələrdən birinin əsas məqsədi neft-qaz sektorunda təsirləri azaltmaq idi. SOCAR şirkəti ilə tikinti, nəqliyyat və qaz tutma sektorlarında enerji səmərəliliyi tədbirləri həyata keçirilmişdir (Qasımlı və b., 2022, s. 162).

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Assambleyası (BMT GP) və Azərbaycan Hökuməti kənd təsərrüfatı biomüxtəlifliyinin qorunması və davamlı şəkildə istifadəsi məqsədi ilə layihə üzərində əməkdaşlıq edir. Bükşör gölündə 100 kVt-lıq üzən günəş elektrik stansiyasının tikintisi davam edir və 50 MVt gücündə texniki-iqtisadi əsaslandırma aparılıb. Bundan əlavə, Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan və Qubadlıda günəş enerjisi potensialı müəyyən edilmişdir. 230 MVt gücündə Qaradağ Günəş Elektrik Stansiyasının 2023-cü ildə fəaliyyətə başlaması planlaşdırılır.

Nəticə

Məhz Qarabağ rayonu öz tarixi, maddi-mədəni abidələri ilə, zəngin ədəbiyyata, incəsənətə, musiqi mədəniyyətinə malikdir. Qarabağlıların bədii təfəkkürünə, mədəniyyətinə və yaradıcılığına gözəl təbiət, iqlim və təbii sərvətlərin bolluğu böyük təsir göstərmişdir. Qarabağlıların zəngin yaradıcılıq ilhamının ən mühüm mənbəyi onların həyatı və gündəlik həyatı ilə bağlı xalq sənətkarlığı yer tutmaqdadır. Təbii ki, məişət xüsusiyyətləri, estetik zövqü, bir sözlə, xalqın milli siması və ləyaqəti bu sənətkarlıq növlərində xüsusilə aydın şəkildə özünü göstərmişdir. Tarixi mənbələr göstərir ki, bu əraziyə dair iddiaların formalaşmasında əsasən üç mühüm amil rol oynamışdır: tarixi saxtalaşdırmalar, etnik dəyişikliklər və xarici təsirlər. Lakin geniş elmi araşdırmalar, rəsmi sənədlər və maddi-mədəni abidələr Qarabağın, xüsusilə də Qarabağ bölgəsinin Azərbaycanın ayrılmaz bir hissəsi olduğunu açıq şəkildə sübut edir. Bu səbəbdən də bölgənin tarixi və mədəni bütövlüyünün qorunması zəruridir.

Qarabağ yalnız tarixi və mənəvi baxımdan deyil, həm də ölkənin turizm sektoru üçün strateji əhəmiyyətə malikdir. Bölgənin zəngin mədəni irsi, füsunkar təbiəti və iqtisadi potensialı, Qarabağın həm yerli, həm də beynəlxalq səviyyədə turizm istiqaməti kimi təqdim olunmasına imkan verir. Azərbaycan dövləti tərəfindən həyata keçirilən bərpa və inkişaf proqramları, Qarabağın beynəlxalq sərgilərdə tanınması və infrastruktur layihələri bu prosesi sürətləndirməkdədir. Qarabağın turizm imkanları yalnız iqtisadi inkişaf üçün deyil, eyni zamanda milli-mədəni dirçəlişin əsas dayaqlarından biri kimi qiymətləndirilir.

Tədqiqatın əsas məqsədlərindən biri də Azərbaycanda Qarabağ turizm sektorunu yaşıl iqtisadiyyat çərçivəsində qiymətləndirməkdir. Əhəmiyyətli sayda qlobal tədqiqatlar dayanıqlı turizm və ya ümumilikdə ekoturizm üzərində cəmlənsə də, bu tədqiqat xüsusi olaraq Azərbaycan kontekstinə və onun yaşıl iqtisadiyyat yanaşmasına diqqət yetirir. Qarabağ zonasının yaşıl iqtisadiyyat olaraq inkişaf etməsi onun yaşıl turizmin inkişafına və ölkənin iqtisadi böyüməsinə kömək edəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Bünyadov, Z. (1994). *Azərbaycan VII-IX əsrlərdə*. Elm.
2. Cabbarov, Ə. X. (2017). *Turizm marşrutları və ekskursiya işinin təşkili*. QHT nəşriyyatı.

3. Chien-Hung, L. (2019). An empirical study on consumer experience and quality of green tourism. In *2019 3rd International Conference on Education, Culture and Social Development (ICECSD 2019)*. Atlantis Press, 163–170.
4. de Waal, T. (2003). *Black Garden: Armenia and Azerbaijan through Peace and War*. New York: New York University Press.
5. Əlirzayev, Ə. Q. (2010). *Turizmin iqtisadiyyatı və idarə olunması*. İqtisad Universiteti nəşriyyatı.
6. Qeybullayev, Q. (1994). *Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən*. Təhsil, 155–156.
7. Lenzen, M., Sun, Y. Y., Faturay, F., Ting, Y. P., Geschke, A., & Malik, A. (2018). The carbon footprint of global tourism. *Nature Climate Change*, 8(6), 522–528.
8. Mahmudov, Y. M., & Şükürov, K. K. (2013). *Qarabağ: Real tarix, faktlar, sənədlər*. Bakı: Təhsil.
9. Malheiro, A., Sousa, B. B., Liberato, D., & Liberato, P. (2020). Sustainability in tourism and hospitality: Trends and challenges. In *35th IBIMA Conference Education Excellence and Innovation Management: A 2025 Vision to Sustain Economic Development During Global Challenges*. IBIMA, 15545–15555.
10. Mirza, J. J. Garabaghi. (2006). *Qarabağnamə* (Chapter 1). Şərq-Qərb, 122.
11. Mustafayev, T. (2008). Qarabağ (Gəncə) bəylərbəyliyi XVIII əsrin I qərinəsində. *Azərbaycan EA Xəbərləri, Tarix, Fəlsəfə və Hüquq seriyası*, (3), 37.
12. Pan, S. Y., Gao, M., Kim, H., Shah, K. J., Pei, S. L., & Chiang, P. C. (2018). Advances and challenges in sustainable tourism toward a green economy. *Science of The Total Environment*, 635, 452–469.
13. Streimikiene, D., Svagzdiene, B., Jasinskis, E., & Simanavicius, A. (2021). Sustainable tourism development and competitiveness: The systematic literature review. *Sustainable Development*, 29(1), 259–271.

Daxil oldu: 18.03.2025

Qəbul edildi: 03.06.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/48/159-167>

Arifa Nəbiyeva

Baku State University

Master student

<https://orcid.org/0009-0007-8407-1576>

aarifajafan@icloud.com

Application Direction, Problems and Prospective Solutions of Corporate Social Responsibility in Azerbaijan

Abstract

In the process, companies were previously seen as organizations that only aimed to make profit and whose sole purpose was to satisfy their owners by making higher profits. For this reason, the welfare of employees and society was seen as secondary. Today, companies are not only defined as economic organizations, but also as social organizations. The change of direction of society's expectations is important for the business to gain an original identity. For consumers, the material value and quality of a product or service are not enough to buy it, it is necessary to look at how much the product they buy benefits the business for society and what it does. Today, successful businesses make a difference not only with their product and service quality, but also with their social profiles. With the increase in competition with globalization and the resulting increasing competition environment, quality, price and service quality are no longer the differentiating factors for institutions. In such an environment, business reputation gains great importance. In this context, this study addresses the place and importance of corporate social responsibility in creating corporate reputation. Based on the nuances we have listed, we can say that it is very important to investigate this area and solve the problems that arise in front of it, and the research work we have presented covers very important factors in this regard. In the research work, we mainly analyze cooperative social responsibility in Azerbaijan and the obstacles and prospects facing it.

Keywords: *social responsibility, corporate citizenship, shareholders activism, social profitability*

Arifə Nəbiyeva

Bakı Dövlət Universiteti

Magistrant

<https://orcid.org/0009-0007-8407-1576>

aarifajafan@icloud.com

Azərbaycanda korporativ sosial məsuliyyətin müraciət istiqaməti, problemləri və perspektiv həl yolları

Xülasə

Bu prosesdə əvvəllər şirkətlər yalnız qazanc əldə etməyi hədəfləyən və yeganə məqsədi daha çox qazanc əldə etməklə sahiblərini razı salmaq olan təşkilatlar kimi görünürdülər. Bu səbəbdən işçilərin və cəmiyyətin rifahı ikinci planda görünürdü. Bu gün şirkətlər təkcə iqtisadi təşkilatlar deyil, həm də sosial təşkilatlar kimi müəyyən edilir. Cəmiyyətin gözləntilərinin istiqamətinin dəyişməsi biznesin orijinal şəxsiyyət qazanması üçün vacibdir. İstehlakçılar üçün məhsul və ya xidmətin maddi dəyəri və keyfiyyəti onu almaq üçün kifayət etmir, onların aldıkları məhsulun biznesə cəmiyyətə nə qədər faydası və nə etdiyinə baxmaq lazımdır. Bu gün uğurlu bizneslər təkcə məhsul və xidmət keyfiyyəti ilə deyil, həm də sosial profilləri ilə fərqlənirlər. Qloballaşma ilə rəqabətin artması və bunun nəticəsində artan rəqabət mühiti ilə keyfiyyət, qiymət və xidmət keyfiyyəti artıq qurumlar üçün fərqləndirici faktorlar deyil. Belə bir şəraitdə işgüzar reputasiya böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu kontekstdə bu araşdırma korporativ reputasiyanın yaradılmasında korporativ sosial məsuliyyətin yeri

və əhəmiyyətinə toxunur. Sadaladığımız nüanslara əsaslanaraq deyə bilərik ki, bu sahənin araşdırılması və qarşısında yaranan problemlərin həlli çox vacibdir və təqdim etdiyimiz tədqiqat işləri bu baxımdan çox mühüm amilləri əhatə edir. Tədqiqat işində biz əsasən Azərbaycanda kooperativ sosial məsuliyyəti və onun qarşısında duran maneələri və perspektivləri təhlil edirik.

Açar sözlər: *sosial məsuliyyət, korporativ vətəndaşlıq, səhmdarların aktivliyi, sosial gəlirlilik*

Introduction

The concept of corporate reputation is a concept that is not visible and can vary depending on the parties and has become a widely used concept among both academics and practitioners today. In management literature, it is assumed that businesses create a sustainable strategic competitive advantage in the eyes of their primary stakeholders such as shareholders, opinion leaders, employees, and customers, within the scope of their invisible assets. The concept of social responsibility brings the understanding that businesses have responsibilities not only to their shareholders but also to their other stakeholders. In developed countries, the internal decisions of businesses and external factors have been effective in establishing the concept of corporate social responsibility. The fact that businesses see corporate social responsibility practices as a part of their competitive strategies can be considered as internal decisions. In an environment where creating a difference has become a necessity in order to create a competitive advantage, it is a very important differentiation element for businesses to have corporate social responsibility awareness.

Research

Corporate reputation is defined as the sincerity, reliability and responsibility of the business within various functions or the face of the business in its activities. Thus, corporate reputation is most often shown as a result of the general corporate strategy of the business. Reputation is the expression of the accumulated knowledge of the business's past and present actions. On the other hand, image creates the perceptions of the company's products/services in the minds of the stakeholders with the effect of the promotion and planned process created by the process. Although there is a clear difference between image and corporate reputation, there are still different disciplines among some academicians about the correct use of these two terms. For example, although most researchers in the literature have stated the distinction between these two concepts, other researchers have emphasized that these terms are different but related. While image is concerned with the society's latest beliefs about a business, reputation creates value judgments about the qualities of the business. These judgments continue by focusing on how the business behaves and what it does.

Application directions of corporate social responsibility

Social responsibility means a voluntary response to the problems that arise in society. Corporate social responsibility has a special importance in increasing the competitiveness of a business organization.

It is clear that personal values stand before the problem of social responsibility. We know that personal values stand in front of the problem of social responsibility. Debates about the role of business in society have formed a number of arguments against and in favor of social responsibility. The important arguments in favor are (Edward, 2011):

1) in the short term, when allocating money to social forecasts leads to a decrease in profit, it will help to raise its profit potential in the medium or long term, in the direction of the formation of a positive opinion about this type of behavior organization;

2) each organization has sufficient financial resources to be socially responsible. We are talking only about the desire to allocate money to social forecasts;

3) Since the 20th century, social expectations have arisen in the socially disadvantaged sections of the society. Arguments against social responsibility are:

1) Since spending money on social visions leads to a decrease in the company's competitiveness through a decrease in profits, many companies try to raise the price of their products to restore this situation and hit consumers;

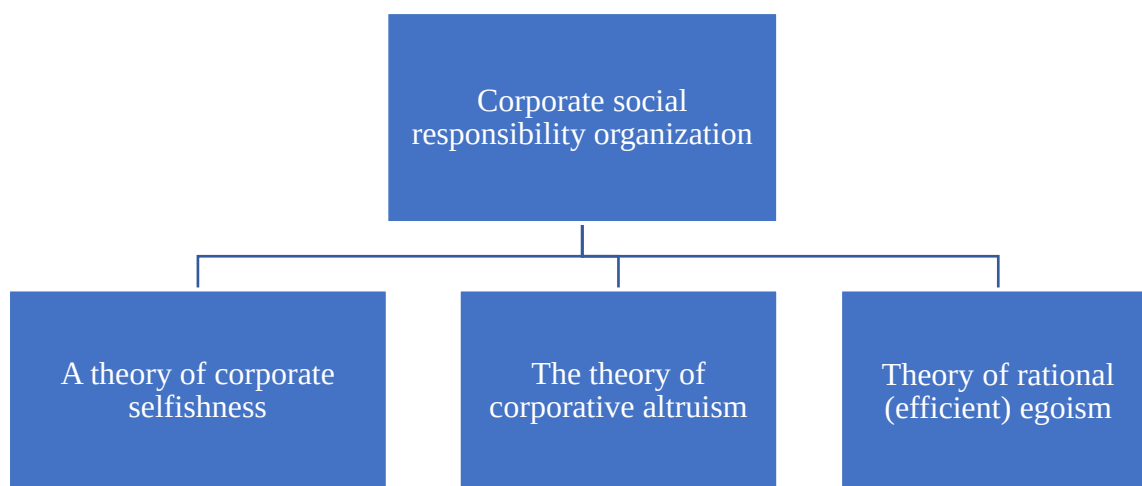
2) As long as the society "does not differentiate between good and bad" I will not be socially responsible;

3) While our national entrepreneurs have well mastered the management of production, commercial activities and other types of activities, they have still poorly mastered many issues related to the allocation of money to social visions and the fulfillment of social functions.

Therefore, they do not want to take economic risks. At the same time, business ethics does not reflect the problem of socially responsible behavior. It also reflects a wider range of managerial and even managerial behaviors. Corporate Social Responsibility means a culture of voluntary behavior aimed at the protection and development of society and the environment (Quliyev, 2017).

Corporate social responsibility is one of the responsible concepts on the activities of local communities, customers, shareholders, employees and others, which involves the interests of society with the help of enterprises. This obligation goes beyond the obligations established by law, and the company freely implements a number of measures to improve the standard of living of employees and even their families, as well as local communities and society. The practice of corporate social responsibility has been subject to numerous discussions and also criticisms. Advocates argue that there is a very simple economic rationale for corporate social responsibility, and that corporations can derive many benefits from it. Some critics argue that corporate social responsibility largely ignores the important economic importance of business, some point out that this activity is embellished, while others say that this effort will be invaluable in the role of government controlling the direction of multinational corporations. The process of evolution of the concept of corporate social responsibility was mainly formed by 3 main conditions (Gibassier, Adams, Jerome, 2019).

Chart 1. Interaction of corporate social responsibility (CSR) with corporate governance concepts.

Despite the growing interest in CSR, at the same time there is no single standard of CSR. A number of experts consider socially responsible behavior mainly in its ethical form, while others consider it as a legally responsible concept.

Archie Carroll noted that CSR is multifaceted and can be depicted as shown in figure 2.

A. Carroll's pyramid form has been criticized recently. Critics pointed out that ethics is the most basic element of all levels of CSR according to A. Carroll (Quliyev, 2017).

Chart 2. Corporate social responsibility components

Considered by A. Carolla, CSR is one of the business obligations that make a voluntary contribution to the development of the society at the same time in the economic, social and even environmental fields. The necessity of corporate social responsibility is that it emerges by providing the resource base of the demand of corporations for the purpose of its activity as a social economic system. These are, first of all, labor resources and are one of the main factors of their (corporations) development in competitive conditions. New trends in the economic relations of corporations indicate their upward dynamics. The rise of competition, improvement of technology, struggle for the consumer, as well as the quality of the product forces the company to re-examine management issues in a complex form. At a time when the processes of globalization, integration and international competition are strengthening, the processes of international market diversity are taking place. As a result of the penetration of new technologies into the management sphere and the increase of the social responsibility of managers, the requirements towards the employee have changed. The main thing here is the high social responsibility of all employees of the company, especially managers (Kolk, Kourula, Pisani, 2017).

The goals of realizing social responsibility are the following:

- forming the basis for making management decisions and at the same time acting in accordance with business ethics in the social sector;
- creation of staff behavior;
- creation of collective group spirit among employees;
- impact on the content of marketing activities, including the social sector.

The managers of the corporation are responsible for production and at the same time for the development of social values.

In order to realize the concept of corporate social responsibility, the company demonstrates social activity by developing and implementing social programs both internally and externally. The social programs of the internal direction, the voluntary activities of the staff development organization, the formation of a favorable working environment, as well as the adoption of important decisions for the

achievement of the company's goals, and the stimulation of their interests. An important criterion at this time is compatibility with the program mission, goals and business development strategy. The mission of a socially responsible organization is the officially formulated position of the organization regarding its social policy (Suarez, 2010).

Distinctive features of social programs are voluntary, systematic nature of their implementation and connection with the company's mission and development strategy. The organization's external corporate social responsibility includes the following (Hopkins, 2018).

- Active sponsorship, as well as implementation of corporate philanthropy.
- Interaction with local authorities and society.
- Active participation in various crisis situations.
- Help to protect the environment.
- Providing responsibility to consumers (quality product release) for manufactured goods or services.

These directions guide the company's head to carry out charity projects for children and youth, (those in need of talent as well as help), pensioners, war veterans, disabled people. The main part of philanthropic support is carried out in socially vulnerable population groups, thereby reducing the risk of poverty and social tension in the regions where the company operates. Assistance can be both long-term and one-time. The change in approaches to management in companies leads to the fact that philanthropic activities are more diverse, new social technologies called modern approaches are emerging (Kolk, Kourula, Pisani, 2017).

Current Activities Related to Corporate Social Responsibility

The current state of corporate social responsibility in Azerbaijan cannot be considered satisfactory. Thus, the social activity of companies in Azerbaijan is limited to two of the 6 existing types of activities, which consist of sponsorship or charity events. SOCAR, the state oil company, as one of the main large companies distinguished by its CSR activities, has signed a number of projects in this direction. According to the company's social report, the "Neftchi" Sports and Health Center, which has an important role in the promotion and development of sports, was established, and within the framework of humanitarian measures, it provided food aid to the internally displaced persons located in Aghdam region on the occasion of Eid. Within the framework of regional events, the company carried out repair and restoration works in schools and kindergartens. One of the largest companies in the country, distinguished by its activity in the field of CSR, is "BP Azerbaijan", which operates the "Azeri-ChiragGunashli" oil and "Shah Deniz" gas fields (Suarez, 2010).

The company has implemented projects related to social, economic and educational development, and has taken charitable measures. "BP-Azerbaijan" established a Project Management School in 2010. The school mainly develops the project management skills of individuals in the private and public sectors. In addition, the company opened five new laboratories at the Caucasus University in 2011 for the faculty of chemical engineering. It has prepared scholarship programs to support local students in the petroleum engineering faculty of universities in Azerbaijan and Turkey. Banks are also active in the field of CSR in the country. Thus, the social report of "Bank Technique" states that in May 2013, the bank organized a blood donation campaign for children with thalassemia, held a chess tournament and a football championship in connection with the 90th anniversary of National Leader Heydar Aliyev. implemented the "Now" project in order to support talented young people with skills in the field. Pasha, who received an award in the nomination "The best CSR program in Europe", said that according to the information of the public relations and marketing department of the bank, the bank has achieved great achievements in the field of CSR in a short period of time (Tischer, & Hildebrandt, 2011).

Educational, sports and cultural projects were implemented. In its activities, "Atabank" pays special attention to corporate social activities, sports, culture and education projects. Within the framework of humanitarian activities, the Bank held a drawing competition among orphaned children, visited orphanages on the eve of Nowruz holiday, and held a Hockey Championship for the sake of sports. Among the mobile operator companies, first of all, the CSR activities of Bakcell should be mentioned. Thus, within the framework of cooperation of "Bakcell" company with UAFA, in

connection with the Children's Protection Day on June 1, he visited orphanages in many regions of Azerbaijan and held events. The company has not spared its support to SOS children's villages. He developed the "Children's Tolerance Education" project and signed the "Sports for Women" project related to sports and physical education of women in Azerbaijan, as well as the development of their activities in this field. Charity is at the forefront of CSR activities of another mobile operator - Nar Mobile. In 2012, the company held a blood donation campaign together with "Savab dunyasi" Thalassemia Association. Nar Mobile's CSR policy is dominated by projects aimed at education and youth. So, as part of the career week, the company met with young people at the Azerbaijan Diplomatic Academy and informed them about the company's activities and career opportunities there. In general, it seems that the corporate social responsibility projects implemented in Azerbaijan are mostly implemented by oil companies and banks. It is appropriate to include mobile operators in this list (Yakovleva, Kotilainen, Toivakka, 2017).

Current Issues in Corporate Social Responsibility

According to our research, there are several factors that prevent the unsatisfactory situation of corporate social responsibility in Azerbaijan. Thus, the current problems for the development of CSR are the following: First of all, it is appropriate to emphasize the absence of a legislative framework that would regulate the CSR activities of companies in the country. In addition to being a motivating factor for CSR activities, the legislative framework creates a foundation for organizations to approach such activities with special care. As a result of the lack of law in this area, companies do not take social responsibility seriously, do not apply it in their work because they do not consider it important. No matter how badly the lack of legal framework affects the development of CSR, the lack of sufficient information of entrepreneurs speaks for itself in the development of this field. So, they are mainly interested in the financial side of the business and expanding their business. But at the same time, they forget that having more prepared and open-minded people join their organization can help them a lot. Unfortunately, their perception of the concept of CSR consists only of charity and sponsorship activities. Their activities are more advertising in nature. The lack of local personnel for CSR also hinders the development of the field. CSR is not taught in educational institutions in the country, specialists are not trained. But this is not the only problem that exists for the cultivation of specialists. The other side of the issue is the lack of informative materials and books in the Azerbaijani language. One of the points that aggravates this problem is that companies engaged in CSR activities do not participate in activities such as exchange of experience with each other. All this not only does not help the development of CSR, but even hinders it (Yakovleva, Kotilainen, Toivakka, 2017).

Steps Toward Solving Current Problems

In order to achieve the development of CSR, a number of steps are taken in the direction of solving current problems. ASR Consulting and Research Group offered consulting services for the purpose of wide and effective implementation of CSR, formulation of social action strategy, issuing of social report, and training of specialists in this field, taking into account the company's resources. The Council of State Support to NGOs under the President of the Republic of Azerbaijan aims to form a legal base in this field, to create cooperation between business and Civil Society Organizations. In 2011, an attempt was made to prepare a draft law on CSR by the State Support Council for NGOs. This law was aimed at ensuring the joint cooperation of business, government and NGOs. Although the draft law was discussed, the Milli Majlis did not see the need to adopt it. According to the opinion of the Milli Majlis, there is no concept of law in this field in the world experience. It is considered more appropriate to accept the draft law as a charter and create other mechanisms in this regard (Correia, 2014).

The State Support Council for NGOs has not yet informed about the next steps regarding the adoption of the charter. In order to create a normative legal framework for the development of CSR, a Corporate Code of Ethics for Azerbaijani companies was prepared based on the experience of the world's leading companies in an event organized with the cooperation of the Ministry of Economic Development and the International Finance Corporation. The Code reflects the fact that companies should treat their employees with respect, not only to the companies they cooperate with, but to society as a whole. Compliance with the Code is important for companies. Otherwise, they are obliged

to explain why they did not comply with the conditions. One of the main factors during the implementation of all these projects is compliance with the principle of accountability. The advantage of the Code over legislative acts is that it is possible to make additions and changes to it continuously. However, the code has not yet been presented. For the development of the legal framework, the Ministry of Economic Development has also developed Corporate Governance standards (Mahzan, 2017).

In 2012, the creation of the first social company - "CSR Azerbaijan" - was an important step towards the elimination of existing problems in CSR. Promoting CSR, offering professional CSR services and achieving sustainable development are the main principles of this company. To date, the company has carried out many projects to eliminate various social problems, including the campaign against smoking, the "KreAktiv" project to reveal the creative activity of young people, and the holding of an intercompany football tour. The establishment of the company creates hope for the elimination of CSR problems in the future (Tischer, Hildebrandt, 2011).

Corporate volunteering in Azerbaijan

Some major Azerbaijani companies actively adhere to international social responsibility requirements. For example, SOCAR has an agreement on socio-economic development in the capital and regions. The main funds are currently directed to the following programs:

- "Support for education and unleashing the potential of youth": repair of schools, financing of social and recreational activities, competitions, socially oriented useful grants and initiatives, etc.
- "Social support to the population": social support for veterans and veterans, financing of social infrastructure facilities, housing construction, etc.
- "Preservation of cultural and historical sites": financing of cultural events, exhibitions, museum expositions, cultural centers, memorials to war victims, etc.
- "Raising a healthy generation": financing of sports events, repair of hospitals, purchase of medical equipment, etc.
- construction of houses, kindergartens, boarding schools, middle schools and high schools;
- citizens, veterans, people in difficult living conditions;
- public associations, enterprises and organizations, youth policy and sports in education. In addition, the Oil Company and its subsidiaries carry out relief work and receive one-time financial assistance from the authorities:
- construction of houses, kindergartens, boarding schools, middle schools and high schools;
- citizens, veterans, people in difficult living conditions;
- public associations, enterprises and organizations, youth policy and sports in the field of education (Edward, 2011).

Corporate volunteering has traditionally been part of international corporate social responsibility worldwide. However, in Azerbaijan, support has been provided mainly in the form of business donations to non-social security groups. This is important, but corporate volunteering is a more targeted and effective way to address important community issues. Corporate volunteering is part of the corporate culture and assumes the voluntary work of employees for the well-being of society. Volunteering is not only a good thing, but also contributes to the solution of the problems of the region and the participation of employees in the solution of public issues. In other words, local activity sees social investment as a free and sensible option. It is clear that the need to assess the effectiveness of social investment is not limited to government officials, social policy experts and even journalists and the business community. The vast majority believe that such an assessment is necessary for the population, the business itself, its founders and managers. From this point of view, it is necessary to recognize that the business understands its role in society and is ready for direct partnership and dialogue (Yakovleva, Kotilainen, Toivakka, 2017).

Moreover, some believe that social investment is necessary for business as a means of communication with the authorities and the local community. Some see it closely associated with market expansion, while others see an increase in capital investment and an effective way to gain competitive advantage in social investment. However, a very small part of them says "profitable". Therefore, it can be concluded that the location of modern local and small businesses is relatively

rational in comparison with social events, and their choice is absolute. The survey conducted among the population shows that Azerbaijanis expect from business the creation of new workplaces (65%), the provision of an additional "social package" to their employees (33%), a place in the construction of urban social facilities (24%), the development of cities and towns (19%). Azerbaijanis do not expect money from work, they just want serious efforts in the social sphere of work. All the above facts confirm the interest of business in concrete technologies and types of social responsibility. Only 5% of the population is interested in general information about social investment. However, the interest rate of social programs, the optimal orientation of social investment and social investment in the development of human capital are almost the same (from 15% to 20%).

Conclusion

Currently, when establishing any close business relations with our national entrepreneurs and businessmen from foreign countries, sometimes they encounter many difficult and equally complicated moments in the process of making and making decisions because they do not know the principles of the western management system. Because foreign investors, when establishing relations with local companies and organizations, first pay attention to factors such as trust in the company, its compliance with international standards and local rules and laws, gaining reputation among the population. From this point of view, the concept of business ethics is more relevant. In many developed countries of the world, they approach this issue more carefully and more responsibly. Because, without considering the competence of the company in the field of business ethics, it is impossible to establish commercial and economic relations between the states in a normal form. The concept of "Business Ethics" in business management brings regularity to the relations of employees with each other or with managers, directly helps to increase productivity and the quality of the work done. When we say business ethics, we understand the ethical norms and rules of conduct designed and developed for the activity of a company. However, this issue has other important aspects. This "Business Ethics" consists of laws and indicators that show that this organization is a big family and that every employee working within the enterprise is a part of this organization (family).

It is explained by the situation or the opposite effect given to the violation of our moral rules and laws by the positions held by people dealing with ethical issues. Those who pursue the profit-seeking interests of business firms think that if this is a problem, it can best be solved through self-responsibility. According to critics of such a position, it is important for people to regulate their behavior from the outside. Unfortunately, in rushing directly to the regulation of individual behavior, both proponents and critics of the strictest self-regulation of their behavior largely overlook the very specific issue of what constitutes the most appropriate behavior in the workplace. In conclusion, most of the popular literature on business ethics has no role for people who decide to research how to behave responsibly in the ambiguous situations that arise during the performance of service duties.

Taking into account all this, the following is proposed for the development of CSR in the country:

1. Planning and implementation of stimulating measures, application of tax benefits, tax credits and tax holidays;
2. Raising awareness;
3. Participation of public and private sector companies in international challenges;
4. Promotion of social responsibility code, implementation of corporate management standards, promotion of increasing social accountability of companies;
5. The government and local self-government bodies determine and announce their annual priorities in the field of CSR;
6. Foreign transnational corporations and local companies prefer cooperation with local civil society institutions when implementing CSR policy;
7. To eliminate the weakness of CSR culture, publishing literature in Azerbaijani language, teaching CSR subject in economic faculties.

References

1. Correia, I. M. (2014). Shareholder activism and short-termism fostering long-term engagement in the European Union (Working Paper No. 4/2014). Retrieved from www.governancelab.org
2. Edward, M. (2011). CSR for HR: A necessary partnership for advancing responsible business practices. Sheffield, UK: Greenleaf.
3. Gibassier, D., Adams, C., & Jerome, T. (2019, August 5). Evidence that the ‘momentum phase’ is taking off. *Advances in Economics, Business and Management Research*, 140, 676. Retrieved from <https://integratedreporting.org/news/evidence-that-the-momentum-phase-is-taking-off/>
4. Hopkins, J. (2018). Shareholder activism is on the rise: Caution required. Retrieved from <https://acquirersmultiple.com/2018/12/shareholder-activism-is-on-the-rise-caution-required/>
5. Kolk, A., Kourula, A., & Pisani, N. (2017). Multinational enterprises and the Sustainable Development Goals: What do we know and how to proceed? *Transnational Corporations*, 24(3), 9–32.
6. Mahzan, N. (2017, November 2). MIA’s journey to integrated reporting. Kuala Lumpur. Retrieved from <http://integratedreporting.org/news/mias-journey-integrated-reporting/>
7. Guliyev, R. (2017) Cooperative Social Responsibility. Baku. Baku Business University.
8. Suarez, A. J. (2010). Corporate social responsibility belongs with HR. *Human Resource Review*, July, 23–31.
9. Tischer, S., & Hildebrandt, L. (2011). Linking corporate reputation and shareholder value using the publication of reputation ranking. *Journal of Business Research*, 67(5), 1008.
10. Yakovleva, N., Kotilainen, J., & Toivakka, M. (2017). Reflections on the opportunities for mining companies to contribute to the United Nations Sustainable Development Goals in sub-Saharan Africa. *The Extractive Industries and Society*, 4, 426–433.

Received: 07.03.2025

Accepted: 11.06.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/48/168-171>

Firdovsi Hüseynov
Azərbaycan Universiteti
magistrant
<https://orcid.org/0009-0008-1429-9601>
firdovsihuseynov02@gmail.com

Qarabağ regionunda turizmin inkişafına dövlət dəstəyinin istiqamətləri

Xülasə

Qarabağ regionunun azad olunmuş əraziləri bənzərsiz təbii və mədəni irsə malik olmaqla, turizm sektorunun inkişafı üçün geniş potensial daşıyır. Lakin postmünaqişə dövründə bu potensialın reallaşdırılması üçün dövlətin kompleks dəstək mexanizmləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məqalədə Qarabağda turizmin inkişafı məqsədilə dövlət tərəfindən həyata keçirilən prioritet siyasət istiqamətləri təhlil edilir, həmçinin səmərəli idarəetmə, infrastruktur təminatı və investisiya təşviqləri kimi əsas mexanizmlər araşdırılır. Qarabağ regionunun azad edilmiş əraziləri zəngin təbii-landşaft xüsusiyyətləri, unikal tarix-mədəni irsi və sağlamlıq turizmi imkanları ilə Azərbaycanın gələcək turizm inkişafında strateji mövqeyə malikdir. Region uzun illər ərzində işğal və münaqişə nəticəsində ciddi infrastruktur itkilərinə məruz qaldığından, turizmin inkişafı yalnız bazar mexanizmləri ilə deyil, kompleks dövlət müdaxiləsi və dəstəyi ilə mümkün ola bilər. Bu baxımdan dövlətin turizm sahəsində həyata keçirdiyi tədbirlər çoxistiqamətli və məqsədyönlü xarakter daşıyır.

Məqalədə Qarabağ regionunda turizmin inkişafına yönəlik dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri – nəqliyyat və sosial infrastrukturun bərpa, investisiya təşviqləri, tarix-mədəniyyət abidələrinin qorunması və innovativ texnologiyaların tətbiqi – geniş təhlil edilir. Eyni zamanda, dövlət və özəl sektor arasında qarşılıqlı tərəfdaşlıq modeli, yerli əhalinin turizm fəaliyyətlərinə cəlb olunması və regionun beynəlxalq turizm bazarına integrasiyası kimi mexanizmlər də araşdırma predmetinə çevrilir.

Aparılan təhlillər göstərir ki, Qarabağ regionunun turizm potensialından tam səmərə ilə istifadə yalnız kompleks yanaşma, strateji planlaşdırma və davamlı dövlət dəstəyi ilə reallaşa bilər. Məqalə nəticə etibarilə göstərir ki, postmünaqişə dövründə dövlət siyasətinin əsas hədəfi Qarabağda təhlükəsiz, innovativ və dayanıqlı turizm modelinin formalaşdırılmasıdır.

Açar sözlər: *Qarabağ, turizm siyasəti, dövlət dəstəyi, infrastruktur, mədəni irs, münaqişədən sonrakı inkişaf, regional iqtisadiyyat*

Firdovsi Hüseynov
Azerbaijan University
Master student
<https://orcid.org/0009-0008-1429-9601>
firdovsihuseynov02@gmail.com

Directions of State Support for the Development of Tourism in the Garabagh Region

Abstract

The liberated territories of the Garabagh region have a unique natural and cultural heritage and have a wide potential for the development of the tourism sector. However, in the post-conflict period, complex support mechanisms of the state are of great importance for the realization of this potential. The article analyzes the priority policy directions implemented by the state for the development of tourism in Garabagh as well as examines the main mechanisms such as effective management, infrastructure provision and investment incentives.

The liberated territories of the Garabagh region have a strategic position in the future tourism development of Azerbaijan with their rich natural and landscape features, unique historical and cultural heritage and health tourism opportunities. Since the region has suffered serious infrastructure losses as a result of occupation and conflict for many years, the development of tourism can be possible not only through market mechanisms, but also through complex state intervention and support. In this regard, the measures taken by the state in the field of tourism are multidirectional and purposeful. The article comprehensively analyzes the main directions of the state policy aimed at the development of tourism in the Garabagh region - restoration of transport and social infrastructure, investment incentives, protection of historical and cultural monuments and application of innovative technologies. At the same time, mechanisms such as the model of mutual partnership between the state and the private sector, the involvement of the local population in tourism activities and the integration of the region into the international tourism market also become the subject of research.

The conducted analyses show that the full use of the tourism potential of the Garabagh region can be realized only with a comprehensive approach, strategic planning and continuous state support. The article ultimately shows that the main goal of state policy in the post-conflict period is the formation of a safe, innovative and sustainable tourism model in Garabagh.

Keywords: *Garabagh, tourism policy, state support, infrastructure, cultural heritage, post-conflict development, regional economy,*

Giriş

Qarabağ regionu münaqişədən sonrakı dövrdə Azərbaycanın regional inkişaf prioritetlərində mühüm yer tutur. Regionun turizm imkanlarının bərpası və inkişaf etdirilməsi məqsədilə dövlət tərəfindən məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirilir. Turizmin inkişafı təkcə iqtisadi artımın sürətləndirilməsi deyil, həm də regionun sosial-iqtisadi dirçəlişi baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır (Azərbaycan Respublikası Dövlət Turizm Agentliyi, n.d.). Turizmin inkişafı eyni zamanda məcburi köçkünlərin öz doğma yurdlarına qayıdışını stimullaşdırmaqla sosial reintegrasiyanı gücləndirir və bu ərazilərdə dayanıqlı yaşayış mühitinin formalaşmasına töhfə verir. Nəticə etibarilə Qarabağ regionunda turizmin inkişafı yalnız iqtisadi yüksəliş deyil, həm də milli birliyin, tarixi yaddaşın və mədəni kimliyin bərpası baxımından da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu kontekstdə aparılan tədqiqatın əsas məqsədi Qarabağ regionunda turizmin inkişafına yönəlmiş dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərini, görülən tədbirlərin nəticələrini və perspektivlərini təhlil etmək, həmçinin turizm strukturunun müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılması yollarını müəyyənləşdirməkdir (Əhmədov, 2022).

Qarabağ regionunun turizm potensialı

Qarabağın zəngin landşaftı, tarix-mədəniyyət abidələri, sağlamlıq və ekoturizm imkanları bu ərazini unikal turizm destinasiyası halına gətirir. Şuşa, Hadrut, Xankəndi, Ağdam və digər ərazilər turizm baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Lakin uzun müddət işğal altında qalması nəticəsində regionda infrastrukturun dağılması, minalanmış ərazilər və əhalinin köçü bu potensialdan istifadədə ciddi maneələr yaradıb (Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, n.d.).

Tədqiqat

Dövlət investisiyaları hesabına yolların, hava limanlarının (Füzuli və Zəngilan Beynəlxalq Hava Limanları), dəmir yollarının və telekommunikasiya şəbəkələrinin bərpası həyata keçirilir. Bu, regionun turizm axını üçün texniki baza formalaşdırır (Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi, n.d.).

İstiqamət	Təsviri	Tətbiq nümunəsi
1.İnfrastrukturun yaradılması	Yol, hava limanı, enerji, rabitə və logistika imkanlarının bərpası	Füzuli və Zəngilan hava limanları, Şuşa yolunun çəkilməsi
2.Mədəni-tarixi irsin bərpası	Tarixi abidələrin restavrasiyası və turizm obyektlərinə çevrilməsi	Şuşa qalası, Yuxarı Gövhər Ağa məscidinin bərpası

3.Rəqəmsallaşma və innovasiya	Virtual turlar, e-xidmətlər, smart turizm tətbiqlərinin hazırlanması	“Visit Karabakh” portalı, interaktiv xəritələr
4.İnvestisiya və maliyyə təşviqi	Sahibkarlara güzəştlər, kreditlər və vergi imtiyazları	Turizm obyektləri üçün vergi güzəştləri, “İnvestisiya təşviqi sənədi”
5.İnsan kapitalının inkişafı	Yerli əhalinin turizm sahəsində ixtisaslaşdırılması, Təlimlərin təşkili	Peşə hazırlığı kursları, yerli bələdçilərin hazırlanması
6.Dövlət-özəl tərəfdaşlığı	Turizm layihələrində özəl sektorla birgə icra modelləri	Otel və rekreasiya mərkəzlərinin özəl sektorla tikintisi
7.Beynəlxalq əməkdaşlıq	Xarici sərgilərdə iştirak, beynəlxalq təşkilatlarla layihələrin reallaşması	UNWTO əməkdaşlığı, beynəlxalq turizm sərgiləri

“İnvestisiya təşviqi sənədi” çərçivəsində azad iqtisadi zonalarda fəaliyyət göstərən turizm obyektlərinə vergi və gömrük güzəştləri verilir. Dövlət Turizm Agentliyi və Sahibkarlığın İnkişafı Fondu vasitəsilə mikro, kiçik və orta sahibkarlara kredit və qrant dəstəyi göstərilir (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Rəsmi Səhifəsi, n.d.).

Şuşa şəhərinin “Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı” elan olunması, abidələrin bərpası və UNESCO ilə əməkdaşlıq bu istiqamətdə aparılan işlərin əsas nümunəsidir. Mədəni turizm marşrutlarının hazırlanması prosesi aktivləşdirilib (Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illər üzrə sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası, n.d.; Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi (KOBİA), n.d.).

“Visit Karabakh” platforması və digər rəqəmsal vasitələr turizm məlumatlarının əlçatanlığını artırmaqla yanaşı, turistlərin planlaşdırma imkanlarını da asanlaşdırır. Virtual turlar, mobil tətbiqlər və 3D abidə rekonstruksiyaları kimi innovativ yanaşmalar tətbiq olunur (Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi, n.d.).

3. Səmərəli dövlət-sahibkar tərəfdaşlığının formalaşdırılması.

Turizm klasterlərinin təşkili, publik-özəl tərəfdaşlıq mexanizmləri, regionda yerli əhalinin məşğulluğunu artıran layihələr həm iqtisadi, həm də sosial təsirləri gücləndirir. Dövlətin tənzimləyici rolu ilə yanaşı, təşviqedicə və təşəbbüskarlığı dəstəkləyici rolu da aktuallaşır (Həsənov, & Məmmədova, 2023; Karabakh.travel, n.d.).

Dəstək xidməti	İcraçı tərəf qurum	Əsas tədbirlər	Maliyyə həcmi mln manat	Nəticələr
Turizm infrastruktur quruculuğu	Dövlət Turizm Agentliyi, İqtisadiyyat Nazirliyi	Yollar, otellər, informasiya mərkəzləri tikintisi	680	12 yeni otel, 3 informasiya mərkəzi, 600 km-dən çox yeni yol
Tarixi-mədəni irsin bərpası	Mədəniyyət Nazirliyi, İcra Hakimiyyətləri	Şuşa, Ağdam, Füzuli və Zəngilan abidələrinin bərpası	210	37 abidə bərpa olunub, 6-sı UNESCO siyahısına təqdim edilib
Ekoturizm və aqroturizmin	Ekologiya Nazirliyi,	KOBİA Dağ və kənd turizmi üzrə məntəqələrin yaradılması	95	10 kənddə aqroturizm bazası, 3 dağ yürüş marşrutu
Peşə və kadr hazırlığı	Peşə Təhsili Agentliyi	Peşə Təhsili Agentliyi Bələdçi, turizm meneceri,	18	3200 nəfər təlimə cəlb olunub, 50% işlə təmin olunub 18

		xidmət sahələri üzrə təlimlər		
Rəqəmsallaşma və tanıtım	Dövlət Turizm Agentliyi,	ASAN xidmət Qarabağ turizm platforması, mobil tətbiqlər, rəqəmsal xəritə	5	“Karabakh.travel” saytı, 3 mobil tətbiq, 250K+ baxış
Turizm investisiya təşviqi	İqtisadiyyat Nazirliyi,	KOBİA Yerli və xarici sərmayədarlar üçün investisiya güzəştləri	300	26 layihəyə investisiya təşviqi sənədi, 300 mln ₼ investisiya cəlb olunub Güzəştlə kreditlər daxil olmaqla 300+

Nəticə

Qarabağ regionunda turizmin inkişafı üçün dövlətin həyata keçirdiyi çoxşaxəli dəstək siyasəti regionun sosial-iqtisadi dirçəlişinə hədəflənmişdir. İnfrastruktur təminatı, tarixi irsin bərpası, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi və investisiya təşviqləri bu prosesin əsas sütunları kimi çıxış edir. Gələcək mərhələdə davamlı inkişafın təmin olunması üçün inteqrasiyalı planlaşdırma və regional turizm strategiyalarının hazırlanması zəruridir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. (n.d.). *Əhalinin məşğulluğu, xidmət sahələri və turizm göstəriciləri*. <https://stat.gov.az>
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Turizm Agentliyi. (n.d.). *Rəsmi internet sahifə*. <https://tourism.gov.az>
3. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi. (n.d.). *Tarixi abidələrin bərpası və UNESCO ilə əməkdaşlıq barədə hesabatlar*. <https://culture.gov.az>
4. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti. (n.d.). *Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illər üzrə sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası: Regional inkişafın strateji hədəfləri*. <https://nk.gov.az/az/document/5663/>
5. Azərbaycan Respublikası Peşə Təhsili üzrə Dövlət Agentliyi & TİDA. (n.d.). *Turizm ixtisasları üzrə kadr hazırlığı və təlim statistikasına dair hesabatlar*. <https://vet.edu.gov.az>
6. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Rəsmi Sahifəsi. (n.d.). *Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının inkişafı ilə bağlı sərəncamlar və çıxışlar*. <https://president.az>
7. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi. (n.d.). *İnvestisiya təşviqi sənədləri, dövlət proqramları və iqtisadi göstəricilər*. <https://economy.gov.az>
8. Azərbaycan Respublikasının Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi. (n.d.). *Qarabağ regionunda rəqəmsallaşma və nəqliyyat infrastruktur layihələri*. <https://mincom.gov.az>
9. Əhmədov, S. (2022). *Postmünaqişə dövründə Qarabağda turizmin inkişafı imkanları*. Bakı: İqtisad Universiteti Nəşriyyatı.
10. Həsənov, A., & Məmmədova, S. (2023). *Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda turizm klasterlərinin təşkili*. Bakı: AMEA İqtisadiyyat İnstitutu.
11. Karabakh.travel. (n.d.). *Qarabağ üzrə turizm marşrutları, təkliflər və informasiya mərkəzləri*. <https://karabakh.travel>
12. Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi (KOBİA). (n.d.). *Turizm sahəsində dəstəklənən layihələr və sahibkar təşviqləri*. <https://kobias.gov.az>

Daxil oldu: 12.02.2025

Qəbul edildi: 15.05.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/48/172-175>

İlahə Hüseynova

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
magistrant

<https://orcid.org/0009-0006-9222-8126>
huseynova.ilaha.nizami.2023@unec.edu.az

Vergi öhdəliklərinə əməl olunmasına təsir edən amillər

Xülasə

Vergi uyğunluğu, yalnız iqtisadi və mali faktorlarla məhdudlaşmayan, eyni zamanda psixoloji, sosial və hüquqi aspektləri də əhatə edən kompleks və çoxölçülü bir anlayışdır. Fərdlərin və müəssisələrin vergilərini könüllü şəkildə ödəməyə yönəlmiş davranış və münasibətlərinə təsir edən amillər müxtəlifdir və bu faktorlar ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi, hüquqi infrastruktur, mədəni dəyərləri və idarəetmə keyfiyyəti kimi strukturlardan asılı olaraq dəyişə bilər. Əsasən, fərdin gəlir səviyyəsi, tətbiq olunan vergi dərəcələrinin ədalətlik və bərabərlik prinsiplərinə uyğunluğu, vergi öhdəliklərinə əməl olunmaması halında tətbiq ediləcək cəza və sanksiyalar, yoxlamaların intensivliyi və həyata keçirilmə ehtimalı, vergi qanunvericiliyinin aydın və sadə dildə hazırlanması, mövcud qanunvericilikdə olan boşluqlar və ziddiyyətlər, cəmiyyətdə formalaşmış vergi mədəniyyəti və ictimai rəylər vergi uyğunluğuna əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Bundan əlavə, dövlətin və vergi orqanlarının şəffaflığı, hesabatlılığı və ədalətli davranışı da vətəndaşların vergi sisteminə olan inamını formalaşdırır mühüm psixoloji və institusional faktorlardır. Digər tərəfdən, dövrü olaraq həyata keçirilən maliyyə amnistiyası və ya vergi borclarının silinməsi kimi tədbirlər, qısa müddətli müsbət təsir göstərsə də, uzunmüddətli dövrdə vergi ödəyicilərinə ədalətsizlik və sistemə qarşı inamsızlıq yarada bilər. Nəticə etibarilə, vergi uyğunluğunun artırılması üçün yalnız fiskal siyasətlər deyil, eyni zamanda sosial maarifləndirmə, hüquqi islahatlar və idarəetmədə şəffaflıq kimi müxtəlif istiqamətli tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir.

Açar sözlər: vergi uyğunluğu, iqtisadi amillər, qeyri-iqtisadi amillər, öhdəliklər, könüllü ödəmə

İlahə Hüseynova

Azerbaijan State Economic University
Master student

<https://orcid.org/0009-0006-9222-8126>
huseynova.ilaha.nizami.2023@unec.edu.az

Factors Affecting Compliance With Tax Obligations

Abstract

Tax compliance is a complex and multidimensional concept that is not limited to economic and financial factor but also encompasses psychological, social and legal aspects. The behaviors and attitudes of individuals and businesses toward voluntarily fulfilling their tax obligations are influenced by a wide range of factors, which may vary depending on a country's socio-economic development level, legal infrastructure, cultural values and governance quality. Primarily, factors such as an individual's income level, the fairness and equity of applicable tax rates, the severity of penalties for non-compliance, the likelihood and intensity of tax audits, the clarity and simplicity of tax legislation, existing legal loopholes and contradictions, as well as the prevailing tax culture and public opinion within society, all significantly affect tax compliance. In addition, the transparency, accountability, and fairness of the state and tax authorities represent critical psychological and institutional factors that shape citizens' trust in the tax system.

On the other hand, periodically implemented financial amnesties or tax debt write-offs, while they may have short-term positive effects, can lead to perceptions of injustice and mistrust in the system over the long term. Consequently, enhancing tax compliance requires not only effective fiscal policies but also the implementation of multidimensional measures, such as public awareness campaigns, legal reforms and increased transparency in governance.

Keywords: *tax compliance, economic factors, non-economic factors, obligations, voluntary payment*

Giriş

Vergi sistemi dövlətin maliyyə dayanıqlığını təmin edən əsas alətlərdən biridir. Bu sistemin səmərəli şəkildə işləməsi isə birbaşa olaraq vergi ödəyicilərinin vergi öhdəliklərinə əməl etmə səviyyəsindən, yəni vergi uyğunluğundan asılıdır. Vergi uyğunluğu yalnız iqtisadi və hüquqi mexanizmlərlə izah oluna bilməyən, eyni zamanda psixoloji, sosial və institusional amillərin təsirində formalaşan kompleks bir davranış nümunəsidir. Müasir DÖVRDƏ dövlətlər üçün vergi uyğunluğunun artırılması yalnız gəlir toplama baxımından deyil, həm də ictimai ədalətin və dövlət-vətəndaş münasibətlərinin gücləndirilməsi baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Bu səbəbdən, vergi uyğunluğuna təsir göstərən müxtəlif faktorların öyrənilməsi və təhlili, daha effektiv vergi siyasətinin formalaşdırılması üçün mühüm elmi və praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqat

Bir ölkədə dövlət idarəçiliyi və maliyyə bürokratiyasının quruluşu vətəndaşların vergi öhdəliklərinə riayət edib-etməməsində birbaşa rol oynaya bilər. Dövlət şəffaf və hesabatlı idarəçilik prinsiplərinə əməl etdikdə, insanlar vergilərinin necə xərcləndiyini görərək dövlətə olan etimadlarını artırır. Bu isə dövlət idarəçiliyinə müsbət münasibət formalaşdırır. Eyni zamanda, vergi orqanlarının vətəndaşlara yanaşması, göstərilən ictimai xidmətlərin keyfiyyəti, iqtisadi sabitlik və korrupsiya barədə təsəvvürlər də vergi uyğunluğuna təsir edən amillərdəndir. Dövlətin qəbul etdiyi siyasətlər cəmiyyətin idarəetməyə baxışını müəyyən edir. Vergi sistemi sadə, şəffaf, texnoloji yeniliklərlə dəstəklənən və vətəndaşlarla açıq ünsiyyət yaradan olmalıdır ki, vergi ödəmək asanlaşsın. Çünki məcburi ödənişlər insanlarda psixoloji yük yaradır; insanlar mürəkkəb prosedurlardan yayınmağa meyllidirlər. Buna görə də vergiləndirmə prosesi mümkün qədər sadə və anlaşılan olmalıdır. Bundan başqa, fərdi vergi ödəyiciləri ilə empatiya əsasında, müştəri yönümlü ünsiyyət qurmaq qarşılıqlı etimadı artırır və vergi uyğunluğunu dəstəkləyir. Bu isə vergi itkilərinin qarşısını almağa və ya onları minimuma endirməyə kömək edir (Akdoğan, 2023).

Vergi uyğunluğuna təsir edən əsas amillərdən biri də vergi yığım və xərclənməsi səlahiyyətini əlində saxlayan siyasi hakimiyyətin cəmiyyətdəki nüfuzudur. Dövlət qərarlarının necə qəbul edilməsi, vətəndaşların bu proseslərə nə dərəcədə cəlb olunması, ictimai resursların necə istifadə olunması insanların dövlətə olan inamını birbaşa formalaşdırır. İctimai xərclərdə lazımsız bürokratiya, vəsait israfı və ya korrupsiya kimi neqativ hallar vergi ödəyicilərinin verdikləri vergilərin əvəzində haqq aldıklarına dair qənaətlərinə təsir göstərir. Həmçinin ictimai xidmətlərin keyfiyyəti, bu xidmətlərin göstərilmə tərz, dövlətin legitimliyi və fərdlərin dövlət hakimiyyətinə bağlılığı kimi faktorlar vergi uyğunluğunu başa düşmək üçün insan-dövlət münasibətləri çərçivəsində nəzərdən keçirilməlidir (Karaca, Oktay, Yemez, 2020).

İqtisadi vəziyyət vətəndaşların vergi ilə bağlı münasibətlərinə birbaşa təsir edir. Ümumilikdə ölkənin rifah səviyyəsi, qiymət artımlarının insanların gündəlik həyatına təsiri və dövlətin xərclərinin nə dərəcədə məqsəduyğun olduğu barədə qəbul edilən fikirlər verginin onlarda yaratdığı təəssüratı müəyyən edir. Əgər insanlar maddi çətinlik çəkir və ya vergilərinin düzgün istifadə olunduğuna inanmırlarsa, vergi ödəmək istəyi zəifləyə bilər. Buna görə iqtisadi sabitlik və dövlət idarəçiliyinə inam vergi öhdəliklərinin könüllü şəkildə yerinə yetirilməsində əsas amillərdən hesab olunur (Hocaoğlu, Koca, Behdioğlu, Demirhan, 2023).

Vergi şüurunun cəmiyyətdə formalaşması üçün iqtisadi şərtlər böyük rol oynayır. Fərdlərin gəlir səviyyəsi, iş imkanları, vergi yükünün ağırlığı, tətbiq olunan vergi dərəcələrinin ədalətli olub-olmaması və qeyri-rəsmi iqtisadiyyatın yayılması bu prosesi birbaşa təsir edən amillərdəndir.

Araşdırmalar göstərir ki, həm şəxsi gəlirlərin, həm də vergi dərəcələrinin artması vergi ödəməyə könüllüluüyü azaldır və vergi qaçaqçılığı halları artır. Bu da iqtisadi göstəricilərin fərdlərin vergi davranışları üzərində nə qədər əhəmiyyətli təsirə malik olduğunu göstərir (Kılıç, Aytaç, 2019).

İnflyasiya da vergi kimi fərdlərin satınalma gücünü azaldır. İqtisadiyyatda inflyasiya bəzən dolayı vergi növü kimi qiymətləndirilir. İnflyasiya vergisi, nağd pul saxlayan şəxslərin varlığının real dəyərinin azalması ilə nəticələnir və bu, dolayısı ilə gəlirə təsir edir. Bu təsir saxlama müddəti və məbləğindən asılı olaraq artır. Dövlət valyutasının satınalma gücünün azalması inflyasiya vergisi kimi qəbul edilir. Dolayı vergi olması səbəbindən bu vergi növü birbaşa hiss olunmur və psixoloji olaraq ənənəvi vergilərə nisbətən daha az reaksiyaya səbəb olur (Akdoğan, 2023).

Qeyri-rəsmi iqtisadiyyat həm qanuni, həm də qeyri-qanuni yollardan həyata keçirilən, rəsmi statistikalara daxil edilməyən iqtisadi fəaliyyətləri ifadə edir. Vergi baxımından isə bu, gəlirin qəsdən bəyan edilməməsi deməkdir. Bu cür davranışlar vergi qaçaqçılığına səbəb olur, dövlətin vergi gəlirlərində azalmaya, bazarda ədalətsiz rəqabətə və gəlir bölgüsündə bərabərsizliyə yol açır (Karaca, Oktay, Yemez, 2020).

Dövlət büdcəsində yaranan kəsirləri aradan qaldırmaq üçün mövcud vergi növlərinin dərəcələri artırılır və ya yeni vergilər tətbiq edilir. Bu isə vergilərini düzgün ödəyən şəxslər üzərində əlavə yük yaradaraq onların vergi ödəməyə olan könüllü bağlılığını azalda bilər. Nəticədə vergi sisteminə olan inam zədələnir və bu şəxslər də zamanla vergi qaçaqçılığına meyllənə bilərlər. Bu zəncirvari təsir cəmiyyət üzrə vergi uyğunluğunu ciddi şəkildə mənfi təsir edir. Vergi aflarının tez-tez tətbiqi və cəzaların kifayət qədər caydırıcı olmaması vergi uyğunluğu mədəniyyətinin inkişafına mane olur. Lakin düzgün həyata keçirildikdə həm vergi afları, həm də cəza tədbirləri vergi şüurunun formalaşmasında faydalı ola bilər (Dolbun, 2019).

Gəlirin bölgələr üzrə yenidən bölüşdürülməsi yerindən idarəetmə əsaslı vergi sistemlərində vergi ödəyicilərinin ödəmə həvəsini artırır. Əgər vətəndaşlar verdikləri vergilərlə aldıkları xidmətlər arasında balans olduğunu hiss edərlərsə, bu fərq aradan qalxır. Yerindən idarəetmə bölgələrarası maliyyə transferlərinin şəffaflığını artırır və yerli siyasi fəaliyyətləri gücləndirir. Bu isə iki cür nəticəyə gətirib çıxara bilər: birincisi, vətəndaşlar bölgələr arası fərqliliyi müəyyən həddə qədər qəbul edərlərsə, bölgələrarası maliyyə dəstəyi azalır; ikincisi, zəngin bölgələrdə yaşayanlar vergi ödəməyə qarşı daha laqeyd ola bilərlər. Güclü transferlərin olduğu ölkələrdə yüksək vergi gəlirlərinə malik bölgələrdə vergi şüuru zəif olur. Bu neqativ təsir mərkəzləşdirilmiş sistemlərdə daha qabarıq görünür, çünki bölgələrarası gəlir fərqləri daha aydın olur (Kaval, 2022).

İnsanların vergilərini ödəmə qərarlarını yalnız maddi səbəblərlə izah etmək düzgün olmaz. Vergi ödəmə davranışında iqtisadi amillərlə yanaşı psixoloji, mədəni, ahlaki, dini və siyasi faktorlar da böyük rol oynayır. İnsanların vergi ilə bağlı davranışı onların bu məsələyə necə yanaşmalarından asılıdır. Məsələn, cəmiyyətə qarşı məsuliyyət hissi olan şəxs vergisini ödəmədikdə özünü günahkar hiss edə bilər, lakin əgər ödənilən verginin qarşılığında kifayət qədər xidmət almırsa, vergi ödəməkdən yayına bilər. Dövlətin tez-tez vergi affı tətbiq etməsi isə insanların ahlaki dəyərlərində zəifləməyə və vergidən yayınma hallarının artmasına səbəb olur. Belə hallarda vergi ödəyənlər özlərini ədalətsiz vəziyyətdə hiss edə bilər və bu, ümumi vergi intizamına mənfi təsir göstərir (Avcı, 2022).

Əxlaq, insanların doğru və yanlış davranışları müəyyən edən dəyərlər sistemidir və vergini ödəmək məsuliyyəti cəmiyyətdə yüksək əxlaqi dəyər kimi qəbul olunarsa, vergi ödəməyə könüllü uyğunluq artır. Mədəniyyət isə insanların dəyərlərini, inanclarını və davranış formalarını müəyyən edir, bu da vergi ödəmə davranışlarına təsir edir. Qanunlar və institusional qurumlar isə insanların vergi ödəmə vərdişlərini tənzimləyir; ədalətli, şəffaf və sabit qanunvericilik mühitində vergi ödəyənlərin dövlətə inamı və vergiyə uyğunluğu artır (Bilgin, 2011).

Dini inanclar da vergi ödəmə davranışında əhəmiyyətlidir. Məsələn, İslamda zəkat dini bir borc kimi qəbul edilir və maliyyə məsuliyyətini ifadə edir. Siyasi sistemin şəffaflığı və idarəetmənin ədaləti vergi ödəmə söylərinə təsir edir; demokratik və iştirakçı idarəetmə şəraitində insanlar vergiyə daha çox sahib çıxırlar.

Vergi qanunlarındakı dəyişikliklər mükəlləflərin davranışına təsir edir. Aydın və ədalətli qanunlar vergi ödəməyə təşviq edərkən, qeyri-müəyyən və ədalətsiz dəyişikliklər vergi yayınına səbəb ola

bilər. Eyni zamanda, şəxsi məlumatların qorunması da vergi ödəmə münasibətinə təsir edir; gizlilik təmin edilərsə, mükəlləflərin dövlətə güvəni artır, lakin tam qapalı sistem şəffaflığa zərər verə bilər. Vergi affları kimi tədbirlər qısa müddətdə dövlət gəlirlərini artırırsa da, uzun müddətdə vergi intizamını zəiflədə və mükəlləflər arasında ədalətsizlik hissi yarada bilər (Türkay, 2019).

Nəticə

Vergi ödəmə davranışı yalnız iqtisadi və maliyyə faktorlarına əsaslanmır, eyni zamanda insanın psixoloji, sosial, mədəni və əxlaqi xüsusiyyətləri ilə sıx bağlıdır. İnsanların vergi ödəməyə münasibətində fərdi psixoloji qavrayış, sosial mühit, mədəni dəyərlər, dini inanclar və siyasi sistemin legitimliyi kimi çoxsaylı amillər rol oynayır. Məsələn, vergi ödəmə məsuliyyətini əxlaqi və sosial bir borc kimi qəbul edən cəmiyyətlərdə vergi intizamı daha yüksək olur. Eyni zamanda, dövlətin ədalətli, şəffaf və effektiv idarə olunması və vergilərin ictimai fayda üçün istifadə edilməsi barədə inam vergi ödəyicilərinin könüllü uyğunluğunu artırır. Digər tərəfdən, vergi qanunlarının tez-tez dəyişməsi, vergi afflarının yayılması və şəffaflığın zəif olması vergi ödəyiciləri arasında güvənsizlik və ədalətsizlik hissi yaradır. Bu da vergidən yayınma və qeyri-qanuni fəaliyyətlərin artmasına gətirib çıxara bilər. Məsələn, vergi afflarının normallaşması, vergi ödəyicilərinə gələcəkdə yenidən belə imkanların yaranacağına dair gözlənti formalaşdırır ki, bu da vergi intizamına mənfi təsir göstərir. Nəticə olaraq, vergi siyasətinin uğurlu olması üçün yalnız qanunvericiliklə kifayətlənmək yox, həm də insanların davranışlarını, sosial-mədəni kontekstlərini, dini və siyasi faktorları nəzərə almaq lazımdır. Dövlətin şəffaf, ədalətli və məsuliyyətli idarəçiliyi, vətəndaşlarla effektiv ünsiyyət və vergi ödənişlərinin faydalarının ictimaiyyətə açıq olması vergi ödəmə intizamını gücləndirir, vergidən yayınmanın qarşısını alır və ümumi iqtisadi sabitliyə töhfə verir. Bu yanaşma vergi sistemində həm hüquqi tənzimləmələrin, həm də insan amilinin balanslaşdırılmış şəkildə nəzərə alınmasını tələb edir ki, bu da uzunmüddətli perspektivdə dövlətin gəlirlərinin artmasına və cəmiyyətin rifahına xidmət edə.

Ədəbiyyat

1. Akdoğan, M. (2023). *Sosial və mədəni amillərin vergi ödəmə davranışına təsiri*.
2. Altındağ, M. (2017). *Vergi qanunvericiliyində edilən dəyişikliklərin vergi ödəyicilərinin davranışına təsiri*.
3. Armağan, Y. (2007). *Vergi məxfiliyi və onun vergi uyğunluğuna təsiri*.
4. Avcı, M. (2020). *Vergi qanunları və vergi ödəyicisinin davranışı*.
5. Avcı, M., Taşdemir, İ., & Kılıç, E. (2022). *Dini amillərin vergi ödəmə davranışına təsiri*.
6. Bilgin, H. (2011). *Mənəvi amillər və vergiyə riayət*.
7. Dolbun, A. (2019). *Vergi ödəmə davranışının psixoloji və hüquqi ölçüləri*.
8. Əliyev, R. (2020). Azərbaycanca vergi mədəniyyəti və vergi ödəmə davranışı. *Bakı Dövlət Universiteti İqtisadiyyat Fakültəsi Elmi İşləri*.
9. Hasanov, F. (2018). Vergi qanunvericiliyinin mükəllif davranışına təsiri. *Azərbaycan Vergi Xidməti Jurnalı*, 12(3), 45–58.
10. Hocaoglu, Y., Koca, B., Behdioğlu, M., & Demirhan, H. (2023). *Vergi amnistiyası və onun vergi intizamına təsiri*.
11. Karaca, A., Oktay, O., & Yemez, A. (2020). *Vergi amnistiyasının vergi ödəyicisinin davranışına təsiri*.
12. Kılıç, E., & Aytaç, M. (2019). İnstitusional amillər və vergi ödəmə davranışı.
13. Türkay, S. (2019). *Dövlət idarəçiliyi və vergi ödəmə münasibəti*.
14. Yurdakul, F. (2023). *Psixoloji amillər və vergi ödəmə davranışı*.

Daxil oldu: 09.02.2025

Qəbul edildi: 27.05.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/48/176-180>

Zaur Əlizadə

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
magistrant

<https://orcid.org/0009-0001-2672-8855>
elizadezaur@gmail.com

Opportunities and Challenges for Sustainable Economic Development in Azerbaijan

Abstract

This research paper evaluates the perspectives of sustainable development in Azerbaijan, particularly focusing on the country's efforts in economic diversification, environmental challenges, and the role of the oil and gas industry. The study highlights the importance of balancing economic growth with environmental sustainability and social equity, aiming to provide practical recommendations for enhancing sustainability in Azerbaijan. By examining the current state of economic diversification, identifying the challenges and opportunities in sectors such as renewable energy and agriculture and analyzing government policies aimed at promoting sustainable development, this paper seeks to offer valuable insights for policymakers and researchers.

Keywords: *sustainable development, renewable energy, Azerbaijan Economy, oil and gas industry, green technology, environmental sustainability*

Zaur Alizadeh

Azerbaijan State Economic University
Master student

<https://orcid.org/0009-0001-2672-8855>
elizadezaur@gmail.com

Azərbaycanda Davamlı iqtisadi inkişaf üçün imkanlar və problemlər

Xülasə

Bu tədqiqat işi Azərbaycanda davamlı inkişaf perspektivlərini qiymətləndirir, xüsusən də ölkənin iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, ekoloji çağırışlar və neft və qaz sənayesinin rolu sahəsində söylərinə diqqət yetirir. Tədqiqat Azərbaycanda davamlılığın artırılması üçün praktiki tövsiyələr vermək məqsədi ilə iqtisadi artımın ekoloji davamlılıq və sosial ədalətlə tarazlaşdırılmasının vacibliyini vurğulayır. İqtisadiyyatın şaxələndirilməsinin cari vəziyyətini araşdıraraq, bərpa olunan enerji və kənd təsərrüfatı kimi sektorlardakı çətinlikləri və imkanları müəyyən etməklə və davamlı inkişafı təşviq etməyə yönəlmiş hökumət siyasətini təhlil etməklə bu sənəd siyasətçilər və tədqiqatçılar üçün dəyərli fikirlər təqdim etməyə çalışır.

Açar sözlər: *davamlı inkişaf, bərpa olunan enerji, Azərbaycan iqtisadiyyatı, neft və qaz sənayesi, yaşıl texnologiya, ekoloji davamlılıq*

Introduction

The idea of sustainable development has become increasingly significant worldwide as countries acknowledge the importance of balancing economic growth with environmental and social factors. Azerbaijan, traditionally reliant on its natural resources, finds itself at a pivotal moment as it seeks to transition towards a more diversified and sustainable economic framework. This research is pertinent as it explores the nation's efforts to lessen its reliance on oil and gas, broaden its economic base, and tackle the environmental issues arising from resource extraction.

Research

The goal of this paper is to assess Azerbaijan's current trajectory towards sustainable development, emphasizing the challenges and opportunities within key sectors such as agriculture, renewable energy, and technology. Additionally, the study examines the continued influence of the oil and gas sector on the country's economic structure and the implications this has for long-term sustainability.

Sustainable Economy Background

Sustainable economy is a concept born out of the need to address the long-term consequences of economic activities that damage the environment and disrupt social equality. Traditionally, economies have prioritized short-term growth, often neglecting the environmental and social costs of this growth. However, the growing realization of finite natural resources, environmental degradation, and social inequity has led to the development of models that aim to balance economic prosperity with environmental stewardship and social justice.

The Brundtland Commission's 1987 report, *Our Common Future*, introduced the modern understanding of sustainable development, defining it as development that "meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs." This shift in thinking has guided global sustainability initiatives, including the United Nations' Sustainable Development Goals (SDGs), which emphasize interconnectedness in achieving economic, environmental, and social sustainability.

A sustainable economy is one that strives to balance these elements while maintaining natural resources for future generations. It involves the adoption of policies that promote efficiency, equity, and environmental responsibility. For countries like Azerbaijan, which have relied heavily on natural resource extraction, transitioning to a sustainable economy is both a challenge and an opportunity to build a more resilient future.

Azerbaijan's Economic Landscape

Historically, Azerbaijan's economy has been heavily reliant on its oil and gas sector, which has been the main driver of its economic growth. With abundant reserves in the Caspian Sea, Azerbaijan has generated significant revenues from exporting oil and gas. In 2022, oil and gas accounted for nearly 90% of the country's total exports (State Statistical Committee of Azerbaijan, 2022). These revenues have allowed for considerable investments in infrastructure, public welfare, and economic modernization.

However, the fluctuations in global oil prices have made Azerbaijan's economy vulnerable to external disruptions. For instance, the dramatic fall in oil prices during the 2020 COVID-19 pandemic had a major impact on the country's economic stability (World Bank, 2020). Similarly, the 2014 oil price drop highlighted the dangers of relying too heavily on a single industry, which led the Azerbaijani government to recognize the importance of diversifying the economy (International Monetary Fund, 2014).

Since 2021, the government has made significant efforts to reduce this dependence, focusing on diversifying the economy by investing in sectors like agriculture, tourism, and information technology (IT). For instance, in 2022, the non-oil sector made up more than 60% of the gross domestic product (GDP) (Central Bank of Azerbaijan, 2022). The agricultural sector saw a growth rate of about 5.5% in 2021 (Ministry of Agriculture of Azerbaijan, 2021), while the tourism industry experienced a strong recovery in 2022, with nearly 3 million foreign visitors to Azerbaijan, nearing pre-pandemic levels (State Tourism Agency of Azerbaijan, 2022).

Azerbaijan also possesses considerable potential in the renewable energy sector. In 2023, the country allocated \$2 billion to renewable energy projects, making significant progress in the development of solar and wind energy (Ministry of Energy of Azerbaijan, 2023). These initiatives are expected to play a key role in supporting the country's long-term sustainable economic growth. Ongoing renewable energy projects are expected to contribute significantly to both environmental conservation and economic diversification. As a result, Azerbaijan's economy is gradually shifting away from an oil-dependent model, embracing a more diverse and sustainable future.

Challenges of Economic Diversification in Azerbaijan

Although Azerbaijan has made some progress in diversifying its economy, it continues to face significant challenges. These challenges can be better understood through practical examples:

Institutional Inefficiencies: While there are policies in place to support economic diversification, the implementation of these policies is often hindered by bureaucratic obstacles and a lack of coordination between different government bodies. For example, in the agricultural sector, despite government programs aimed at supporting growth, delays in the distribution of subsidies, improper allocation of resources, and inefficiencies in reaching farmers have been problematic (Ministry of Agriculture of Azerbaijan, 2021). This hampers the ability to stimulate real growth in non-oil sectors. As a result, financial resources designated for these areas are often misallocated, slowing down overall economic development (State Statistical Committee of Azerbaijan, 2022).

Infrastructure Challenges: The agricultural sector holds significant potential for diversification, but it faces several infrastructure-related issues. Outdated farming techniques, insufficient irrigation systems, and low adoption of modern technologies restrict productivity (Ministry of Agriculture of Azerbaijan, 2021). Additionally, the sector's competitiveness in global markets is undermined due to these infrastructural shortcomings. Similarly, Azerbaijan's tourism sector struggles with a lack of adequate infrastructure. For instance, the underdevelopment of accommodation and transportation facilities in popular tourist areas limits the country's ability to fully capitalize on its tourism potential, especially when compared to neighboring countries with better infrastructure (State Tourism Agency of Azerbaijan, 2022).

Dutch Disease Effect: Azerbaijan's economy suffers from what is known as the "Dutch Disease," a phenomenon where the strength of the national currency, driven by oil exports, reduces the competitiveness of other sectors. In the early 2000s, the country benefited greatly from oil revenue, which strengthened the economy but weakened other sectors (International Monetary Fund, 2014). As oil prices rose, the national currency appreciated, making non-oil exports more expensive and less attractive in global markets (Central Bank of Azerbaijan, 2022). This has made Azerbaijan's agriculture and manufacturing sectors less competitive, with higher production costs resulting from the stronger manat. This situation has slowed down diversification efforts and made it difficult to stimulate growth in non-oil sectors (International Monetary Fund, 2014). These challenges present significant hurdles for the Azerbaijani government, highlighting the need for further reforms and stronger measures to accelerate economic diversification.

Sustainable Development Initiatives in Azerbaijan

Azerbaijan has acknowledged the importance of sustainable development and has taken significant steps to align its national priorities with global sustainability frameworks. In 2021, the Azerbaijani government introduced the *Azerbaijan 2030: National Priorities for Socio-Economic Development* document, which outlines the country's key goals for achieving sustainable growth. These priorities emphasize innovation, infrastructure development, and regional integration as critical components of Azerbaijan's long-term development (President.az, 2021).

Among these priorities, reducing the economy's dependence on oil and gas, promoting green technologies, and advancing renewable energy projects are especially important. Since 2020, Azerbaijan has made notable efforts to develop non-oil sectors, including agriculture, tourism, information technology, and clean energy (Ministry of Energy of Azerbaijan, 2023). The country is particularly focusing on the growth of renewable energy to diversify its energy mix and decrease carbon emissions.

In line with these goals, the government has made significant investments in wind, solar, and hydroelectric power. One of the most prominent examples is the Garadagh Solar Power Plant, which was commissioned in 2023. It is now one of the largest solar energy producers in Azerbaijan, playing a crucial role in increasing the share of renewable energy in the country's energy mix (Ministry of Energy of Azerbaijan, 2023). This initiative not only promotes the production of environmentally clean energy but also helps diversify the country's economy.

In addition, Azerbaijan is working on expanding its wind energy capacity. Several wind energy projects are being developed in the northern and western regions of the country. These projects aim

to optimize the use of Azerbaijan's natural resources while increasing energy independence (Ministry of Energy of Azerbaijan, 2023). Furthermore, the government has set ambitious targets to double the country's wind energy production capacity from 500 MW to 1,000 MW by 2022, with new wind farms under construction.

Moreover, Azerbaijan is making strides in the field of hydroelectric power. The capacity of existing hydroelectric plants is being increased, and new projects are being implemented on various rivers. These efforts not only contribute to the country's energy security but also play a vital role in reducing carbon emissions and preserving the environment (Ministry of Energy of Azerbaijan, 2023).

Azerbaijan's sustainable development initiatives, particularly in renewable energy, are critical steps toward achieving both local and global environmental and economic sustainability. The government's primary aim is to expand the potential of renewable energy sources, both domestically and on the international stage, to make the economy stronger and more resilient. These steps are also enhancing the country's competitiveness in the global energy market, solidifying Azerbaijan's position as a key energy supplier internationally (Ministry of Energy of Azerbaijan, 2023).

Oil and Gas Dependency

The oil and gas sector continues to play a vital role in Azerbaijan's economy, contributing a significant share to its GDP and exports. In 2022, approximately 90% of Azerbaijan's total exports were from oil and gas products (State Statistical Committee of Azerbaijan, 2022). However, this dependency also brings risks. The global energy market is volatile, and fluctuations in oil prices can directly impact the country's economic stability. For instance, the collapse of oil prices in 2014 exposed the vulnerabilities associated with over-reliance on a single sector (International Monetary Fund, 2014). Additionally, environmental concerns related to oil extraction and resource management have become increasingly important issues (World Bank, 2020).

To address these challenges, Azerbaijan must focus on diversifying its economy to reduce dependence on oil and gas. While the oil and gas sector will remain important in the foreseeable future, the country must also create new sources of economic growth to ensure its long-term prosperity (Ministry of Economy of Azerbaijan, 2021).

Opportunities in Renewable Energy

Azerbaijan's renewable energy sector holds substantial potential. The country's economically viable and technically feasible renewable energy resources are estimated to have a total potential of 26,940 MW. This includes 3,000 MW from wind energy, 23,040 MW from solar energy, 380 MW from bioenergy, and 520 MW from hydroelectric power from mountain rivers (Ministry of Energy of Azerbaijan, 2023).

Several renewable energy projects have been implemented to harness this potential. A significant portion of Azerbaijan's renewable energy potential comes from wind energy, particularly in the **Khizi-Absheron** region. The "**Khizi-Absheron**" **Wind Power Plant**, one of Azerbaijan's largest wind energy projects, has a capacity of 240 MW. Located in the Khizi district along the Absheron Peninsula, the station takes advantage of the area's strong winds to generate electricity (Ministry of Energy of Azerbaijan, 2023).

This project represents a key step in strengthening Azerbaijan's non-oil sector and increasing its share of renewable energy production. The energy produced by the "**Absheron Wind Station**" meets the local demand and also contributes to the country's energy independence by supplying power to the global market. In addition, it plays a significant role in reducing carbon emissions, further supporting Azerbaijan's environmental goals (Ministry of Energy of Azerbaijan, 2023).

Moreover, the "**Garadagh**" **Solar Power Plant** is another major renewable energy project with a capacity of 230 MW. This plant is crucial for increasing the use of solar energy in Azerbaijan and contributes to the country's broader efforts to diversify its energy sources (Ministry of Energy of Azerbaijan, 2023).

In addition to wind and solar power, hydroelectric power projects are also critical to Azerbaijan's renewable energy landscape. The "**Khudafarin**" and "**Giz Galasi**" hydroelectric power stations are examples of important projects contributing to the development of the renewable energy sector. The **Xudafərin Hydroelectric Power Station**, commissioned in 2022, is located on the border between

Azerbaijan and Iran. With a capacity of 50 MW, it is built on the Khudafarin Reservoir and strengthens the energy supply in Azerbaijan's southern region (Ministry of Energy of Azerbaijan, 2022). This project not only enhances energy supply but also promotes efficient use of water resources and environmental protection.

The **Giz Galasi Hydroelectric Power Station**, launched in early 2023, has a capacity of 35 MW. Located on the Araz River in eastern Azerbaijan, it contributes to meeting the energy needs of the local population and positively impacts the regional economy (Ministry of Energy of Azerbaijan, 2023). This project also helps increase clean energy production and reduce carbon emissions, further contributing to Azerbaijan's sustainable development goals.

These and other renewable energy projects are making significant contributions to Azerbaijan's energy security. They enhance local energy production while providing environmentally clean energy. These initiatives are key drivers of long-term economic diversification and sustainable development in Azerbaijan.

Conclusion

Azerbaijan is at a crossroads in its economic development. While its reliance on oil and gas has driven substantial growth, the country faces significant challenges in building a sustainable future. Economic diversification, particularly through investments in renewable energy, agriculture, and technology, offers a path to reduce Azerbaijan's dependence on oil and ensure long-term prosperity.

By continuing to invest in non-oil sectors and promoting sustainable practices, Azerbaijan can position itself as a leader in sustainable development in the region. The government's commitment to diversifying the economy and embracing green technologies will be crucial for building a resilient and sustainable future for the nation.

References

1. Central Bank of Azerbaijan. (2022). *Annual report on Azerbaijan's GDP composition*.
2. International Monetary Fund. (2014). *Oil price decline and its impact on Azerbaijan's economy*.
3. Ministry of Agriculture of Azerbaijan. (2021). *Agricultural growth report*.
4. Ministry of Energy of Azerbaijan. (2022). *Xudafarin hydroelectric power station overview*. Retrieved from <https://minenergy.gov.az/>
5. Ministry of Energy of Azerbaijan. (2023). *Renewable energy initiatives and projects*. Retrieved from <https://minenergy.gov.az/>
6. Ministry of Energy of Azerbaijan. (2023). *Renewable energy investment and projects in Azerbaijan*.
7. Ministry of Energy of Azerbaijan. (2023). *Renewable energy potential and projects in Azerbaijan*. Retrieved from <https://minenergy.gov.az/>
8. President.az. (2021). *Azerbaijan 2030: National priorities for socio-economic development*. Retrieved from <https://president.az/>
9. State Statistical Committee of Azerbaijan. (2022). *Annual foreign trade report*.
10. State Tourism Agency of Azerbaijan. (2022). *Tourism recovery in Azerbaijan post-pandemic*.
11. World Bank. (2020). *COVID-19 and its economic impact on Azerbaijan*.
12. World Commission on Environment and Development. (1987). *Our common future* [The Brundtland Report]. Retrieved from <https://www.are.admin.ch/are/en/home/media/publications/sustainable-development/brundtland-report.html>

Received: 13.03.2025

Accepted: 13.05.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/48/181-184>

Toğrul Kazımlı

Bakı Dövlət Universiteti
<https://orcid.org/0009-0006-1689-1305>
togrul.kazimli98@gmail.com

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan maarifçilərinin sosioloji baxışları

Xülasə

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan maarifçilərinin sosioloji baxışları milli özünüdərkən və maarifçilik hərəkatının formalaşması ilə səciyyələnir. Bu dövrdə Azərbaycan ziyalıları maarifçilik ideyalarını cəmiyyətin inkişafının əsas vasitəsi kimi qəbul edir və cəmiyyəti modernləşdirmək məqsədilə müxtəlif sosial məsələlərə dair fəal müzakirələr aparırdılar. Onların əsas məqsədi xalqın təhsil səviyyəsini yüksəltmək, milli şüuru formalaşdırmaq və müasir elmlərə əsaslanan maarifçilik ideyalarını yaymaq idi. Maarifçilər ictimai ədalət, bərabərlik, insan hüquqları və sosial rifah kimi mövzuları müzakirə edərək, cəmiyyətin tərəqqisinə nail olmağa çalışırdılar. Azərbaycan maarifçiləri - Həsən bəy Zərdabi, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Cəlil Məmmədquluzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov və başqaları - öz əsərləri və fəaliyyətləri ilə cəmiyyətin sosial problemlərini işıqlandırır, maarifçilik ideyalarını təbliğ edir və cəmiyyətin təhsil səviyyəsinin artırılması üçün mübarizə aparırdılar. Onlar sosial ədalətsizlik, qadın hüquqları, kasıblıq və təhsil kimi problemləri müzakirə edərək, bu problemlərin həlli üçün maarifçiliyi əsas vasitə kimi görürdülər.

Maarifçilərin sosioloji baxışları həm də milli kimliyin formalaşması və milli birliyin gücləndirilməsi ilə bağlı idi. Onlar milli mədəniyyəti, dili və adət-ənənələri qoruyaraq, Azərbaycan xalqının dünyagörüşünü zənginləşdirməyə çalışırdılar. Maarifçilər hesab edirdilər ki, cəmiyyətin tərəqqisi yalnız elmin, maarifin və təhsilin inkişafı ilə mümkündür.

Bu dövrün maarifçilərinin sosioloji baxışları Azərbaycan cəmiyyətinin modernləşməsi və milli özünüdərkən güclənməsi istiqamətində mühüm rol oynamış və gələcək nəsillərə dərin iz qoymuşdur.

Açar sözlər: *Azərbaycan, sosioloji, XIX əsr, milli, maarifçilik*

Togrul Kazimli

Baku State University
<https://orcid.org/0009-0006-1689-1305>
togrul.kazimli98@gmail.com

Sociological Views of Azerbaijani Enlighteners at the End of the 19th Century - in the Beginning of the 20th Century

Abstract

The sociological views of Azerbaijani enlighteners at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century are characterized by the formation of national self-awareness and the enlightenment movement. During this period, Azerbaijani intellectuals accepted the ideas of enlightenment as the main means of developing society and actively discussed various social issues in order to modernize society. Their main goal was to raise the level of education of the people, form national consciousness and spread the ideas of enlightenment based on modern sciences. Enlightenment scholars tried to achieve the progress of society by discussing topics such as social justice, equality, human rights and social welfare. Azerbaijani enlighteners – Hasan bey Zardabi, Mahammad Amin Rasulzadeh, Jalil Mammadguluzadeh, Alimardan bey Topchubashov and others – through their works and activities highlighted the social problems of society, promoted the ideas of

enlightenment and fought to increase the level of education of society. They discussed problems such as social injustice, women's rights, poverty and education, and saw enlightenment as the main means of solving these problems.

The sociological views of the enlighteners were also related to the formation of national identity and strengthening national unity. They tried to enrich the worldview of the Azerbaijani people by preserving the national culture, language and traditions. The enlighteners believed that the progress of society is possible only through the development of science, enlightenment and education.

The sociological views of the enlighteners of this period played an important role in the modernization of Azerbaijani society and the strengthening of national self-awareness and left a deep mark on future generations.

Keywords: Azerbaijan, sociology, 19th century, national, enlightenment

Giriş

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan tarixində maarifçilik hərəkatının yüksəlişi və milli özünüdərkini formalaşması ilə səciyyələnən bir dövrdür. Bu dövrdə Azərbaycan ziyalıları və maarifçiləri xalqın təhsil səviyyəsini artırmaq, milli şüuru gücləndirmək və cəmiyyəti müasir biliklərə əsaslanan bir mühitə çevirmək məqsədilə fəal fəaliyyət göstərirdilər. Maarifçilik ideyalarının əsasını cəmiyyətin sosial, mədəni və intellektual səviyyəsinin inkişafı təşkil edir və bu istiqamətdə geniş fəaliyyət göstərən ziyalılar xalqın maarifləndirilməsi üçün müxtəlif üsullardan istifadə edirdilər (Rüstəmov, 2011).

Maarifçilik hərəkatının əsas ideoloji prinsipləri təhsilin genişləndirilməsi, mədəni dəyərlərin qorunması, qadın hüquqlarının müdafiəsi, sosial ədalətin təmin edilməsi və elmin inkişafı ilə bağlı idi. Azərbaycan maarifçiləri arasında Həsən bəy Zərdabi, Cəlil Məmmədquluzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə kimi şəxsiyyətlər xüsusi yer tutur. Onların əsərləri və fəaliyyəti yalnız milli kimliyin formalaşmasına deyil, eyni zamanda cəmiyyətin sosial şüurunun inkişafına da böyük töhfə vermişdir (Məmmədquluzadə, 1906–1931).

Bu dövrdə maarifçilərin sosioloji baxışları cəmiyyətin inkişafını və tərəqqisini təmin etməyin yollarını araşdırmaq məqsədi daşıyırdı. Onlar təhsilin cəmiyyətin inkişafı üçün əsas vasitə olduğunu qəbul edir, xalqı savadlandırmaqla sosial problemlərin həllinə nail olmağı qarşılarına məqsəd qoyurdular (Məmmədova, 2010).

Tədqiqat

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan maarifçilərinin sosioloji baxışlarını təhlil etmək üçün onların ideoloji əsaslarını, cəmiyyəti maarifləndirmək və inkişaf etdirmək istiqamətindəki fəaliyyətlərini və müxtəlif sosial problemlərə yanaşmalarını nəzərdən keçirmək vacibdir. Bu dövrdə Azərbaycan maarifçiləri maarifçilik hərəkatının aparıcı qüvvəsi kimi çıxış edərək, cəmiyyəti elmi biliklərlə tanış etmək, milli mədəniyyəti qorumaq və sosial ədalətə nail olmaq məqsədilə mübarizə aparırdılar. Onların fəaliyyətini üç əsas istiqamətdə təhlil etmək olar: maarifçilik və təhsil, qadın hüquqları və sosial ədalət, milli kimlik və milli şüur (Qasımzadə, 2005).

Həsən bəy Zərdabi "Əkinçi" qəzeti vasitəsilə xalqı maarifləndirmək, kənd təsərrüfatı və digər sahələrdə müasir bilikləri yaymaq üçün maarifçilik fəaliyyəti aparırdı. O, təhsilin əhəmiyyətini vurğulayaraq, insanların elmlə məşğul olmasının cəmiyyətin inkişafını təmin edəcəyini bildirirdi (Əliyev, 2001).

Cəlil Məmmədquluzadə isə "Molla Nəsrəddin" jurnalı vasitəsilə cəmiyyətdəki sosial problemləri və ədalətsizliyi satirik dildə tənqid edirdi. O, xalqın maarifləndirilməsi və sosial ədalətin təmin edilməsi üçün təhsilin və savadlılığın zəruriliyini müdafiə edirdi (Əliyeva, 2015).

Əlimərdan bəy Topçubaşov isə milli məktəblərin yaradılmasını dəstəkləyərək, təhsilin milli dil və mədəniyyət üzərində qurulmasının vacibliyini vurğulayırdı. O, cəmiyyətin inkişafının milli özünüdərkədən başladığını və bu özünüdərkini isə maarifləndirmə yolu ilə təmin ediləcəyini bildirirdi (Əliyev, 2001, s. 6).

Qadın Hüquqları və Sosial Ədalət Maarifçilər yalnız təhsil sahəsində deyil, həm də sosial ədalət və qadın hüquqları məsələlərində də fəal mövqe tutmuşdular. Onların əsərlərində və məqalələrində

qadınların hüquqlarının müdafiəsi, sosial ədalətsizliklərin tənqidi və kasıblığın aradan qaldırılması kimi mövzular geniş şəkildə əks olunurdu (Quliyev, 2016):

Qadın hüquqları sahəsində maarifçilər qadınların təhsilə cəlb olunmasının zəruriliyini vurğulayırdılar. Onlar qadınların cəmiyyətdə fəal rol oynamasını və onların hüquqlarının qorunmasını tələb edirdilər. Cəlil Məmmədquluzadə öz əsərlərində qadınların cəmiyyətdəki mövqeyini tənqid edərək, onların təhsildən kənarda qalmalarının cəmiyyətin inkişafına mane olduğunu göstərirdi (Vəkilov, 2012).

Sosial ədalət məsələlərində maarifçilər kasıblığın və ədalətsizliyin aradan qaldırılması üçün maarifçilik və təhsilin əsas vasitə olduğunu bildirirdilər. Həsən bəy Zərdabi kənd təsərrüfatı işçilərinin sosial vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün müasir texnologiyaların tətbiqini təklif edir, cəmiyyətin aşağı təbəqələrinin də təhsilə çıxışını təmin etməyi zəruri hesab edirdi (Hüseynov, 2008).

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə milli şüurun inkişafını təhsilin əsas vəzifəsi kimi qiymətləndirir, milli məktəblərin və tədris vəsaitlərinin ana dilində hazırlanmasının vacibliyini vurğulayırdı. Onun fikrincə, xalqın milli kimliyi yalnız təhsil vasitəsilə gücləndirilə bilər (Əliyev, 2001).

Həsən bəy Zərdabi ana dilinin təhsil sistemi və maarifçilik fəaliyyətində əsas rol oynamalı olduğunu bildirir, xalqın öz dilində təhsil almasının milli özünüdərk gücləndirəcəyini qeyd edirdi (Məmmədova, 2018).

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan maarifçilərinin sosioloji baxışları cəmiyyətin inkişafı və tərəqqisinə xidmət edən əsas ideoloji istiqamətlərdən birini təşkil etmişdir. Onların təhsilə, milli kimliyə, qadın hüquqlarına və sosial ədalətə dair baxışları Azərbaycan cəmiyyətinin mədəni və intellektual inkişafında mühüm rol oynamışdır (Rəsulzadə, 1991).

Nəticə

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan maarifçilərinin sosioloji baxışları milli kimliyin formalaşması, təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi və sosial ədalətin təmin edilməsi istiqamətində mühüm rol oynamışdır. Maarifçilər maarifçilik hərəkatının aparıcı qüvvəsi kimi çıxış edərək, cəmiyyəti elmi biliklərə, milli dəyərlərə və müasir dünyagörüşünə açıq olmağa çağırırdılar. Onların təhsil, qadın hüquqları və sosial ədalət mövzusunda irəli sürdüyü ideyalar cəmiyyətin tərəqqisinə və milli şüurun inkişafına böyük töhfə vermişdir.

Maarifçilər təhsili cəmiyyətin inkişafının əsas vasitəsi kimi görür, xalqı savadlandırmaqla sosial problemlərin həllinə nail olmağı qarşısına məqsəd qoyurdular. Həsən bəy Zərdabinin kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək və kəndliləri maarifləndirmək təşəbbüsləri, Cəlil Məmmədquluzadənin "Molla Nəsrəddin" jurnalı vasitəsilə sosial ədalətsizliyi tənqid etməsi və Əlimərdan bəy Topçubaşovun milli məktəblərin yaradılmasını müdafiə etməsi bu fəaliyyətin bariz nümunələridir (Zərdabi, 1960).

Maarifçilər qadın hüquqları və sosial bərabərlik məsələlərinə də xüsusi diqqət yetirirdilər. Onlar qadınların təhsilə çıxışını, onların sosial həyatda fəal iştirakını və hüquqlarının qorunmasını müdafiə edirdilər. Qadınların maarifləndirilməsi ilə cəmiyyətdəki sosial ədalətsizliyin aradan qalxacağını bildirirdilər.

Ümumilikdə, Azərbaycan maarifçilərinin sosioloji baxışları cəmiyyəti modernləşdirməyə, milli şüuru formalaşdırmağa və sosial ədaləti təmin etməyə yönəlmişdir. Onların irəli sürdüyü ideyalar və maarifçilik fəaliyyəti Azərbaycan cəmiyyətinin mədəni, sosial və intellektual inkişafına dərin iz buraxmışdır. Bu dövrün maarifçilərinin irsi müasir dövrümüzdə də öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

Ədəbiyyat

1. Babayeva, G. (2020). "Molla Nəsrəddin" jurnalı və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. Filologiya və Sənətsünaslıq, 1, 121–127. https://www.elibrary.az/docs/jurnal/jrn2020_650.pdf
2. Əhmədli, İ. (2003). Azərbaycan ədəbiyyatında satirik üslub və onun cəmiyyətə təsiri. Yazıçı.
3. Əliyev, H. (2001). Azərbaycan maarifçiliyi tarixi. Bakı: Elm nəşriyyatı.
4. Əliyeva, S. (2015). Azərbaycan maarifçilərinin qadın hüquqları ilə bağlı baxışları. Elm və Təhsil.
5. Hüseynov, A. (2008). Milli kimlik və maarifçilik: Azərbaycan nümunəsi. Nurlan.

6. Məmmədov, R. (2010). Azərbaycan maarifçilərinin ictimai-siyasi baxışları. Təhsil.
7. Məmmədova, R. (2018). “Molla Nəsrəddin” jurnalında qadın məsələsi. Elm və Təhsil.
8. Məmmədquluzadə, C. (1906–1931). Molla Nəsrəddin (Jurnal). Tiflis, Təbriz. Elektron versiya: https://archive.org/details/1910_1_42Vikipedi+1Elibrary+1
9. Qasımzadə, F. (2005). Cəlil Məmmədquluzadə və “Molla Nəsrəddin” jurnalı. Yazıçı.
10. Quliyev, A. (2016). Azərbaycan mətbuatında maarifçi fikir. Gəncə: GDU nəşriyyatı.
11. Rəsulzadə, M. Ə. (1991). Əsrimizin Səyavuşu. Azərnəşr.
<https://www.rasulzademuzeyi.org/images/IRS/PDFLER/RSULZADE%20AZERI%20DILINDE/Esrimizin%20Siyavushu.pdf>
12. Rüstəmov, T. (2011). Maarifçilik və milli ideya: Cümhuriyyət dövrünün ideoloji əsasları. Nurlan.
13. Vəkilov, M. (2012). Maarifçilik hərəkatının Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri. Təhsil.
14. Zərdabi, H. B. (1960). Seçilmiş əsərləri (Z. Göyüşov, Tərtibçi). Azərnəşr.
<https://achiqkitab.aztc.gov.az/az/kitablar/hesen-bey-zerdabi-secilmis-eserleriAnl.az+2AAK+2Anl.az+2>

Daxil oldu: 21.03.2025

Qəbul edildi: 21.05.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/48/185-188>

Şəhla Abadova

Azərbaycan Universiteti
<https://orcid.org/0009-0000-8865-2529>
abadovasehla@gmail.com

Münaqişəli gənc ailələr: sosial işin tədqiqat obyektı kimi

Xülasə

Bu tədqiqat işində münaqişəli gənc ailələr sosial işin tədqiqat obyektı kimi araşdırılır. Müasir cəmiyyətlərdə ailədaxili münasibətlərin gərginləşməsi, ailə üzvləri arasında qarşılıqlı anlaşılmaqların artması və boşanma hallarının çoxalması sosial iş sahəsində bu mövzunun aktuallığını artırır. Xüsusilə gənc ailələrdə qarşıya çıxan psixoloji, iqtisadi və sosial çətinliklər onların münasibətlərinə mənfi təsir göstərir. Araşdırmada münaqişələrin yaranma səbəbləri, nəticələri və sosial işin bu ailələrlə iş üsulları təhlil olunur. Həmçinin, sosial işçilərin münaqişələrin həllində rolu, preventiv və müdaxilə tədbirləri, müvafiq dəstək mexanizmləri nəzərdən keçirilir. Bu yanaşma vasitəsilə ailə institutunun gücləndirilməsi və sosial rifahın artırılması məqsəd qoyulmuşdur.

Açar sözlər: *münaqişəli ailələr, gənc ailələr, sosial iş, ailədaxili münasibətlər, sosial müdaxilə, psixososial dəstək, ailə rifahı*

Shahla Abadova

Azerbaijan University
<https://orcid.org/0009-0000-8865-2529>
abadovasehla@gmail.com

Conflicted Young Families: As an Object of Social Work Research

Abstract

This research explores conflicted young families as an object of social work research. In modern societies, the intensification of intra-family tensions, the increase in misunderstandings between family members and the rising divorce rates have heightened the relevance of this issue in the field of social work. Young families, in particular, face psychological, economic, and social challenges that negatively affect their relationships. The study analyzes the causes and consequences of conflicts, as well as the methods used by social workers to address issues within these families. Additionally, the role of social workers in conflict resolution, preventive and intervention strategies and appropriate support mechanisms are examined. This approach aims to strengthen the family institution and improve social welfare

Keywords: *conflicted families, young families, social work, intra-family relationships, social intervention, psychosocial support, family welfare*

Giriş

Ailə cəmiyyətin əsas sosial institutlarından biri kimi insanların sosiallaşmasında, mənəvi dəyərlərin ötürülməsində və fərdin psixoloji rifahının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Xüsusilə gənc ailələr, yeni həyat tərzinə uyğunlaşma mərhələsində olduqları üçün müxtəlif çətinliklərlə qarşılaşırlar. Bu mərhələdə yaşanan problemlər bəzən qarşılıqlı anlaşılmaqlara, emosional gərginliyə və nəticə etibarilə münaqişələrə səbəb olur. Ailədaxili münaqişələr isə yalnız ailə üzvlərinin deyil, cəmiyyətin ümumi sosial rifahına da təsir göstərən amillərdən biridir (Əlizadə, 2018).

Müasir dövrdə urbanizasiyanın, iqtisadi qeyri-sabitliyin, sosial və mədəni dəyişikliklərin artması ailə institutuna əlavə təzyiqlər yaratmışdır. Ən çox təsirlənən qruplardan biri isə gənc ailələrdir.

Həyat təcrübəsinin azlığı, emosional yetkinliyin tam formalaşmaması, valideynlik rolu ilə bağlı qeyri-müəyyənliklər, sosial dəstək mexanizmlərinin zəifliyi kimi faktorlar gənc ailələrdə münaqişələrin tez-tez baş verməsinə səbəb olur. Bu səbəbdən, gənc ailələrdə münaqişələrin araşdırılması və sosial işin müdaxilə imkanlarının öyrənilməsi aktual və zəruri məsələlərdəndir (Məmmədova, 2022).

Sosial iş elmi, insan rifahını təmin etmək, sosial problemlərin qarşısını almaq və ehtiyac içində olan fərdlərə, ailələrə və qruplara dəstək göstərmək məqsədilə formalaşmış bir sahədir. Sosial işçilər ailədaxili münaqişələrin diaqnostikası, həlli, resursların səfərbər olunması və ailə münasibətlərinin sağlamlaşdırılması istiqamətində əhəmiyyətli vəzifələr daşıyırlar. Bu baxımdan münaqişəli gənc ailələr sosial işin həm nəzəri, həm də praktik sahəsində araşdırılması vacib obyektlərdən biridir (Giddens, 2013).

Tədqiqat

Bu tədqiqatda məqsəd münaqişəli gənc ailələrin əsas xüsusiyyətlərini, qarşılaşdıqları sosial və psixoloji problemləri təhlil etmək, bu ailələrlə sosial işin əsas prinsiplərini və müdaxilə modellərini müəyyənləşdirməkdir. Tədqiqat çərçivəsində həmçinin, bu sahədə tətbiq olunan yerli və beynəlxalq təcrübələrə də nəzər salınacaq, mövcud problemlərin həllinə yönəlmiş sosial iş strategiyaları təklif ediləcəkdir (Nasonov, 2019).

Ailə cəmiyyətin əsas sosial struktur vahidi kimi fərdin sosiallaşması, şəxsiyyətin formalaşması və mənəvi dəyərlərin ötürülməsi baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Gənc ailələr həyatlarının ilk illərində emosional, psixoloji və iqtisadi baxımdan bir çox problemlərlə qarşılaşırlar. Bu çətinliklər ailədaxili münasibətlərə mənfi təsir göstərərək münaqişələrin yaranmasına səbəb olur. Xüsusilə yeni evlənmiş cütlüklər arasında baş verən anlaşılmazlıqlar, maddi sıxıntılar və ünsiyyət problemləri ailədaxili gərginliyin əsas səbəblərindəndir. Müasir dövrdə urbanizasiya, iqtisadi qeyri-sabitlik, işsizlik, mədəni dəyişikliklər və sosial dəstək mexanizmlərinin zəifliyi ailə institutuna əlavə təzyiqlər göstərir. Ən çox təsirlənən qruplardan biri gənc ailələrdir (Klimantova, 2020). Həyat təcrübəsinin azlığı, emosional yetkinliyin tam formalaşmaması, valideynlik rolu ilə bağlı qeyri-müəyyənliklər bu ailələrin münaqişə potensialını artırır. Gənc ailələrdə münaqişələr əsasən psixoloji, iqtisadi və sosial səbəblərdən yaranır (United Nations, 2015). Maddi və mənzil problemləri, ər-arvad arasında ünsiyyət çatışmazlığı, valideyn və qohumların münasibətə müdaxiləsi, həyat dəyərlərinin və gözləntilərin uyğun gəlməməsi, qeyri-sabit məşğulluq və valideynlik məsələlərində fikir ayrılıqları bu problemlərin başlıca qaynaqlarıdır. Nəticədə ailələrdə emosional gərginlik artır, boşanma halları çoxalır, uşaqlar psixoloji travmalara məruz qalır və ailənin sosial funksiyaları pozulur. Belə vəziyyətlər yalnız fərdi səviyyədə deyil, ümumi sosial rifah üçün də təhlükə yaradır (Həsənov, 2020).

Sosial iş elmi insan rifahını təmin etməyə, sosial problemlərin qarşısını almağa və ehtiyac içində olan fərdlərə, ailələrə və qruplara dəstək göstərməyə yönəlmiş peşə sahəsidir. Sosial işçilər ailələrlə işləyərkən onların ehtiyaclarını və problemlərini müəyyən edir, fərdi və qrup şəklində psixososial dəstək göstərir, konfliktlərin səbəblərini aşkara çıxararaq onların aradan qaldırılması üçün müxtəlif metodlardan istifadə edirlər. Bu sahədə istifadə olunan müdaxilə üsulları arasında ailə məsləhət xidmətləri, psixoloji konsultasiyalar, ailə büdcəsinin planlaşdırılması üzrə təlimlər, gənc cütlüklər üçün ailə həyatına hazırlıq proqramları və sosial yardım mexanizmləri mövcuddur. Münaqişəli ailələrlə iş zamanı sosial işçilər həm preventiv, həm də müalicəvi yanaşmaları tətbiq edirlər. Bu yanaşmaların məqsədi ailədaxili münasibətləri sağlamlaşdırmaq, ailə üzvləri arasında qarşılıqlı anlaşmanı bərpa etmək və uşaqların sağlam psixoloji inkişafını təmin etməkdir (Kazımova, 2019).

Dünya təcrübəsində bir sıra ölkələrdə bu sahədə uğurlu modellər mövcuddur. Skandinaviya ölkələrində ailə məsləhət xidmətləri dövlət tərəfindən dəstəklənir və geniş yayılmışdır. Almaniyada isə gənc ailələrə psixososial dəstək və valideynlik təlimləri geniş şəkildə tətbiq olunur. Azərbaycanda bu sahədə müəyyən addımlar atılsa da, ailələrlə sosial iş praktikasının institusional əsasları hələ tam formalaşmayıb. Bu baxımdan, münaqişəli gənc ailələrlə iş üzrə xidmətlərin genişləndirilməsi, sosial işçilərin peşəkar hazırlığı və ictimai dəstək sistemlərinin gücləndirilməsi olduqca vacibdir. Bu tədqiqat nəticəsində aydın olmuşdur ki, ailədaxili münaqişələr çoxfaktorlu xarakter daşıyır və onların qarşısının alınması üçün sosial işin sistemli, məqsədyönlü və davamlı şəkildə təşkili zəruridir (UNICEF, 2020). Gənc ailələr üçün dövlət dəstəyi ilə psixososial xidmət mərkəzlərinin yaradılması, ali təhsil müəssisələrində ailə psixologiyası və sosial iş üzrə proqramların genişləndirilməsi, qeyri-

hökumət təşkilatlarının və ictimai qurumların bu sahədə fəallığının artırılması, ailədaxili zorakılıq və münafişə halları ilə bağlı maarifləndirmə işlərinin aparılması və sosial işçilərin peşəkar hazırlığının yüksəldilməsi əsas tövsiyələr sırasında. Bu tədbirlər vasitəsilə ailə institutunun gücləndirilməsi və cəmiyyətin ümumi sosial rifahının artırılması mümkündür (Johnson, 2008).

Müasir cəmiyyətlərdə ailə münasibətləri getdikcə mürəkkəbləşir. Xüsusilə gənc ailələr həyatın ilk mərhələsində bir sıra sosial, psixoloji və iqtisadi sınaqlarla qarşılaşırlar. Bu mərhələdə tərəflər yalnız bir-birini daha yaxından tanımağa çalışmır, həm də ailə həyatının gündəlik qayğıları və rolları ilə üzləşirlər. Gənc ailələrin hələ tam formalaşmamış ailədaxili funksiyaları və qarşılıqlı gözləntilərin uyğunlaşmaması nəticəsində münafişələr meydana çıxır. Bu münafişələrin bəziləri sırf kommunikasiya çatışmazlığı, digərləri isə daha dərin sosial və psixoloji səbəblərlə bağlıdır (Panova, Mironova, 2017).

Ailədaxili münafişələr adətən emosional gərginlik, qarşılıqlı ittiham, anlaşılmazlıq və qarşılıqlı tənqid şəklində özünü göstərir. Gənc ailələrdə bu cür gərginliklərin ən çox rast gəlinən səbəbləri arasında maliyyə problemləri, işsizlik, mənzil çətinlikləri, valideynlərin müdaxiləsi, şəxsi sərhədlərə hörmət olunmaması və sosial təzyiqlər dayanır. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan cəmiyyətində ailəyə dair sosial gözləntilər yüksəkdir. Ailələrin "nəmunəvi" və "səbirli" olması, qadının və kişinin sosial rollarının ənənəvi çərçivədə yerinə yetirilməsi yönündə ictimai təzyiqlər, gənc ailələrə əlavə psixoloji yük gətirir. Bu kontekstdə qarşılıqlı anlaşmanın pozulması, ailə üzvlərinin özlərini ifadə edə bilməməsi və fərdi problemlərin açıq müzakirə olunmaması da münafişələrin dərinləşməsinə gətirib çıxarır (Salehli, Cəfərova, 2021).

Gənc ailələr üçün bu tipli vəziyyətlərin davamlı hal alması isə daha ciddi nəticələrə səbəb ola bilər. Uşaqların psixoloji inkişafı mənfi təsirlənə, ailə daxilində zorakılıq və ya ayrılıq halları baş verə bilər. Bütün bunlar həm ailə, həm də cəmiyyət üçün sosial fəsadlarla nəticələnə bilər. Bu mənada sosial işin rolu olduqca önəmlidir (Zastrow, 2017). Sosial iş bu cür ailələrlə işləyərək onların yaşadıkları problemləri düzgün analiz etmək, münasibətləri bərpa etmək və tərəflər arasında sağlam ünsiyyət qurulmasını təmin etməklə münafişələrin qarşısını almağı və ya onları minimuma endirməyi qarşıya məqsəd qoyur (WHO (World Health Organization, 2016).

Nəticə

Araşdırma nəticəsində məlum oldu ki, münafişəli gənc ailələr sosial rifah və cəmiyyətin sabitliyi baxımından xüsusi diqqət və dəstəyə ehtiyacı olan bir qrupdur. Gənc ailələr həyatlarının ilk mərhələsində sosial, psixoloji və iqtisadi cəhətdən sabitliyə nail olmaqda çətinlik çəkirlər. Bu çətinliklər ailədaxili münasibətlərin gərginləşməsinə, ünsiyyətin pozulmasına, qarşılıqlı anlaşılmazlıqlara və nəticə etibarilə münafişələrin yaranmasına səbəb olur. Əldə edilən məlumatlar göstərir ki, bu münafişələrin yaranmasının əsas səbəbləri arasında ailə üzvləri arasında rola dair gözləntilərin uyğun gəlməməsi, maliyyə problemləri, valideyn müdaxiləsi, emosional yetkinliyin tam formalaşmaması və cəmiyyətin ailəyə yönəlik stereotipləri durur.

Münafişəli gənc ailələrin mövcud problemləri yalnız şəxsi və ailədaxili deyil, eyni zamanda ictimai səviyyədə sosial fəsadlara səbəb ola bilər. Belə ki, ailələrin dağılması, uşaqların sağlam inkişafdan məhrum qalması, ailədaxili zorakılığın artması və sosial funksiyaların zəifləməsi kimi nəticələr ümumi cəmiyyət rifahına mənfi təsir göstərir. Bu baxımdan, sosial işin bu tip ailələrlə işləməsi olduqca əhəmiyyətlidir. Sosial işçilər problemin dərinliyinə nüfuz etməklə ailələrin ehtiyaclarını müəyyən edir, sosial dəstək və yönləndirmə xidmətləri göstərir, həm də maarifləndirici və preventiv tədbirlərlə münafişələrin qarşısını almağa çalışırlar.

Ədəbiyyat

1. Əlizadə, A. (2018). Sosial işin əsasları. Bakı: Adiloğlu Nəşriyyatı.
2. Giddens, A. (2013). Sociology (7th ed.). Cambridge: Polity Press.
3. Həsənov, R. (2020). Ailə psixologiyası və ailə münasibətləri. Bakı: Elm və Təhsil.
4. Johnson, M. P. (2008). A Typology of Domestic Violence: Intimate Terrorism, Violent Resistance, and Situational Couple Violence. Boston: Northeastern University Press.

5. Kazımova, T. (2019). Ailədə münasibətlər və sosial problemlər. Bakı: Elm.
6. Klimantova, G. P. (2020). Psixosotsial'naya podderzhka molodykh semey v usloviyakh sotsial'nogo napryazheniya. Zhurnal Sotsial'noy Raboty, 5(1), 28–35.
7. Məmmədova, Ş. (2022). Gənc ailələrdə sosial-psixoloji uyğunlaşma problemləri. Azərbaycan Sosial Elmlər Jurnalı, 6(2), 45–52.
8. Nasonov, S. A. (2019). Semeynyye konflikty i ikh razresheniye: sotsiologicheskiy i psikhologicheskiy aspekty. Moskva: Yurayt.
9. Panova, A. A., & Mironova, I. S. (2017). Sotsial'naya rabota s sem'yey: teoriya i praktika. Sankt-Peterburg: Rech'.
10. Salehli, R., & Cəfərova, N. (2021). Sosial işdə ailə ilə işin xüsusiyyətləri və problemləri. Sosial Tədqiqatlar Elmi Jurnalı, 3(1), 30–37.
11. UNICEF. (2020). Supporting Families During Crisis: Guidance for Social Workers and Service Providers. New York: UNICEF Publications.
12. United Nations. (2015). Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development. New York: UN Department of Economic and Social Affairs.
13. WHO (World Health Organization). (2016). INSPIRE: Seven Strategies for Ending Violence Against Children. Geneva: WHO.
14. Zastrow, C. (2017). Introduction to Social Work and Social Welfare: Empowering People (12th ed.). Boston: Cengage Learning.

Daxil oldu: 24.03.2025

Qəbul edildi: 22.05.2025

İÇİNDƏKİLƏR CONTENTS

Zəhra Allahverdiyeva Xacu Kirmaninin fəlsəfi-didaktik görüşləri	7
Vüsalə Qaziyeva Romantizm estetikasında şəxsiyyət problemi	20
Solmaz Cabbarova, Nigar Babayeva Gənclərin tərbiyəsində motivasiya və nizam-intizamın rolu	24
Elmira Axundova Əl-Fərabî şərhlərində “elmlər təlimi” və “xoş ahənglər” müvafiqəti	34
Abdelaziz Tahraoui Electoral Violence in Nigeria's Fourth Republic: The 2011 Elections as an Example	43
Səadət Cahangirova İnklüziv təhsildə müasir modellər	48
Aissa Zakaria, Safi Habib Activating Doctrine Through the Perceptual Image: in Malek Bennabi's Framework	56
Samir Baxşəliyev Ərəb xilafəti ikinci Rəşidi Xəlifəsi Ömər İbn Xəttabın hakimiyyət illərində	75
Sihamdi Barkati, Amar Alioui, Ali Houiche Historical Figures in the Algerian Novel: Roles and Representations The Novel "The Prince" by Wassini Al-Araj	82
Bourechak Ibtissem, Boussakra Ali The Question of Ethics in Light of the Artificial Intelligence Revolution	94
Rübabə Məmmədova Xarici dilin tədrisində orijinal öyrənmə proqramları və fəaliyyətlərinin rolu	105
Fatiha Saidi, Hania Ahmid Family Guidance as a Mechanism of Reforming in the United Arab Emirates Experience	109
Mohammed Reda Bendoukha, Abdelkrim Bendekhis Budget Transparency in Algeria: Assessment of the Adequacy of Algerian Financial Statements in Relation to Ipsas 24 For the Presentation of Budget Information in Financial Statements	117
Baylar Suleymanli Regulatory Frameworks and Government Approaches to Blockchain (Smart Contracts): European Union, Great Britain, USA, China, and Comparative Insights	127
Fidan Əliyeva Yaşıl dünya: davamlı inkişafın iqtisadi, sosial və ekoloji təsirləri	144
Əfsanə Abdullayeva Sığorta şirkətlərinin portfelinin strukturunun təhlili və qiymətləndirilməsi	149
Əli Heydərlı Qarabağın tarixi-mədəni irsi, turizm əhəmiyyəti və yaşıl turizm potensialının inkişafı	154
Arifa Nəbiyeva Application Direction, Problems and Prospective Solutions of Corporate Social Responsibility in Azerbaijan	159

Firdovsi Hüseynov	
Qarabağ regionunda turizmin inkişafına dövlət dəstəyinin istiqamətləri	168
İlahə Hüseynova	
Vergi öhdəliklərinə əməl olunmasına təsir edən amillər	172
Zaur Əlizadə	
Opportunities and Challenges for Sustainable Economic Development in Azerbaijan	176
Toğrul Kazımlı	
XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan maarifçilərinin sosioloji baxışları	181
Şəhla Abadova	
Münaqişəli gənc ailələr: sosial işin tədqiqat obyektı kimi	185

Redaksiyanın ünvanı

AZ1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” Nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə
Tel.: +994 99 806 67 68
+994 99 808 67 68
e-mail: qedim.2012@aem.az

Editorial address

AZ1073, Bakı,
Matbuat Avenue, 529,
“Azerbaijan” Publishing House, 6th floor
Phone: +994 99 806 67 68
+994 99 808 67 68
e-mail: qedim.2012@aem.az

İmzalandı: 24.06.2025
Onlayn çap: 28.06.2025
Kağız çapı: 10.06.2025
Kağız formatı: 60x84, 1/8
H/n həcmi: 24 ç.v.
Sifariş: 63

Signed: 24.06.2025
Online publication: 28.06.2025
Paper printing: 10.06.2025
Format: 60/84, 1/8
Stock issuance: 24 p.s.
Order: 63

“ZƏNGƏZURDA”

Çap Evində çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” Nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə
Tel.: +994 12 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

It has been published in the printing house

“ZANGAZURDA”

Address: Baku city, Matbuat Avenue, 529,
“Azerbaijan” Publishing House, 6th floor
Phone: +994 12 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

